ОСНОВИ
ИСТОРИЈЕ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

I

ФОНЕТИКА

УНИВЕРЗИТЕТСКА ПРЕДАВАЊА

Др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ОСНОВИ ИСТОРИЈЕ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

I

ФОНЕТИКА

УНИВЕРЗИТЕТСКА ПРЕДАВАЊА

Др АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА

ЧЕТВРТО ИЗДАЊЕ

Научна књига

БЕОГРАД, 1976.

У Н И В Е Р З И Т Е Т   У   Б Е О Г Р А Д У

За издавача *Драгослав Јоковић*, уредник *Гордана Николић*,
техн. уредник *Михаило Јозић*
Тираж 2.000 примерака

Штампа: Штампарија — Бор

ПРЕДГОВОР

Ово су прештампана моја предавања из Историје српскохрватског језика. Као што је на насловном листу обележено („Штампа се као рукопис"), она имају привремени карактер, да се помогне настави нашег језика на Универзитету. По себи се разуме, овде су дата само најважнија питања из ове области онако како би их почетници студенти могли разумети.

У самом тексту — према досадашњим скриптима — чињене су мање измене. Само у уводним главама морале су бити измењене поједине партије према савременом стању националних односа у нашој земљи (тј. издвојен је потпуно македонски језик и остављено је да се он обради самостално).

Ја се надам да ће ми се дати ускоро прилика да пружим научној јавности исцрпнију историју нашег језика која ће обухватити и нова схватања о појединим општијим питањима нашег језичког развитка. То, са појмљивих разлога, није могло ући у ову књигу. Уосталом, и њен обим и њена намена то не би допуштали: овом се књигом дају само најосновније линије развитка нашег језика. Све што је изван тога — није могло ући у данашње њено издање.

Београд 1956 — А. БЕЛИЋ

УВОД

А. НАШ ЈЕЗИК И ОСТАЛИ СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ СЛОВЕНСКИ ПРАЈЕЗИК

У свакој историји, па и у историји нашег језика, ваља одредити границу од које треба поћи и моменат до којега се има ићи. Оно што је између тих граница — непосредни је предмет наших испитивања.

Ви знате да је српскохрватски језик део велике групе словенских језика, али Вам, по свој прилици, није познато како он улази у ту групу и од којег момента можемо сматрати да се отпочиње његов властити развитак. Напоменућу само такође да су сви словенски језици образовали некад заједнички језик, тј. да је некада, место данашњих група словенских народа, постојао један словенски народ са једним словенским језиком. Тај словенски народ ми називамо „Прасловенима", а њихов језик „прасловенским језиком". Када велимо „прасловенски језик" ми имамо обично на уму најстарији моменат развитка „Прасловена" и њихова језика, када су они били заиста један народ и имали један језик. Али судећи по језичким променама које су се извршиле већ у прасловенском језику, а да су се оне тада извршиле знамо по томе што се резултати тих промена или у целини или у остацима находе у свима словенским језицима, можемо закључити да су Прасловени више векова живели у заједници и да су се већ у то време почеле вршити разлике у језику њихових племена, тако да се за време које је непосредно претходило разилажењу Прасловена и насељавању појединих њихових група на засебним територијама, може говорити о дијалекатским цртама прасловенског језика (отуда се објашњава истоветност неких црта руског језика са цртама свих јужнословенских језика итд.). Али те дијалекатске црте прасловенског језика нису ниуколико унапред одређивале како ће се прасловенски језик развити када се подели, поцепа прасловенски народ. Према томе, треба разлико-

вати дијалекатске црте прасловенског језика од главних група словенских језика уопште.

Било би корисно знати где је становао прасловенски народ. Али иако је несумњиво да је његова историја, на једном месту или и са премештањима његове целине на друга места, трајала више векова, историци и хроничари нису јасно географски обележили место његова нахођења. Остају само нагађања, претпоставке. Вероватно је, да су се Пресловени у последње време своје заједнице находили негде у источној Галицији и јужној Пољској.

Али они су се знатно пре доласка Јужних Словена на Балканско Полуострво (можда око III века после наше ере) поделили на три главне групе насеља, које су у току времена дале три групе словенских језика (источну, руску, западну — чешко-пољску и јужну, балканску). На тај начин источни Прасловени постали Руси, западни: Пољаци, Чеси и Лужички Срби, а јужни Прасловени су се претворили у Србе и Хрвате, Словенце, Македонце и Бугаре.

Шта то значи? То значи да је прасловенски језик, чувајући своје старе особине, добио сада на засебном терену јужнословенских језика (односно западнословенских или источнословенских) нових особина којима се разликовао не само од некадашњег прасловенског језика него и од осталих група словенских језика. То не значи да се у јужнословенском језику цела прасловенска основица изменила, већ то значи да се прасловенски језик на јужнословенском земљишту у извесним правцима само изменио, али прасловенски језик у целокупности својих старих црта и тих нових јужнословенских (односно западнословенских или источнословенских) назива се јужнословенским језиком (односно западнословенским или источнословенским).

Ја сам ово нарочито истакао тога ради да бисте разумели шта то значи када у свом даљем излагању будем називао неку црту „прасловенском", неки гласовни закон „прасловенским". То значи да се та црта или тај гласовни закон који је поникао у прасловенском или словенском прајезику (или како се може такође изразити у прасловенској епоси јужнословенских језика) сачувао и у заједничком језику свих Јужних Словена или и доцније у српском језику, словеначком итд. То је међутим за гласовни састав и за утврђивање доследности у јављању гласовних појава врло важно.

Б. ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ПРАЈЕЗИК

Када се прасловенски језик поцепао у три главне језичке групе, свака од тих група почела је живети својим засебним животом. Руска је група развила извесне особине које вреде само за њу, и језик руске

групе који вреди подједнако за све доцније дијалекте или језике који су се из ње развили, назива се руским прајезиком, јер је однос специјалних црта руског прајезика према доцније развијеним руским дијалектима (језику великоруском, белоруском и малоруском) исти онакав какав је словенског прајезика према његовим трима групама. Тако исто смо имали заједничких црта за све Западне Словене које образују западнословенски прајезик, из којега се доцније развила пољска група, са кашупским језиком и изумрлим полапским, и чешко-словачка, са лужичко-српским језиком (доњим и горњим). То исто вреди и за Јужне Словене. Остављајући сада западнословенску и источнословенску језичку групу, ја ћу се задржати на јужнословенској.

Јужна група Прасловена пре него што је дошла на Балканско Полуострво живела је неко време у заједници; њено место нахођења морало је бити негде на путу од некадашњег места боравка Прасловена ка Балканском Полуострву; али је тешко са апсолутном поузданошћу одредити то место. Тај заједнички живот Јужних Словена учинио је те су у језику свих Јужних Словена (Словенаца, Срба и Хрвата, Македонаца и Бугара) остале сличности (у гласовима, у синтакси и у речнику) које их одвајају од западне групе и источне. Према томе, када у излагању особина јужнословенских језика будемо помињали јужнословенску епоху или јужнословенске црте, треба имати на уму да су то црте које су се у ово време, у време заједнице свих Јужних Словена, — развиле.

Али, судећи по свим знацима, у јужнословенском прајезику почеле су се развијати дијалекатске црте врло брзо; оне су оставиле трагова у данашњим јужнословенским језицима (то је напр. замена *šč* у *št* у деловима бугарског и српскохрватског језика, али непозната другом делу српскохрватских дијалеката и словеначком језику), а почеле су се развијати пре него што су се претставници јужнословенске заједнице поделили у две групе. Међутим, судећи опет на основу језичких црта, можемо рећи да је крупан моменат у развитку Јужних Словена наступио тек онда када су се претставници заједнице јужнословенске поделили у две групе: источну, доцније бугарску и старословенску и западну, доцније словеначко-српскохрватску.

В. ДВЕ ГРУПЕ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

И једни и други, и источни део Јужних Словена и западни део њихов, живели су доста времена у засебним целинама пре него што су дошли на Балканско Полуострво. И, као што ћемо одмах видети, сам долазак њихов на Балканско Полуострво није се извршио одједном, већ поступно и у групама.

Живот западне и источне групе Јужних Словена изван Балканског Полуострва трајао је доста времена. Тада се развија језичка особина која ће остати од тада до данашњег дана знак по којему се те две групе разликују. То је замена гласова *tj* и *dj* прасловенског језика; у источном делу јужнословенског језика добили смо *št'* и *žd'* место *tj* и *dj* (světja-свѣшта, medja — межда), а у западном делу јужнословенског језика добили смо гласове *tj* = *ć*, *ћ* и *dj* = *đ*, *ђ*, дакле svět'a, med'a. Сви језици који су изашли из западног дела јужнословенског језика: словеначки, српско-хрватски са својим дијалектима, имали су у почетку свог развитка, у основици својој, те гласове. Они су их доцније на своме земљишту даље развили. Тако словеначки дијалекат развио је *t'* (ĉ) у *č* (t͡š), *d'* у *j*, чакавски дијалекат *d'* у *j* итд. Сви ти гласови сасвим се природно и логично своде на основно *t'* и *d'*, чиме се одликује цео западни део јужнословенског језика од источног.

Источни део Јужних Словена био је несравњиво мањи од западног. Ни он, по моме мишљењу, није одједном напустио своја седишта и населио Балканско Полуострво. Један део тих Словена продро је на Балкан и концентрисао се, углавноме, око Солуна. То су они Словени у чијој су средини поникли и словенски просветитељи Ћирило и Методије, а језик тих Словена у IX веку био је старословенски језик, на који су преведене црквене књиге итд. Други, много већи део тих Словена населио је данашњу Бугарску. Њих су покорили Турански Бугари; ови су се изгубили у њима, али су им оставили своје име. Према томе, заједница словенског језика Бугарске и старословенског пада у време пре доласка њихових претставника на Балканско Полуострво.

Западни део Јужних Словена показује много ближе узајамне везе. Сем споменуте црте, *ć* и *đ*, он је почео развијати и многе друге особине од којих ће доцније зависити врло сличан развитак њихових дијалеката. Али је најважни е то, да су се, већ у то време, почеле развијати интересантне дијалекатске црте у њему. Ја мислим да се већ тада развила она разлика међу упитном и релативном заменицом *чьто* по којој су доцније названи засебни дијалекти. Другим речима, ја мислим да смо тада већ добили за једне дијалекте *кај*, за друге *чь* (*ča*, доцније) а за треће *чьто* (*што*). То не значи још да су неки дијалекти већ тада били *кајкавски*, други *чакавски*, а трећи *штокавски* у данашњем смислу речи, али је несумњиво да се већ тада, поред разлике поменуте заменице, развило у крајевима обележеним различном формом ове заменице доста других особина. За мене је данас потпуно јасно да су тада сви кајкавски дијалекти, и они који ће образовати доцније основицу словеначког језика и они што ће образовати доцније основицу хрватског кајкавског дијалекта, живели заједничким животом. Али тако ми је исто јасно да се у то време чакавски дијалекат находио у ближим везама са кајкавским него доцније.

Све се ово дешавало са западним делом Јужних Словена док су се они находили изван Балканског Полуострва. И доцније насељавање његово није ишло ни одједном нити у овим основним дијалекатским групама. Пре свега, вероватно се већ крајем V и почетком VI века одвојио један део претставника штокавског дијалекта и отишао је далеко на југ Балканског Полуострва, у Тесалију, Епир, допирући далеко на југу. Остаци од тих колонизатора, који су се кроз Албанију и Тесалију пробијали, одбачени од Грка, изгубили су се у албанским говорима и отишли на север и исток. Врло је тешко поуздано утврдити шта је са њима било. Трагови тих насеља и њихова језика свакако су остали у језицима оних балканских народа кроз које су они прошли. Научници, испитујући те језике, често наилазе на црте које су далеки одјеци тих прилика.

Почетком VI века главна маса западног дела Јужних Словена населила је Балканско Полуострво, и то тако да су претставници кајкавскога дијалекта заузели Словеначку, северозападни део Хрватске, а остали део Балканског Полуострва, на исток и југ (тј. Истру, јужну Хрватску, западну Босну и западну Далмацију) заузели су чакавци, а крај источно од њих заузели су штокавци.

Поводом овога треба напоменути три ствари: 1) да се простирање кајкавскога дијалекта не поклапа са називом „словеначки" иако је у основици кајкавски дијалекат једна целина, већ да се један део кајкавског дијалекта, онај који се находи у словеначким земљама, назива „словеначким језиком", а кајкавски дијалекат у Хрватској, „хрватским кајкавским дијалектом", 2) да се чакавски дијалекат увек назива хрватским језиком, 3) како се у доцнијим временима штокавски дијалекат проширио и на један део крајева или је делимично и био од старина где је у близини био чакавски или кајкавски дијалекат, и у мешавини и блиским везама са њима дао и нове дијалекатске особине, извесни претставници штокавског дијалекта (нарочито католици) називају свој дијалекат хрватским. Из овога се види да словеначки језик значи део кајкавског дијалекта, да хрватски језик значи део кајкавског дијалекта, чакавски дијалекат и део штокавског, и, најзад, да српски језик значи већи део штокавског дијалекта. Према томе називи *словеначки*, *хрватски* и *српски* не дају нам, у језичком смислу, одређене појмове, већ једино називи — кајкавски, чакавски и штокавски дијалекат. Из тога излази такође да су називи српски, хрватски и словеначки иако данас национални, уствари политички или историски, у чијим се границама образовала у току времена извесна национална свест, али који се не поклапају са одређеним лингвистичким границама. Те лингвистичке границе воде нас непосредно у заједницу западног дела Јужних Словена где су се независно од доцније примене националних имена извела прва крупна дијалекатска разликовања.

Г. ЗАПАДНИ ДЕО ЈУЖНИХ СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Сада прелазимо на историју коју су ти дијалекти имали на Балканском Полуострву. Она је за нас зато значајна што се њоме одређују моменти који су непосредно важни за испитивање нашег језика.

Рекли смо да су се кајкавски и чакавски дијалекти док су њихови претставници били изван Балканског Полуострва находили у ближим везама него што се находи према њима штокавски дијалекат; међутим од доласка њихових претставника на Балканско Полуострво тај се однос из основа мења. Кајкавски дијалекат у једном своме делу постаје словеначки језик, део други кајкавског дијалекта добива у Хрватској особити развитак и делимично потпада под утицаје штокавског и чакавског дијалекта, уколико га та два дијалекта, а нарочито штокавски, не потискују.

Али за нас је нарочито важан однос два друга дијалекта: чакавског и штокавског. Иако се у чакавском дијалекту чува на различним местима још доста старих особина, ипак се може рећи да штокавски и чакавски дијалекат од доласка Срба и Хрвата на Балканско Полуострво живе узајамним, општим животом. Иако се у исто време у чакавском дијалекту не јављају све особине које и у штокавском, за чакавски се дијалекат може рећи да се развија у штокавском духу или, можда боље, да се оба та дијалекта развијају у истом духу. Оно што се јавља у штокавском, мало доцније и не свугде, јавља се и у чакавском. Подмлађивање, поднављање чакавских дијалеката иде у правцу поштокављавања и чисто би се могло рећи да таласи нових особина које се обично (не, разуме се, увек) јављају у штокавским центрима захватају поступно и, разуме се, у неједнакој мери чакавске дијалекте.

Тај блиски живот тих дијалеката, који је поново од њих начинио једну целину, допушта нам и захтева од нас да при непосредном испитивању нашег језика узимамо та два дијалекта као целину; међутим када хоћемо да утврдимо најстарије стање њихово, ми се морамо подједнако ослањати на материјал и кајкавског словеначког језика и кајкавског хрватског дијалекта.

Из овога се виде сви главнији моменти из најстарије историје нашега језика:

1) Црте које је он понео из прасловенског језика када прасловенски језик није знао ни за какве дијалекте.

1 а) Црте које је он понео из дијалеката прасловенског језика.

2) Црте које је понео из јужнословенског прајезика.

2 а) Црте које је он понео из дијалеката јужнословенског прајезика.

3) Црте које је он понео из заједнице западног дела јужнословенског прајезика.

4) Црте које су се развиле у време његова цепања у кајкавски, чакавски и штокавски.

4 а) Црте из епохе веће узајамности кајкавског и чакавског дијалекта.

4 б) Црте из епохе балканске, веће узајамности чакавског и штокавског дијалекта.

Д. СРПСКОХРВАТСКИ ДИЈАЛЕКТИ

Остаје ми сада да у грубим цртама пропратим даљу судбину основних српскохрватских дијалеката на Балканском Полуострву.

Рекао сам већ да је првобитни распоред дијалеката наших био друкчији него данашњи. Кајкавски се дијалекат пружао и по Славонији, а у току времена он се свео на три некадашње хрватске жупаније: *Загребачку*, *Вараждинску* и *Беловарску*. Чакавски је заузимао Хрватску јужно од Купе, део западне Босне (преко реке Босне) и западне Херцеговине (преко Неретве); у току времена свео се на острвље северозападно од Стонскога Рата, на обалу Далмације западно од истога полуострва (Пељешца), на Хрватско Приморје и копно познато под именом Винодол, најзад се налази у централној и североисточној Истри. У другим крајевима има само остатака од њега (у Босни, зап. Угарској, на територији Хрватске јужно од Купе). Штокавски се дијалекат далеко проширио преко територије свога првобитнога простирања. Он испуњује западну Босну и Херцеговину, Славонију, део Хрватске јужно од Купе, Далмацију западно од Неретве и јужну и делимично западну Истру. На истоку он се проширио далеко по Западној Бугарској; пруга која саставља Кулу, Белоградчик, Искрец и иде између Радомира и Ћустендила према граници Југославије одваја штокавске говоре извеснога типа од дијалеката где се штокавски меша са бугарским језиком. На северу он испуњује Бачку (до линије која иде испод Сегедина а северно од Суботице и Баје), Банат (некад. Торонталску жупанију и западну половину некад. Тамишке) и Барању у великом делу (у делу који обухвата линија која полази од Баје у Бачкој, саставља Печуј и иде западно од Шиклуша).

На тој територији разликујемо у појединостима ове дијалекте.

Чакавски дијалекат, уколико се он данас говори, има две главне групе: *западни чакавски* (екавски са звуком *е* место старога ѣ), са архаичнијим цртама морфологије, акцентуације, па и фонетике. Он се находи углавном: у Истри, Хрватском Приморју и на острвљу које им припада (географски); *источни чакавски* (са звуком *и* м. ѣ, икавски), са новијим склопом, са цртама врло блиским штокавском дијалекту. Находи се на далматинском острвљу и у Далмацији.

Нарочито место заузимају т.зв. славонски посавски говори. По својим цртама данас заузимају средину између чакавског и штокавског дијалекта. Досадашња испитивања допуштају нам да и тачније одредимо њихово место: у основици као западног најстаријег дела новоштокавског дијалекта.

У штокавској говорној групи разликујемо: 1) средњештокавски и 2) новоштокавски. Овим се називима обележава старина црта ових говора.

Средњештокавски говори имају оне црте које су се у штокавским говорима развиле, углавноме, до половине или највише до краја XIII века.

Новоштокавски говори знају, истина у неједнакој мери, и за црте које су се развиле и после краја XIII века.

1) *Средњештокавски говори*. Они заузимају источну Србију (до пруге Тупижница, Слеме, Јастребац, Прокупље, Качаник, Призрен, и на југу до линије северно од Тетова, Скопља и краја више Штипа и Кочана). Ти су говори до краја XIII века или и до средине XIV-ог имали све особине осталих штокавских говора новијега типа; али од тога времена, отишавши далеко на исток, они су ту везу изгубили, почели су самостално да се развијају потпадајући под утицај туђих језика (нарочито романског, а такође бугарског). Ти се говори шире и у Западној Бугарској. Њихови утицаји у Бугарској допиру до пруге која саставља реку Искар и варош Ихтиман; али, као што је већ једном напоменуто, у чистом облику, колико се може данас о томе судити, они се пружају од Куле, Белограчика, Искреца и у правцу између Ћустендила и Радомира. Називамо их архаичним зато што су сачували старе гласове (полугласник, вокално *л* (*л̥*), *р*, *д͡з* итд.), стари акценат (знатно упрошћен) и друге старије особине нашега језика. Имамо три варијанте: а) *тимочку* (са *ч* и *џ* м. *ћ* и *ђ*, и *л* вок.), б) *јужноморавску* (*лу*, *ђ*, *ћ*), в) *кумановско-кратовску*.

2) Друга, највећа и најраспрострањенија група штокавских дијалеката јесу *новоштокавски дијалекти*. Они се пружају од говора архаичног типа на запад све донде докле се штокавски дијалекат уопште пружа. Ови су говори, углавноме, били основица нашег народног језика у књижевности у прошлости и они су основица данашњег нашег књижевног језика. Али и међу њима има извесних разлика.

Критеријум по којем их је данас најзгодније поделити у групе јесте замена звука старога јата; наравно, као сви критеријуми тако и овај — условни су и вештачке су природе. Јер замена старога јата са *е* находи се и у средњештокавским говорима. Али је мени стало овде макар и до релативног знака по којему се могу ставити у категорије главне говорне групе ових дијалеката.

По томе знаку разликују се три говорне групе:

а) *источна*, *екавска*, са ѣ = *е* која заузима део Старе Србије (између границе призренско-тимочког говора и Ибра, у грубим цртама), затим

велики део Србије (Жупу, Левач, Темнић, Шумадију, Ресаву и целу северну Србију на истоку од границе тимочког говора), а на западу до линије што састављa Цер, Маљен, Повлен, Рудник, Ибар обухватајући Срем, Бачку и Банат.

б) *Јужна*, *јекавска*, са ѣ = *ије*, *је* (углавноме, према квантитету). Тим говором говори пре свега све становништво источно од Босне и Неретве у Босни и Херцеговини и оне пруге која означује западну границу источнога говора. Западно од поменуте границе у Босни и Херцеговини, затим у Далмацији, Хрватској, Славонији, Барањи и Истри говоре њиме сви православни становници. Сем тога, њиме говори и све становништво западнијих крајева које се служи књижевним језиком.

в) *Западна*, *икавска*, са ѣ = *и*. Икавски говори, углавноме, све католичко и муслиманско становништво западно од Босне и Неретве, такође и католичко становништво у осталим западним покрајинама (Славонији, Барањи, Хрватској, Истри и Далмацији) уколико говори штокавским дијалектом.

И ово груписање, као уосталом свака научна подела, има својих недостатака. Оно је само начин да се под једном карактеристиком скупи што већи број говора; уствари, међу тим групама има врло много веза и узајамних односа, тако да нигде међу говорима нема прекида. Има прекида једне или више црта, али у исто време има црта које спајају говоре који се у извесним правцима знатно разилазе.

Свака од ових група може се поделити на две говорне групе према основним цртама морфологије и акцентуације: на говоре са старијим морфолошким и акцентолошким цртама, и на говоре са млађим морфолошким и акцентолошким цртама.

У старијим говорима имамо:

а) непренесену акцентуацију: пото̏ка, водê, дево̏јка, пи̏са̏ти (= по̀тока, во̀дē, дѐвōјка, пи́сати);

б) немамо наст.-*ма* у loc. plur. (м. водама = вода (х).

У новијим:

а) пренесену, савремену акцентуацију књиж. јез.; и

б) већином-*ма* у loc. plur.

Према томе у првој групи, источних, екавских говора имамо:

а) *косовско-ресавски* говор, архаичнији и

б) *шумадиско-сремски* (који обухвата и Банат, Бачку и северозападну Србију) — новији.

У другој групи, јужној или јекавској имамо:

а) *зетско-сјеничку групу* (коју одваја од остале групе јужних говора на запад пруга: Которски Залив, Никшић, Брсково — Сјеница), старију архаичнију; и

б) *херцеговачку*, млађу, новију, модернију (на запад од прве групе).

У икавској или западној групи разликујемо такође:

а) *икавски старији* (нарочито у Босни и Славонији) и

б) *икавски млађи* (разбацан по различним крајевима).

Ако од ових говора старији, косовско-ресавски, зетско-сјенички (зетски) и икавски старији, и имају сличних црта, за њих се не може рећи да претстављају заједнички развитак, неки заједнички језички покрет; њихова је сличност често баш у томе што нису изменили своје старе црте (као напр. једнакост старије акцентуације); али млађи говори овога типа: шумадиско-сремски, херцеговачки и икавски новији претстављају резултате заиста једног покрета уједначавања ових говора. Они су сви под истим импулсом развили исту акцентуацију или исту или врло сличну морфолошку систему. Тај сличан развитак говора, који су се у један мах узајамно разишли, извршио се под утицајем премештања народних маса у нашем народу од половине XV века. Када су Турци заузели Србију, па затим и остале српскохрватске земље: Босну, Хум (Херцеговину), Зету итд., они су проузроковали велика сељења народних маса која су поново повезала и у непосредну везу довела оно што се већ прилично било одвојило. На тај начин су три велика дела екавског, јекавског и икавског говора — дошла поново у везу и дала у резултату свога развитка подмлађене новије говоре источног, јужног и западног типа. И ти су говори и образовали основицу данашњег књижевног језика, само што је, у току времена, западни (или икавски) део изишао из књижевне употребе. На тај начин су два новија говора овога типа, шумадиско-сремски и херцеговачки, дали и два изговора књижевног језика. Књижевни се језик (и говорни) само толико разликовао од народних дијалеката овога типа што се од оба књижевна дијалекта тражила потпуна идентичност у свима цртама сем у изговору звука јата (у пракси се и то није одржавало), док је у самом народном склопу тих дијалеката било и других разлика.

Ђ. КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК И НАРОДНИ У ПРОШЛОСТИ

Изгледало би да је то увек једно исто јер шта је природније него да народни језик, добивши писмени израз, постане књижевни језик, и да се, будући у даљој употреби код претставника даног народа, развија у народном духу. Али та толико природна ствар ретко се огледа у потпуности у књижевним језицима.

Код нас је требало да прође доста времена док народни језик није постао књижевни.

Ако узмемо хронолошки ред, тј. како су се књижевни језици јављали у историји наше књижевности, добићемо овакву слику.

У првим почецима књижевног развитка нашег народа Срби и Хрвати имају заједнички језик. То је старословенски језик Ћирила и Методија у српскохрватској редакцији. То значи да је у нашим књигама био језик нама донекле туђ, само са нашим изговором. Оне гласове (напр. ж, ѧ, ъı) које Срби и Хрвати нису имали — они су заменили својим гласовима *(у, е, и)* оставивши све друго како је било у том језику, и речник, и облике и гласове. Ако су гдегод били гласови (на пр. свѣшта), које су Срби и Хрвати могли прочитати (шт), они су их оставили ма на том месту они имали и својих гласова (ћ и сл.).

Тај старословенски језик у српском делу нашег народа задржао се (писан ћирилицом) до краја XVII и почетка XVIII века, понегде и до још новијег времена. На њему су писани и оригинални споменици српске књижевности (житија, летописи, хронографи, Душанов законик итд.), све црквене књиге и многобројна и врло богата преводна књижевност. Тај црквени језик мењао се у црквеним делима; када се одвајао сувише од првобитних текстова, он је поправљан и поново враћан на правилност старословенског језика. Како је он био и језиком цркве, то је његова правилност морала бити чувана као светиња, а свештена лица била су стални његови регулатори. Има доста малих реформа у томе језику до XV в., а у то време Константин Филозоф (из Ћустендила), под утицајем сличних реформатора црквенога језика у Бугарској, исправља последњи пут тај језик тежећи да га спољашњим обликом приближи што више грчком језику. Његов начин исправљања књига назива се *ресавским, ресавским изводом* или *ресавском школом.*

Споменици српске редакције старословенскога језика у XIII и XIV веку постају врло распрострањени на Балканском Полуострву; у XV, XVI и XVII они владају готово свугде где је на Балканском Полуострву било словенске православне цркве. Испуњују све српске крајеве, целу Македонију, целу западну Бугарску и продиру до Варне и Једрена у источној Бугарској.

Око средине XVIII века тај је језик замењен црквеноруским језиком који је остао до данас језиком православне цркве код нас.

Код Хрвата црквенословенски језик није излазио из цркве, а познато је да су тек понеке парохије западне Далмације, нарочито острвља, затим Хрватскога Приморја и Истре имале право да извесне делове службе служе на словенском језику. Позната је велика борба у X веку против словенске службе од стране високога свештенства Далмације (сабори у X и XI в.) која ипак није успела потпуно. 1248 г. папа Инокентије IV потврдио је права парохијама да и даље употребљавају словенски језик где се он дотле затекао, и то право имале су парохије до данас (оно им је на различне начине сужавано, али је дошло до најновијег времена). Отуда су школе „глагољаша“, тј. свештеника који су се учили словенском језику

на глагољским књигама на острвљу (напр. у Врбнику на острву Крку). У новије време је основана и Академија крчка за издавање (опет на острву Крку) старих споменика хрватске глагољске литературе.

Глагољске књиге употребљавале су се до краја XVIII века, а после тога времена већином су се употребљавали текстови транскрибовани латиницом, и дотерани према народном језику. У другој половини XIX века било је покушаја да се отпочне са поновним поправљањем тих књига и увођењем у цркве. Нешто је од тих исправљених књига и издато.

Поправљање глагољских књига у најновије време било је потребно, јер су неки, а нарочито Рафаело Леваковић (у XVII в.), радили на исправљању глагољских текстова према унијатским малоруским књигама.

Библиографију глагољских књига и преглед рукописа израдио је Иван Милчетић (Старине књ. XXXIII), а развитак хрватских глагољских писмена израдио је Јагић (у Енциклопедији слов. филологије, св. 3, Глагољско писмо, 1912, на руском језику).

Не треба само мислити да се Срби и Хрвати деле и по употреби ћирилице и глагољице. Истина је да је глагољица у дугој употреби остала код Хрвата, али она се некад употребљавала и код Срба; само Срби су брзо заменили сложену глагољицу простијом ћирилицом, а Хрвати, којима никад католичке власти нису допустиле да словенска служба код њих постане општа, морали су да задрже старину, уз то нарочито онога типа који их је доцније згодно делио од православних. С друге стране, и у Далмацији далеко на запад од Неретве имамо трагове употребе ћирилице; а у Босни католици су је каткад употребљавали до XIX века.

До краја XV века има мањих или већих споменика у различним деловима нашег народа, писаних на народном језику (и код штокаваца и код чакаваца), али се не може рећи да је до тога времена народни језик постао књижевним језиком; то се тек може рећи од краја XV в. Овамо долази у обзир пре свега дубровачка књижевност са херцеговачким (или јужним) наречјем у основици и са понеким знацима утицаја чакавског икавског говора средње и северне Далмације. Може се рећи да је употребом херцеговачког наречја богата дубровачка књижевност необично утицала да се ово наречје популарише за књижевност и да зажеле њиме писати и они који су говорили другим наречјима. Другу струју претставља употреба чакавског у старије време, а доцније штокавског икавског говора или говора помешаног од црта оба ова говора. Главна је његова црта икавизам; у доцнија времена, у XVII и XVIII веку, преовлађује у њему штокавска нијанса. Овим су говором писали писци Далмације, западне Босне и Славоније. Они су били католици, и већи део њихова рада посвећен је питањима вере, обучавању народа у вери. Као што смо видели, и данас претставници ових области католичке вероисповести говоре икавским говором (али ипак најкрупнији писац босански ранијег времена Матија Дивковић — писао је јужним говором; он није био родом из западне Босне). У XVIII веку, управо у његовој последњој четвртини, јављају се књижевна дела и на источном наречју (Ј. Рајић, Доситеј итд.) у Војводини; она се доцније у целоме низу продужавају без престанка у Војводини и Србији.

На тај начин, пре појаве Вука Караџића ми имамо у употреби народни језик све три нијансе: источне, западне и јужне. Посматран са историске тачке гледишта, Вук је само учврстио оно што је већ било у народној употреби. Он је зато и могао рачунати на широке масе нашег народа. Народни језик екавског, јекавскога и икавскога типа већ је постојао у књижевности; остајало је само да се прокламује законитост и обавезност њихове употребе. То је учинио Вук. Само што је Вук учинио још један корак даље.

Вук је допуштао употребу сва три основна дијалекта који су се и дотада употребљавали у књижевности; али је тражио да их употребљавају према њиховој тадашњој употреби у народу. Он је кидао са традицијама; он је хтео да отпочне нов живот књижевног језика на основици најновије епохе развитка народног језика.

И тако, од Вука Караџића имамо опет употребу народног језика у књижевности. Ми знамо да су идеје Вукове победиле. У пракси место три нијансе које је он допуштао ми имамо од половине XIX в. управо две, јужну и источну. Овде већ улазимо у питање савременог језика о којем ћемо говорити на другом месту.

Од епизодског значаја је употреба код Хрвата кајкавског наречја. Од друге половине XVI в. до Илирског покрета у XIX в. (тридесетих година XIX в.) употребљавао се у цивилној Хрватској, северно од Купе, кајкавски дијалекат. Али данас и сви хрватски кајкавци употребљавају јужно књижевно наречје. Од епизодског је значаја такође, само још од мање вредности, књижевни језик мале протестантске књижевности у Истри у XVI в., јер је цео покрет био убрзо угушен а са њим и протестантска литература. Језик је био делимице чакавски, са позајмицама из штокавског и са угледањем на језик далматинске књижевности.

Е. ИЗВОРИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НАШЕГ ЈЕЗИКА

Јасно је да у изворе улази све оно што је на нашем језику до данас писано, сва књижевна дела, акти, дипломе итд. Али, наравно, сви су ти споменици од врло неједнаке вредности за нас. Тако исто сви наши дијалекти претстављају врло важан извор за проучавање нашег језика.

Остављајући дела у којима се находи данас већ обрађен језик, ја ћу се зауставити на изворима за проучавање нашег језика од најстаријих времена до данас.

1) Како ми имамо споменика на нашем језику тек од почетка XII века (в. ниже), за ранија времена могу нам послужити као извор цитати наших речи, места, имена личних итд. у споменицима грчким и латинским. Само треба и једне и друге узимати у добрим издањима, да се можемо ослонити на облик у којем се какав назив јавља. Обично се за то узимало данас већ сасвим недовољно издање Рачкога *Документа* (Загреб, 1877, Monum. Slavorum Meridionalium св. 7.) у којем су одломци из тих писаца до 1100 год. За листине се можемо служити, уколико су критично издане, великим Codex diplomaticus (2—14 књ. у издању Т. Смичикласа).

2) У црквеним споменицима (глагољским и ћирилским) има мало материјала за народни језик; али ипак у случајевима када писци греше или удешавају цео склоп свога језика према своме домаћем говору — може се и у њима наћи по које драгоцено зрнце. Сетимо се напр. да су јеванђеља босанска „икавска", или колико старих народних особина има у Мирослављеву јеванђељу, па ће нам то бити потпуно јасно. Набрајање ових споменика иде у историју књижевности, где ћете наћи и друге примедбе о њима (в. главу о азбукама).

3) Иако и у актима „приватне" садржине има много више народног елемента него ли у претходној групи споменика, ипак и у њима тај елеменат није потпуно чист, често и ту има доста црквених елемената. Али је ова група извора несравњиво важнија од претходне. Ту треба утврдити неколико ствари: 1) да је издање добро (по могућству се треба служити оригиналом или снимцима са њих); 2) да се зна где је и кад је документ писан; 3) да се зна порекло писара. Редак је случај када наша данашња издања испуњују све те тачке, и тада остаје до критичности испитивачеве да онако и онолико употреби од материјала колико се само сме и може употребити.

Глагољске повеље је издао Ив. Кукуљевић-Сакцински под називом Acta croatica (1863), а преиздао их је, недовољно критички, ћирилицом проф. Ђ. Шурмин (1898 г.). Глагољске повеље отпочињу са 1100 год. натписом на плочи у Башци (на Крку) и иду до краја XV в. (1498). После тога времена има много аката глагољских, али они нису издати на једном месту.

Од статута и закона да поменемо издање хрватских статута Рачког, Јагића и Црнчића (Statuta et leges vol. IV, 1890 у издању Југослав. акад. знан. и умјетн.), затим издање хрватских градских статута (Хрватски Урбари у издању Југослав. акад. итд).

Ћирилске повеље познате су нам у великом броју. Оне претстављају акта врло различне садржине: уговори државни, признанице, хрисовуље којим се признају права манастирима и дају различне дотације итд. У највећем броју их је издао Фр. Миклошич — Monumenta serbica (1858), затим Медо Пуцић у две књиге (Споменици српски, 1858, 1862), Љуб. Стојановић (Старе српске повеље и писма књ. I 1 и 2) и многи други. Па ипак до данашњега дана нема потпунога и критичнога издања ових наших повеља; истина, Стојан Новаковић издао је 1912 год. велику збирку „Законских споменика српских држава" (у Београду), али та је збирка израђена са засебним задатком: из свих повеља вађени су и навођени они делови који су имали правно-политички садржај. Прва је ћирилска повеља од 1189 г. Кулина Бана Дубровчанима; а има их из свих наших крајева после тога времена у којима се ово писмо употребљавало.

Затим треба поменути Споменик Српске акад. наука (у много књига), Зборник за историју, језик и књиж. и друга посебна издања споменика и о старим споменицима. Студија има у Гласу II одељка.

Од хрватских статута највећи, пољички, писан је ћирилицом.

И у записима и натписима има каткада интересантних црта. Велику је збирку њихову издао Љуб. Стојановић, под називом „Стари српски записи и натписи" I—VI (Београд, 1902 и доцније) у поменутој збирци Зборника.

4) Четврту групу споменика ове врсте претстављају књижевни споменици. Поред оних момената на које треба обратити пажњу и при испитивању повеља, овде треба имати на уму још ово троје: 1) да ли се у некој књижевној особини не огледа књижевна традиција; 2) да се писац није находио под утицајем каквог страног језика и 3) да се он није находио под утицајем књижевних споменика из других крајева у којима се и огледа језик дотичних места. Када се све то издвоји, оно што остане може се употребити као поуздан материјал за историју језика нашег извесног времена и извесног краја.

Највећа колекција старих писаца, данас прештампаних, јесу Stari pisci hrvatski у издању Југослав. акад. зн. и умј.; нешто је штампала и Српска акад. наука. Иначе, кад нема савремених критичких издања морају се употребити или старија издања или оригинални рукописи. За проучавање старог језика значајне су Starine Југ. акад., Građa и Djela; затим Јагићево издање Veteris Testamenti prophetarum interpretatio istro-croatica Seculi XVI (1897) — један од интересантних текстова малене протестантске литературе.

5) Овамо долазе старе граматике и речници у којима је материјал већ систематисан. Али ми и њих морамо сматрати као објекте за испитивање; јер тек када се утврди шта је месна црта и изворна код писца, његов се материјал може употребити као поуздана грађа за историју нашег језика. Иначе они имају само лексикографски значај, у погледу значења и природе речи које се у њима находе.

Поред Врапчићева речника (Млеци, 1595) да поменем граматику Бартола Кашића (од 1604) на латинском језику. Писац је био са острва Пага, писао је штокавским књижевним и каткад јекавским наречјем.

Године 1649 издао је *Микаља*, човек италијанског порекла, свој речник „Благо језика словинског". Има доста материјала из чакавских и штокавских говора Далмације. Предлаже и узима херцеговачко наречје за књижевно. Имамо два дубровачка речника: Дела Беле (од 1728), дело критичније и Стулића (Gioachimo Stulli, 1806) мање критично и мање употребљиво због мноштва са стране узетих и самостално направљених речи. Најзад, Riczoslovnik Волтиџија, Истранина (1803) — писан икавским „илирским" наречјем, има такође и добра материјала.

Остала три речника: Хабделићев (1676), Јамбрешићев (1742) и Белостенчев (1740) имају значаја нарочито за кајкавско наречје.

6) За познавање савременог језика — нема дела које би обухватило целокупну савремену књижевност. Од нарочите су вредности два речника.

Вука Караџића, *Српски рјечник* (1818, 1852, 1897, 1935) у којима је речнички материјал, углавноме, из Вукова краја и из крајева у којима је Вук био на својим путовањима.

Рјечник хрватскога или српскога језика отпочео га (1880—1882) издавати Ђ. Даничић, а продужили Ваљавец, Броз, Будмани и Маретић. У новије време обрађује га група стручњака (последња св. XVI, 1). У њему је сем Вукова речника и Вукова језика Даничићев језик, народне речи што су покупљене по говорима, затим још неких књижевника XIX в., а најглавније су речи из књижевних споменика од почетка југосл. књижевности до краја XVIII в. Издаје га Југославенска академија знаности и умјетности.

Рјечник хрватскога језика (1901, Загреб) израдио Фр. Ивековић и Иван Броз на основу Рјечника Југославенске академије, затим Вукова, Даничићева и, донекле, Његошева и Милићевићева језика. Још да поменем Српско-немачки речник (1928) Кангрге и Ристића и Л. Бакотићев речник (1936) са тумачењем речи на нашем језику.

Од граматика, поред Мале граматике српског језика (1850), Облика Даничићевих (1863), најважнија је Граматика и стилистика хрватског или српског језика Т. Маретића (1899). У њој је дат преглед језика Вука Караџића и Ђ. Даничића. Затим имамо две граматике на страним језицима: Budmani, Grammatica della lingua serbo-croata (Беч 1867), врло кратка, али у своје време одлична књига, и A. Leskien-a Grammatik der serbo-kroatischen Sprache I део (Heidelberg 1914). Гласови, основе и облици. Рађена према научним потребама немачке литературе. — Има и велики број нових граматика на нашем и страним језицима.

7) Материјал из наших дијалеката. Поред тога што данашњи материјал наших дијалеката претставља последњу слику развитка нашега језика, његов народни организам, познавање дијалеката је потребно да би могло тачно да се одреди дијалекатско место свакоме споменику, јер иако се дијалекатска слика од старих времена до данас мењала, ипак кад имамо

тачно насликану данашњу слику дијалеката, ми можемо на основу ње и онога што нам дају споменици утврдити њене промене у прошлости и одредити место споменика и судбину језичких црта које испитујемо.

Било би најбоље када би се могла утврдити на основу споменика слика развитка наших старијих говора и када би се могле показати све мене кроз које је она пролазила претварајући се у данашње дијалекатске односе. Али то је немогуће јер за то нема довољно материјала. Зато ми из узајамности данашњих говора и горњег материјала прошлости — можемо дати само општу слику тих измена, у њеним главним линијама.

С друге стране, у књижевним дијалектима било је језичких црта које нису потекле из народног језика; зато је корисно показати проучавањем народних дијалеката и њиховим поређењем које даје и унутрашњу везу језичких појава, шта је у књижевном језику рефлекс народнога, живога језика, а шта није. У исто време проучавање дијалеката, у којима се сачувало и толико разноврсности и толико старине, даје могућности да се одели ортографска црта у језику од гласовне и, уопште, да се писани материјал, ма с које стране то било, оживи налажењем црте у народу која живи или закључивањем на основу дијалекатског материјала да је она могла постојати. Навешћу само најважније збирке.

Општи преглед дијалеката (са картом) види код А. Белића — *Діалектологическая карта сербскаго языка*, Петроград, 1905; *О српским или хрватским дијалектима*, Глас 78, 1908 и *Zum heutigen Stande der serbischen Dialektologie*, Rocznik slawistyczny III, 1910 (са картом).

О новоштокавским говорима: М. Решетара, Der Štokavische Dialekt, Беч, 1907.

О чакавским дијалектима: Решетар, Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen (Archiv für slavische Philologie XIII, 1890), А. Белић: Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, Петроград, 1910.

Знатан материјал о српскохрватским говорима в. у Српском дијалектолошком зборнику С.А.Н., у Радовима Ј.А.З.У., у Зборнику за нар. жив. и обичаје Ј.А.З.У., Јужнословенском филологу I—XXI и тамо наведену литературу и најзад у славистичким часописима у иностранству.

Ж. ДОСАДАШЊЕ ПРОУЧАВАЊЕ НАШЕГА ЈЕЗИКА

Покушаћу да вам дам у најкраћим потезима историју наше науке. Истина, та наука није само јужнословенска, иако су Јужни Словени дали врло истакнуте људе у том правцу; она улази у заједницу проучавања свих словенских језика, и зато је врло тешко одвојити напредак у једном делу словенске лингвистике од таквих напредака у њеном другом делу.

Задатак српскохрватске лингвистике јесте: да се утврди у данашњој науци нашој савремени начин испитивања, да се створи тачна слика о

развитку нашег језика до данашњег дана и да се да тачна слика о његову стању. По себи се разуме да се у размерима остварења овога задатка огледа напор целокупне наше науке до данас. Зато ћемо ми, задржавајући се на појединим радницима и њиховим делима, показати како се ишло у напредовању наше науке.

За историју наше науке нема још засебне књиге, већ је она ушла у историју словенске филологије коју је израдио слависта Ватрослав Јагић. Али, како је Јагић у свом делу хтео сувише обухватити и како се, по мом мишљењу, није држао увек савремених критеријума у оцењивању научних праваца и дела научних, а сем тога и у узимању материјала за ову књигу, ово дело заслужног слависте нема карактер историје наше науке. Оно је богата ризница сваковрсног материјала, различних обавештења и мишљења о људима и радовима врло неједнаке вредности. Поред врло живо и даровито написаних страна, портрета, успомена, оштроумних примедаба и напомена има такође много безбојних страна, места у којима се осећају још личне ноте, а не суд историје. Зато у свом крајњем резултату, иако врло корисна, ова историја словенске филологије не даје јасну претставу ни о ономе што је стварно урађено у нашој науци, нити што је добро у њој урађено, а такође не издваја из урађеног посла што има да се уради у будућности. Као помоћна књига, као збирка библиографског и биографског материјала из целе простране области словенске филологије (етнографије, историје књижевности, историје народа и науке о језику) она је врло драгоцена (изашла је као прва књига Енциклопедије словенске филологије: Энциклопедія славянской филологіи, Петроград 1910).

Иако су претставници нашег народа и раније радили на проучавању нашег језика (ми смо о њиховим делима говорили као о изворима за проучавање нашег језика) и према томе улазе потпуно у историју наше науке, ми ћемо ипак отпочети своје излагање тек од Вука Караџића; јер они нису утицали на развитак саме науке о језику код нас, већ су јој пружали материјал као и друга књижевна дела. Једина је разлика од њих што се у речничким и граматичким делима ранијег времена бележи и акценат; али вредност томе акценту и знацима којим се он обележава треба тек одредити; дакле, и с те стране она претстављају материјал за испитивање нашег језика, а не дела која су непосредно потстакла савремени начин испитивања нашег језика.

Вук Караџић (1787—1864) је у својим делима полазио од народнога језика и у њима нам је тај језик дао. Зато његова дела у том правцу чине основицу не само проучавања савременог књижевног језика него нашег народног језика уопште. Народне умотворине које је он издао — такође су драгоцен извор за познавање нашег језика. Према томе Караџић у својим делима, нарочито Рјечнику (у II-ом издању 1852), издањима народних песама и приповедака, затим својим делима, дао нам је драгоцен

материјал херцеговачког наречја, и материјал врло добро изнесен. Има данас спора око тачности изношења неких црта код њега, али је, несумњиво, највећи део материјала, нарочито онај који потиче из његова матерњег говора, одлично изнесен. Сем тога Караџић је знатно допринео да се и други дијалекти наши познају (у речнику и другим делима). Тај део материјала данас је и по начину изношења и по осталоме — застарео; али први и главни део његова материјала има и данас и имаће увек пуну своју вредност, будући, с једне стране, основица нашег језика, а претстављајући, с друге, тачно записане текстове извесне епохе развитка нашег језика.

Овом приликом морам споменути велики значај за Вука Караџића Јернеја Копитара (1780—1844), Словенца, бечког слависте и цензора словенских књига. Он је био и учитељ Вуков, његов руководилац и његов помагач. Без Копитара тешко да би се појавио Вуков Српски рјечник, у којем је превод речи на немачки и латински израдио сам Копитар.

Сем овде поменутих Вукових дела, његове граматичке погледе наћи ћете у скупљеним „Граматичким и полемичким списима“ Вука Стеф. Караџића (три књиге, Београд, 1894). Исп. још А. Белића О Вуковим погледима на српске дијалекте и књижевни језик, 1908 (Глас 82, 1910) и засебно у књизи Вукова борба за народни и књижевни језик (Београд, 1948).

Вукова дела давала су могућности да се савремени народни и књижевни језик исцрпно и свестрано проучава. Али пре него што поменемо онога који је тај посао узео на себе, морамо се зауставити на чувеном слависти Павлу Јосифу Шафарику, који је поред драгоцених издања споменика за српску науку (у његовим Památky dřevního písmnictví Jihoslovanův (II изд. 1873) дао у својим Lesekörner der serbischen Sprache (од 1833 г.) прву и тачну претставу о првим почецима развитка српскога језика и о његову односу према старословенском. Он је јасно видео да су то два засебна језика, да се њихово проучавање мора оделити од проучавања старословенског језика. Он је покушао да да̂ и основне особине српскога језика.

Овај рад је још проширио Фрања Миклошич (1813—1891), Словенац, проф. Бечког универзитета, који је први учинио могућним упоредно проучавање словенских језика. Он је дао и граматику старословенског језика и синтаксу словенских језика, које су заједно са његовим другим делима дуго време биле основица целокупног лингвистичког рада словенских научника. У многим правцима од њега се находио у зависности Даничићев рад, а такође и Новаковићев. У Миклошичевим делима огледало се стање лингвистике 50-тих и 60-тих година. Како је он резултате упоредне граматике свога времена, који нису били ни најмање дефинитивни, преносио као нешто сасвим дефинитивно на словенске језике и у њима тражио

само потврду за њих (као што је чинио и Даничић у многим својим испитивањима), то велики део његова материјала има у себи карактер шаблонске поделе на категорије. Али сам материјал он је износио са необичном поузданошћу и дубоким смислом, и тако је омогућио његово даље обрађивање. Он је тиме покренуо не само развитак словенске лингвистичке науке него развитак тадашње опште лингвистике и упоредне граматике индоевропских језика.

Његова дела — издања: Шишатовачки апостол (1853) и Monumenta serbica (1858), досада је најбоља збирка српских повеља; написао је: Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen: Lautlehre (1852), Formenlehre (1856), Syntax (1868—1874), II изд. 1883, Stammbildungslehre (1875), Formenlehre (II изд. проширено 1876), и Lautlehre (II изд. 1879), Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum (1862 — 65), најбољи и досада речник црквенословенског језика; Slavisches Etymologisches Wörterbuch (1886), једини потпуни општесловенски етимолошки речник, иако врло застарео.

Сем ових издања која се тичу и нашега језика, Миклошич је написао и безброј расправа у којима је разматрао материјал словенских језика са различних страна. Он значи целу епоху у развитку словенске филологије, епоху када се тек рађало историско проучавање језика.

Први потпуни преглед историје српскога језика дао је Рус А. Мајков (1857) уз историју српскога народа. Историја српскога народа је лепо и корисно израђена, али историја српскога језика израђена је на тако несигурним филозофско-историским основима да није имала никакав утицај на даљи развитак проучавања нашег језика.

Ученик и пријатељ Миклошичев — Ђура Даничић (1825—1882) необично је покренуо проучавање нашега језика и у науци о нашем језику доскоро је једини историски материјал био онај који је он изнео. Велике су заслуге Даничићеве: што је са необичном прецизношћу утврдио облике речи у нашем језику, њихова значења и употребу у реченици и што је са сигурношћу којој нема једнаке до данас бележио акценте у нашем језику. У „Рату за српски језик и правопис" (1847) Даничић је са много оштроумља и ерудиције дао научно оправдање Вукове ортографске реформе. 1850 је издао *Малу српску граматику*, прву научну граматику савременог језика; затим 1858 — *Србску синтаксу* (науку о падежима), коју доцније није продужио, а која је у својој врсти била у своје време једно од најбољих дела словенске синтаксе; 1863—4 *Рјечник из књижевних старина српских* (код нас до данас једини), затим је издао велике споменике наше старе књижевности: Никољско јеванђеље (1864), Доментијана (1865), Теодосија (1860), Данила (1866) и многе друге текстове у Гласнику ученог друштва и доцније у Старинама. 1874 изашла је његова *Историја облика српскога језика* до свршетка XVII в., 1876 изашле су *Основе српског или хрватског језика*, 1877 изашли су његови неуспели *Коријени ријечима од њих постављенијем у српскоме или хрватскоме језику*, а у више издања излазили су његови *Облици српског језика*.

Даничић је зависио од науке свога времена, а нарочито од онога облика у ком ју је износио Миклошич, јер Даничић сам није вршио никад испитивања која би га одвајала од нашег језика; ту се ослањао на друге. Зато је у изношењу веза нашег језика са другим често застарео и готово увек сумаран; он такође није износио ни унутрашњу везу међу појавама остављајући да та веза буде јасна сама из факата. Али је зато умео да пронађе факта и да их изнесе са ретком виртуозношћу, тако да нека његова дела имају и данас своју пуну вредност. Као издавач текстова, према начину како се то радило у његово време, био је такође одличан.

Његово последње велико дело јесте *Рјечник хрватскога или српскога језика* (1882) који издаје Југославенска академија. То је историски речник нашег језика са нешто материјала из најновије епохе развитка нашег језика. Њега су продужили обрађивати (изашло досада 15 и нешто више великих књига): Ваљавец, Броз, Будмани и Маретић, који је решио да сузи опширност са којом су се до њега износили примери у овом речнику (В. Јужносл. филолог V, 1—26). У новије време обрађује га група стручњака.

Да поменем три граматике које су изашле у ово време и које су имале извесну вредност: Игњата Брлића на нем. језику — Grammatik der illirischen Sprache (1833 — интересантна због тачности са којом је у њој дао своје славонско наречје), В. Бабукића (1854) Ilirska slovnica, која је била „званична" граматика Илирског покрета, али је, уствари, била застарела већ у време свога јављања, и А. Мажуранића (1858) Slovnica hervatska (она је драгоцена због примера из чакавског дијалекта који су у њој акценатски тачно дати).

У време Даничићево, одмах после 60-тих година, отпочиње свој рад Ватрослав Јагић (1838—1923) на словенској филологији. Јагић претставља целу епоху у развитку словенске филологије. Живога духа, проницљивога талента и неописаног трудољубља, Јагић је радио на многим пољима словенске филологије трудећи се да је захвати што шире, као што су чинили његови претходници Копитар и Миклошич. Иако се не може рећи ни за једну њену грану да јој је Јагић оснивалац и да је њен развитак пратио од почетка до краја, нема поуздано ни једне коју у извесном правцу није унапредио. *Он је некадашњи најистакнутији слависта, патријарх словенске филологије у последњим годинама рада.* Нарочито за проучавање старословенског језика Јагић је урадио више него ико други. Осим свега тога, водио је у току 40 година летопис славистике у своме часопису на немачком језику (Archiv für slavische Philologie).

Укратко ћу овде поменути само оно што се непосредно односи на српскохрватски језик.

1864 год. дао је за своје време ваљану хрватску граматику. У вели-
ком броју расправа у Književniku, Radu Југослав. академије (нарочито
у IX књизи о подмлађеној вокализацији у српскохрватском језику), Sta-
rinama, доцније Archiv für sl. Philologie Јагић је обрадио многа питања из
српске лингвистике. Иако има много духовитих опажања и лепо форму-
лисаних појава у тим расправама, ипак већ у њима претеже филолошка
страна, описивачка а не лингвистичка. Он је и доцније више волео да се бави
утврђивањем факата, него да им тражи и показује унутрашњу везу и даје
законе који се јављају као њихова апстракција које би даље развијао и при-
мењивао на општу науку. Отуда и долази то, да је Јагић врло радо изда-
вао споменике. Да поменем издање глагољских српскохрватских одломака:
Бечких листића 1890, Гршковићевих одломака (Старине XXVI),Миханови-
ћева октоиха (Rad II), Огледа старе хрватске прозе (Старине I, II, V),
Светостефанског хрисовуља (1890), Хрвојева мисала (1891), Живота Деспота
Стефана (Гласник С. У. Д. 42), Књиге Пророка у истарском преводу XVI в.
(1897), Менчетића и Ђ. Држића и др. (Стари писци I, II, IV, V), Пољичког
(1890), Винодолског и Врбанског статута (на руском 1880) итд. Он је
одличан познавалац старословенске (он је издао Зографско јеванђеље, Мари-
јино јеванђеље и др.) и старохрватске глагољице о којој је написао опширно
дело у Енциклопедији словенске филологије (Петроград, 1911).

У свима својим издањима Јагић је врло тачан. Он је и у том правцу,
дајући обрасце одлично изданих споменика, који су одговарали потпуно
својим оригиналима, благотворно утицао на развитак тога рада у свих
Словена (В. Јужносл. филолог III, А. Белић: В. Јагић).

У ово је време радио и био је један од првих сарадника на Јаги-
ћеву Архиву Август Лескин (1840—1915), професор Лајпцишког универ-
зитета. Поред врло корисних, махом филолошких дела посвећених различним
словенским језицима, да поменем његове студије о српском акценту (1885,
1893 и у Архиву 1899) које су знатно потпомогле развитак наше акцен-
тологије. Раније сам већ поменуо његову граматику српскога језика.
Лескин је давао акценатска правила која су се огледала у материјалу
Вука Караџића и Даничића, а други су испитивачи, као напр. А. Мазинг
(Die Hauptformen des Serbischen Akzentes, 1876) улазили у физиологију
наших акцената.

Правац Миклошичев и Даничићев продужио је Стојан Новаковић
(1842—1915), који је као и Јагић радио на многим пољима словенске,
управо српскохрватске филологије.

У науци о језику, којој је посветио мање пажње неголи историји
књижевности и историји народа, он је неоригиналан. Поред његове *Српске
граматике* која је изашла (од 1879) у више издања, *Примера књижевно-
сти и језика* (Београд 1877, 1889, 1904), он је издао доста старих споме-

ника у Гласнику, Старинама и Споменицима Срп. ак. наука. Из
области језика да поменем *Физиологију гласа и гласова срп. јез.* (Гласник
С.У.Д. 37), данас застарелу.

У описном филолошком правцу ради проф. Загребачког унив. Тома
Маретић (1854—1938). Његово је најзнатније дело Gramatika i stilistika hrv.
ili srpskoga jezika. Иако је ограничена углавном на материјал народног језика,
Вукова и Даничићева, као збирка провереног материјала савременог језика
најбоље је дело у нашој филолошкој литератури. Али и ту, као и у другим
делима својим (О народним именима и презименима, Рад 81—82, Историји
хрватскога правописа, Загреб 1889 итд.), главно је драгоцен материјал.

Рад Јована Бошковића (1834—1892) углавноме је практичан; он је
неговао граматичку чистоћу српскога језика. Како је отпочео 1854 са
чланком „Треба ли књижевници да уче свој језик", тако је и продужио да
се стара и пише о чистоћи и правилности књижевног језика (О српском
језику I—II, Београд, 1887, 1888).

Синтакса је била дуго без оригиналних радника, остајући на оном
ступњу на којем ју је оставио Миклошич. Пера П. Ђорђевић (1855—1902)
почео је да је обрађује у савременијем правцу (1889 Падежи без пре-
длога), доцније О реду речи (Глас С.А.Н. LIII 1896), али, нажалост,
није дао потпуне основице савремене синтаксе. П. Ђорђевић је са успехом
учествовао у редакцији Вукових дела у новом државном издању (Српскога
рјечника 1897, Српске граматике и Полемичких списа, I—III).

Корисни су радници на унапређивању наше науке, иако по своме правцу
нису оригинални, јер су продужавали правац Миклошичев и Даничићев,
ови испитивачи различних страна нашега језика: *Иван Броз* (1852—1893),
једно време уредник *Речника Југослав. акад.*, писац корисних књига за
школу и за народ о нашем језику; писац добра Правописа, један од састав-
љача познатог речника Броза и Ивековића; *Матија Ваљавец* (1831—1897),
такође једно време уредник речника Југосл. академије, писац велике и ваља-
не расправе о словеначкој акцентуацији (излазила је у више свезака Рада) и
издавач текстова; *Лука Зоре* (1846—1906), који се истакао истраживањима о
позајмљеним речима (нарочито туђинкама из италијанског језика) и уопште
о речничком материјалу Далмације („Паљетковања"); *Лука Зима* (1830—
1906), писац добре збирке синтаксичког материјала поцрпеног из текстова
сва три наречја наша (шток., чак. и кајк.) и испитивач метрике и стил-
ских особина наших народних песама (Нѐкоје, већином синтактичне разлике
измеђ чакавштине, кајкавштине и штокавштине 1887, Нацрт наше метрике
1879); *Ђорђе Ђорђевић* (1867—1909), писац студије о језику Матије Дивко-
вића; *Јован Живановић* (1841—1916), писац школских књига и брани-
лац чистоће и правилности језика у духу Јована Бошковића (О срп-
ском језику 1888, Сложене ријечи у српском језику Глас С.А.Н. 68, Српски
речник за кованције 1877 и др.); *Иван Милчетић* (1853—1921), испи-

тивач чакавског дијалекта (Рад Ј.А.З.У. 121) и чакавских књижевних споменика (он је саставио и Библиографију глагољских рукописа и издања, Старине 33) и др.

Међу ученицима Ђ. Даничића треба нарочито споменути Љуб. Стојановића који је издао велики број старих текстова. У његовој је редакцији изашло необично по изради и лепоти фототипско издање Мирослављева јеванђеља (1896) омогућено помоћу краља Александра Обреновића. Он, је као што смо видели, издавач велике збирке Старих српских записа и натписа (I—VI) и повеља, новог издања Вукових Народних песама (1—9), са неколико књига до сада нештампаних песама заосталих код Вука, велике и врло драгоцене преписке (I—VII). Стојановић је писац и школске граматике за гимназију.

Код већине испитивача овога времена владао је стари метод који је био или у изношењу материјала и његову груписању у категорије по спољашњим знацима или у фантастичним објашњењима која су се давала више поводом језичких појава него што су истицала из природе језичких појава као таквих. Друкчије и није могло бити јер се савремена лингвистика и на Западу стварала у последњим десетинама прошлога века, а науци са Запада увек треба и нешто времена док допре до нас. Па ипак и код испитивача горе поменутих находимо и каткада савременији начин посматрања ствари. Тако има тога код Јагића, код П. Ђорђевића, а нарочито код Лескина, који је учествовао непосредно у стварању новог покрета западне лингвистике. Од овог времена тога има све више код испитивача. На средини стоји још рад Милана Решетара који, поводећи се за општом струјом интересовања народним дијалектима и сам испитује народне говоре, али иначе и код њега преовлађује још филолошки метод, са недовољним примењивањем принципа савремене науке. Али и овакав какав је, његов је рад донео несумњивих користи проучавању нашег језика. Његова су дела: Чакавштина и њене некадашње и данашње границе (Arch. f. slav. phil. XIII), Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten (Беч, 1900), Der štokavische Dialekt (Беч 1907), Језик дубровачких повеља (Arch. f. sl. Phil. XVI—XVII), Језик приморских лекционара (Rad 134, 136), Die serbokroatische Kolonien Süditaliens (1911) у издањима Бечке академије.

Треба са нарочитом хвалом поменути Решетарова издања старих писаца и старих текстова уопште (Ђорђића, Гундулића, М. Држића, Либра од мнозијех разлога и др.). Он је писац великог броја језичких анализа старих текстова, а нарочито оних који су се тицали дубровачког дијалекта. Он је и писац великог дела Дубровачка нумизматика (I—II).

У своме раду ја сам желео да, створивши слику о данашњим дијалектима, омогућим њихово везивање са прошлошћу. Испитивање пак закона и особина нашег језика одводило ме је често у широку област

упоредне граматике словенских језика и опште науке о језику. Поменућу овде важнија своја дела.

Дијалектолошка карта српског језика (на руском, Петроград, 1905). О груписању наших говора написао сам још: Zum heutigen Stande der serbokroat. Dialektologie (Rocz. slaw. III, 1910), О српским или хрватским дијалектима (Глас, LXXVIII) и др. О нашим дијалектима: Дијалекти источне и јужне Србије (1905), Замѣтки по чакавскимъ говорамъ (1909, Петроград); о теорији акцената: Акценатске студије (I књ., 1914); о Вуковој реформи и његовим погледима на наш књижевни језик: Вук и Даничић (Београд 1947), Вукова борба за народни и књижевни језик, (Београд 1948). О развитку и постанку наставака: Zur Entwicklungsgeschichte der Slavischen Deminutiv und Amplicativsuffixe (Arch. f. slav. Phil. XXIII, XXVI). Да поменем још: Најмлађа (трећа) промена задњенепчаних сугласника *к*, *г* и *х* у прасловенском језику (Јужн. фил. II, 1921), Правопис српскохрватског књижевног језика (Београд, 1923, 1930—1933, 1950), О употреби времена у српскохрв. (Јужн. фил. VI, 1926), О двојини у словенским језицима (Посебна изд. С.А.Н. књ. XCI, 1932), Граматика српскохрватског језика, I, 1932, 1933, II 1932, III 1933, Учешће св. Саве у стварању наше ортографије (Светосав. зб. I 1936). Постанак прaслов. глаг. системе (Глас С.А.Н. CLXIV), О чакавској основној акцентуацији (Глас CLXVIII, 1935), О језичкој природи и језичком развитку (Посебна издања С.А.Н. CXXXIV, 1941), и многи други научни прилози.

Покретач и уредник: Српског дијалекат. зборника С.А.Н. I—XI, Јужнослов. филолога I—XXI и Нашег језика I—VIII, I старе серије и н. с. I—VII.

Више добрих студија из дијалектологије нашега језика израдио је Стјепан Ившић, проф. Универз. у Загребу, о акценту у граматикама М. Антуна Рељковића и И. Брлића (Рад 194, стр. 1—155) и о посавском дијалекту (Рад 196 и 197) и др.

Од странаца је дао опис једног дела наших говора Норвежанин Олаф Брок у књизи Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Беч, 1905). Он је дао и кратак физиолошко-фонетски опис савременог српског језика у своме Нацрту физиологије словенског изговора (на руском, Петроград, 1910). Такође је на висини савремене науке кратак преглед особина српског језика од С. М. Куљбакина, под називом Српски језик, на руском језику (II изд. 1917).

Морам поменути и још неке значајне испитиваче у области нашег језика. Аугуст Мусић (1856—1938) израдио је велики број синтаксичких студија (у Раду Ј.А.З.У., Гласу С.А.Н., Јагићеву Архиву и у засебним књигама); Петар Скок (1881—1956), врло вредни истраживач порекла топономастичких назива и етимологије; Ђуро Грубор (1869—1950) солидан испитивач савременог језика и дијалеката; Глиша Елезовић (1879) испитивач косов-

ског дијалекта и турцизама у нашем језику; д-р М. С. Московљевић (1884) испитивач дијалеката и савременог језика; д-р Мил. Павловић (1891) испитивач у области дијалектологије, савременог и дечјег језика; д-р Александар Стојићевић (1879) истраживач у области историје језика и савременог језика.

Даљи развитак рада на проучавању српскохрватског језика може се пратити по исцрпној библиографији која се објављује у Јужн. филологу. Ту се истичу својим радом: д-р Мих. Стевановић (из области дијалектологије и граматике књижевног језика), Петар Ђорђић (старосл. језика), Бранко Милетић (фонетике и дијалектологије), Мате Храсте (у обради чакавских дијалеката), Јован Вуковић (обрадом питања граматике савременог језика и дијалектологије), Стјепан Павичић (обрадом славонских дијалеката), Рад. Бошковић (обрадом дијалеката), Рад. Алексић (из историје језика), М. Лалевић (из области савременог језика), В. Томановић (дијалектологије), Ј. Хам (из историје и дијалектологије српскохрв. језика и нарочито старословенског хрватске редакције), Људевит Јонке (савременог језика). Од млађих највише су се истакли: Павле Ивић (дијалектологија), Милка Ивић (синтакса), Ирена Грицкат (историја језика), И. Поповић (дијалектологија и етимологија). Сем ових трудбеника, има још знатан број који својим радом учествују у Јужн. филологу, Нашем језику, Језику и Језику и књижевности у школи и другим научним повременим издањима.

Међу странцима нарочито место заузима André Vaillant својим испитивањима о језику Доминка Златарића (I, Париз, 1928; II, Париз, 1931) и о тексту његових песама (Париз, 1928). Вајан се одликује и целим низом расправа и оцена о књигама о српском језику (у Revue des études slaves). Поменућу и Meillet-а и Vaillant-а, Grammaire serbocroate (1924), Б. Унбегауна (Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes (Travaux publiés par l'Inst. d'étud. slaves XV), Р. Г. А. де Бреја (Guide to the Slavonic Languages, 1951, са засебним одељком о српскохрватском језику).

То је кратак преглед рада на проучавању нашег језика. Иако у њему још нису ни у једном правцу дата дефинитивна дела, урађено је доста; али пре но што се да велика историја нашега језика треба да се обраде засебни писци и књижевни покрети у већим размерама него што је то до данас урађено. У многим правцима дати су ваљани детаљи и примењени савремени начини испитивања; али тај рад мора бити и живљи и већи ако желимо доћи ускоро до велике синтезе која ће обухватити све стране познавања и испитивања нашега језика.

Тада ћемо правилно гледати и на разлику међу особинама савременог језика, и на особине савремених дијалеката и њихов однос према књижевном језику и на историју нашега језика.

У овим предавањима ја ћу дати кратак преглед развитка наших гласова и облика. Овде ће нам бити главно лингвистичка и историска страна појава, тј. како су се језички појави развијали, добивајући нове

облике, где су они ницали и како су се и када ширили. Ту ће се видети да свака историја језичких појава мора бити не само хронолошка него и географска. Географски моменат често је важан и за теориску страну појава: укрштање различног становништва на различним местима даје и различне резултате у стварању језичких црта дотичног краја.

У почетку овога увода изнесен је развитак нашег језика у крупним цртама, а овде ће бити дата слика његова у детаљима, у материјалу гласовном и морфолошком. Али пре свега задржаћемо се на општем развитку гласова и на савременом изговору гласова и гласовних група у српскохрватском језику, да би се доцније боље разумео развитак гласова српскохрватског језика.

I АЗБУКЕ

А. *ГЛАГОЉИЦА*

1. У нашим старим споменицима употребљавају се три азбуке: глагољица, ћирилица и латиница. Све су оне биле у дугој употреби. Како је вероватно да је глагољица најстарија, то ћемо се и ми пре осталих на њој задржати.

Она је дошла нашем народу, нарочито западних крајева, из Моравске и Чешке где су у II-гој половини IX века развили свој рад Браћа Просветитељи, Ћирило и Методије. Природно је питање где се употребљавала глагољица у то рано време код нас. Мислило се некад само на Далматинско и Хрватско Приморје, наравно, са оближњим копном (далматинским хрватским и истарским), јер се ту глагољица очувала у традиционалној употреби. Али не може бити сумње да ју је цела западна половина словенског света на Балканском Полуострву употребљавала у старије доба (Бечки листићи, Гршковићев одломак, Хрвојев мисал).

Интересантно је да се успомена на Ћирила и Методија врло брзо изгубила у нашем Приморју и да се врло рано распрострло веровање да је св. Јероним (познати преводилац вулгате, умро почетком V в., 420) пронашао глагољицу. Већ у декрету папе Инокентија IV од 1248 год. сењскоме бискупу, којим допушта употребу словенске службе у местима где се она у Приморју дотада традиционално задржала, то се помиње: „porrecta nobis petitio tua continebat, quod in Slavonia est littera specialis, quam illius terrae clerici se habere a b. Hieronymo asserentes eam observant in divinis officiis celebrandis"*. То се уверење задржало до краја XVIII в. и тек пробуђена словенска наука у то време показала је сву бесмисленост те традиције.

* У молби твојој нама поднесеној стоји да у „Словенији" има нарочито писмо које духовници те области сматрају да долази од св. Јеронима и које они употребљавају у служењу божје службе.

Први споменици српскохрватске глагољице показују непосредну везу са глагољицом старословенском. Најстарији тип или карактер глагољице јесте обли или округли; то је глагољица најстаријих старословенских споменика. Међутим типична хрватска глагољица угласта је, све су кривине слова заоштрене. Споменици најстарије глагољице српскохрватске, из XII или почетка XIII в., имају смешану — обло-угласту глагољицу. Нека слова имају већ угласти тип, а друга чувају још обли. Такав је тип слова у Бечким листићима (в. Glagolitica I, Denkschriften Бечке академије В. XXXVIII), у Гршковићевим одломцима (в. Starine XXVI) у Михановићеву октоиху (в. Рад 11) и на плочи Башчанској (в. Рачког Starine VII и Чрнчића Starine XX). Али доцније преовлађује потпуно угласта глагољица у свима хрватским старим споменицима.

У почетку је био само један начин писања свечанијег писма, који би се могао назвати уставним писмом (в. ниже о ћирилици). То је писмо црквених споменика са усправним, лепо израђеним типом слова. Пред крај XIV века развија се брзописно свакидашње писмо које добива у познијим вековима широку примену код Хрвата. Али и овде када је код Хрвата у обичној употреби владао брзопис, у литургиским се књигама употребљавао умеренији брзопис, са стилизованијим начином писања. Тај црквени брзопис са стилизованијим начином писања могао би се назвати полууставом.

У прегледу на страни 34 и 35 биће дат прво тип старословенске обле глагољице, *затим тип угласте хрватске* глагољице и брзописне.

Поменућу још да се у глагољским текстовима речи познате или које се често употребљавају скраћују; да се и у њих сугласници натписују [illegible]. У познијој глагољици скраћене су речи у текстовима врло многобројне. Исто тако у хрватској глагољици има врло много лигатура, тј. везаних, сливених шара, слова. Напр. [illegible] = вь, [illegible] = дв. [illegible] = вл. [illegible] = лју; [illegible] = птр; [illegible] = пвли итд.

Као што се из овога види, за брзо и добро читање глагољских споменика, а нарочито хрватскога брзописа, који је тако разнолик, потребно је нарочито вежбање.

2. Глагољица и ћирилица. Пре свега бројна вредност глагољских слова друкчија је него ћирилских; то треба увек имати на уму при читању једних и других споменика.

Глагољска азбука нема знакова за засебне ћирилске знаке ѥ и [illegible]; за прво се употребљавало у глагољици „е" које према своме положају у речи има вредност „е" или ѥ напр. „коэ" = коѥ", "не" (= ње); али у почетку речи тешко је знати како ваља читати јер у глагољици и за ѥ

Гласовна вредност	Старословенски знак	Бројна вредност	Хрват. угласти устав	Хрватски брзопис	Примедба
а	Ⰰ Ⰰ	1	Ⰰ Ⰰ	Ⰰ Ⰰ Ⰰ	
б	Ⰱ Ⰱ	2	Ⰱ Ⰱ	Ⰱ Ⰱ	
в	Ⰲ Ⰲ	3	Ⰲ Ⰲ	Ⰲ Ⰲ	
г	Ⰳ Ⰳ	4	Ⰳ Ⰳ	Ⰳ Ⰳ	
д	Ⰴ Ⰴ	5	Ⰴ Ⰴ	Ⰴ Ⰴ	
е	Ⰵ Ⰵ	6	Ⰵ Ⰵ	Ⰵ	
ж	Ⰶ Ⰶ	7	Ⰶ Ⰶ	Ⰶ Ⰶ	
дз	Ⰷ Ⰷ	8	Ⰷ Ⰷ	Ⰷ	
з	Ⰸ Ⰸ	9	Ⰸ Ⰸ	Ⰸ	
и	Ⰹ Ⰹ Ⰹ	10	Ⰹ Ⰹ	Ⰹ	
i	Ⰻ Ⰻ	20	Ⰻ Ⰻ	Ⰻ Ⰻ	
j (ђ)	Ⰼ Ⰼ	30	Ⰼ Ⰼ	Ⰼ	употребљава се у значењу *ђ* и *j*.
к	Ⰽ Ⰽ	40	Ⰽ Ⰽ	Ⰽ Ⰽ	
л	Ⰾ Ⰾ	50	Ⰾ Ⰾ	Ⰾ	
м	Ⰿ Ⰿ	60	Ⰿ Ⰿ Ⰿ	Ⰿ Ⰿ	
н	Ⱀ Ⱀ	70	Ⱀ Ⱀ	Ⱀ Ⱀ	
о	Ⱁ Ⱁ	80	Ⱁ Ⱁ	Ⱁ Ⱁ	
п	Ⱂ Ⱂ	90	Ⱂ Ⱂ	Ⱂ Ⱂ	
р	Ⱃ Ⱃ	100	Ⱃ Ⱃ	Ⱃ Ⱃ	
с	Ⱄ Ⱄ	200	Ⱄ Ⱄ	Ⱄ Ⱄ Ⱄ	

Гласовна вредност	Старословенски знак	Бројна вредност	Хрват. угласти устав	Хрватски брзопис	Примедба
т	Ⱅ Ⱅ	300	Ⱅ Ⱅ	Ⱅ Ⱅ	
у	Ⱆ Ⱆ	400	Ⱆ Ⱆ	Ⱆ Ⱆ	
ф	Ⱇ Ⱇ Ⱇ	500	Ⱇ Ⱇ	Ⱇ Ⱇ	грчко ϑ ϑ
т	Ⱚ	(500)			ћирилско ѳ не употребљава се у глагољици
х	Ⱈ Ⱈ	600	Ⱈ Ⱈ	Ⱈ Ⱈ	
о	Ⱉ Ⱉ	700	Ⱉ Ⱉ	Ⱉ Ⱉ	ћирилско ѡ = грчком ω
шт	Ⱋ Ⱋ	800	Ⱋ Ⱋ	Ⱋ Ⱋ	
ц	Ⱌ Ⱌ	900	Ⱌ Ⱌ	Ⱌ Ⱌ	
ч	Ⱍ Ⱍ	1000	Ⱍ Ⱍ	Ⱍ Ⱍ	
ш	Ⱎ Ⱎ	—	Ⱎ Ⱎ	Ⱎ Ⱎ	нема бројне вредн.
ъ (дебело јер)	Ⱏ Ⱏ	—	Ⱏ Ⱏ	Ⱏ	употребљавају се оба знака једнако у хрватској глагољици
ь (танко јер)	Ⱐ Ⱐ	—	Ⱐ Ⱐ	Ⱐ	
jу (ю)	Ⱓ Ⱓ	—	Ⱓ Ⱓ	Ⱓ Ⱓ	
ѣ (јат)	Ⱑ Ⱑ	—	Ⱑ Ⱑ	Ⱑ Ⱑ	
ен	Ⱔ Ⱔ	—	—	—	не употребљавају се у хрватској глагољици
јен	Ⱗ Ⱗ	—	—	—	
он	Ⱘ Ⱘ	—	—	—	
јон	Ⱙ Ⱙ	—	—	—	
јери	ⰟⰋ ⰟⰋ	—	—	—	
ижица	Ⱛ Ⱛ	—	—	—	одговара грчкоме υ

и е стоји подједнако е (напр. глас „єда“ = „еда“, а „єсмь“ = ѥсмь и сл.); за ѥ
употребљава се у глагољици исти знак који и за ѣ (ѧ). Уопште и у
ћирилици јотоване групе гласова (као и ю и остале јотоване групе у
глагољици) употребљавају се у почетку неправилно, тако да се тек у
току времена дошло до њихове правилне употребе. За „и“ у ћирилици
имају два знака (према грчком ι и η) без разлике у изговору, а у глагољици три; два глагољска знака за ћирилско „и“ лака су модификација
истога знака. Глагољски споменици не познају два знака за ћирилско
$\widehat{дз}$ = ѕ = ђ; за „г“ умекшано (глаг. ⰼ) које се употребљавало само у грчким
речима у глагољици, најстарији споменици ћирилски (старословенски) не
знају (за њега знају тек српски ћирилски споменици).

Међу обема азбукама има и унутрашње сличности и, несумњиво,
унутрашњег сродства. Имају исти знак за ш, исти начин како је састављено ѹ, щ (шт), ъı — да о спољашњој сличности самих шара и не говоримо.
Према овоме се види веза између ових азбука, и једно је од главних
питања славистике у XIX веку било да се утврди првенство, приоритет
једне од ових двеју азбука, а према томе и зависност једне од друге. Већ
чувени слависта Копитар (в. Glagolita Clozianus 1836 г.) и Шафарик (в.
Ueber die Ursprung und die Heimath des Glagolitismus, 1858) сматрали су
да је глагољица старија од ћирилице. Данас је то несумњиво са ових
разлога: 1) најстарији старословенски споменици написани су глагољицом
(Зографско јеванђеље, Маријино јеванђеље и др.); 2) Кијевски листићи и
Прашки одломци, споменици старословенског језика, писани глагољицом,
показују велик број чешких и моравских утицаја; то значи да су у Моравску
Браћа Просветитељи донели глагољицу; 3) у руском тексту од 1049 год.
писаном ћирилицом, у којем има знатних трагова од глагољице, стоји да
је он преписан са Ћирилова текста; то значи да је писац тог текста сматрао глагољицу за Ћирилово писмо. Напослетку, природније је сложеније писмо и несавршеније признати за старије, а простије и савременије
за позније. Најзад се узима, не без разлога, као један од доказа старине
глагољице ширење њено у хрватским крајевима и велика старина те мале
глагољске књижевности. Тако је проф. Милош Вајнгарт утврдио да се у
Бечким одломцима, једном од најстаријих споменика хрватске глагољице
налази део текста мисала који је и у Кијевским листићима, једном од
најстаријих старословенских текстова.

3) Дуго време је било такође спорно питање о постанку глагољице.
После различних нагађања енглески научник Taylor (в. његов чланак
Ueber den Ursprung des glagolitischen Alphabets, Јагићев Archiv књ. V)
изнео је 1880 год. да глагољска азбука великим бројем својих слова води
порекло од грчкога брзописа времена Браће Просветитеља. Јагић је његова
опажања још допунио. Многи су се научници са њима сложили, и остало
је само да се нађе порекло оних слова глагољских којих нема у грчкој

азбуци. Тако напр. објашњавали су порекло ш и ж позајмицом из коптске
азбуке. С друге стране, сам тип глагољице, њена графичка стилизација
могла нам је такође доћи из неке стране азбуке која је за основицу имала
грчку брзописну азбуку. Проф. Фортунатов („О пореклу глагољице“, 1913,
на руском) је и претпоставио да је та посредничка средина и била коптска.

О историји овог питања и другим покушајима да се порекло глагољице нађе в. код В. Јагића „Нацрт глагољске палеографије“ (Енциклоп.
слов. филол., 3 књ. на руск.).

Б. ЋИРИЛИЦА

1. Глагољица је била првобитно у употреби и код Срба и код Хрвата. Код Срба ју је рано потиснула ћирилица која је, вероватно, Србима дошла преко Македоније; али у прво време ћирилица је била у употреби и код Хрвата, и тек у току времена она је сведена на употребу код Срба. Тако се зна да је она употребљавана у источној и средњој Далмацији (као напр. чувени Пољички статут, чији је старији део написан 1440 год., писан је ћирилицом); неки знатнији родови у Хрватској употребљавали су је још у XVI веку; најзад, у Босни и Херцеговини она је била до XVII в. у подједнакој употреби код свих, када католици почињу употребљавати латиницу; муслимани су се њоме служили до најновијег доба.

На стр. 38 и 39 дат је преглед њених слова како смо је ми добили од *старословенске писмености*.

Сва се ова писмена не употребљавају у старим српским споменицима. Пре свега — место ъ и ь употребљава се само један знак, и то ь; даље, већ у најстаријем великом споменику нашем, Мирослављеву јеванђељу, из друге полов. XII века, ѫ и ѧ се употребљавају неправилно, у значењу ѹ, ю и є, ѥ, тако да је у њему у овом правцу велика збрка. Види се да су различни преписивачи његових ранијих оригинала давали знацима ѫ и ѧ различну ортографску вредност: неко ѹ и ю, є и ѥ. Зато се ови знаци узајамно мешају не имајући праве гласовне вредности (тако се пише кмю и кмѹ преко кмѫ у којем је ѫ предато са ю; дакле је ѫ значило једном лицу ѹ а другом ю). Доцније се ѫ губи; дуже се употребљава ѧ ∆ (Ѧ), али и оно у нарочитој употреби (исп. напр. употребу његову у Хиландарском типику, споменику поч. XIII в.). Доцније се и ѧ губи из српских споменика. На тај начин се дефинитивно ствара српска редакција старословенских ћирилских споменика: без ѫ и ѧ, са једним полугласним ь и ы (а не ъı).

Иако је у ћирилици било јотованих вокала, њихова је употреба у српској ћирилици веома неправилна. За сваки споменик понаособ треба утврђивати правила њихове употребе и њихову вредност.

Гласовна вредност	Ћирилски знак	Бројна вредност	Примедба
а, ја	а, ꙗ	І = а	І-а = а јотована нема бројне вредности
б	Б		
в	В	2	
г	Г	3	
д	Д	4	
е, је	Є, Ѥ	Є = 5	І-Є = нема бројне вредности
ж	Ж		у срп. ћирил. спом. само као број
дз	ꙃ, ꙅ, Ꙁ	6	
з	Ꙁ	7	
и	И	8	
ђ	ꙉ, ꙉ, ꙉ, ꙉ		само у срп. ћирил. споменицима
	і	10	
к	К	20	
л	Л	30	
м	М	40	
н	N	50	
о	О	70	
п	П	80	
р	Р	100	
с	С	200	
т	Т	300	

Гласовна вредност	Ћирилски знак	Бројна вредност	Примедба
у	ОУ	400	према грчком ου; има и облик ꙋ
ф	Ф	500	У речима позајмљ. из грч. језика
тх	Ѳ	9	У речима позајмљ. из грч. језика
х	Х	600	
о	Ѡ	800	
шт	Щ		Има само ортографску вредност
ц	Ц	900	
ч	Ч, Ү	90	
	Ъ		Полугласник типа *о*
	Ь		Полугласник типа *е*
(јат)	Ѣ		Гласовна вредност затворено е (ä)
(јери)	ЪІ, ЪИ		Гласовна вредност данашњег руск. *ы*, или пољског *у*
	ЬІ, ЬИ		
ју	Ю		
ен	Ѧ, Ѧ, Ѧ		У срп. спом. сви знаци имају вредност или *е* или *је*
он	Ѫ		Само у нароч. срп. спом. као *у* или *ју*
јен	Ѩ		
јон	Ѭ		
кс	Ѯ	60	У речима узетим из грчког језика
пс	Ѱ	700	У речима узетим из грчког језика
	Ѵ	400	грч. υ, употребљава се у грч. реч.

У неким споменицима има и употребе двојног полугласника, нарочито у ген. множ. као женъъ, робъъ, затим у заменица као тъъ (тај) и сл. Али она није постала шира.

Ово све вреди за црквене споменике; у приватно правним (световним) споменицима ѫ и ѧ се не употребљавају ни у XII веку; међутим у њима се за српске звуке *ћ* и *ђ* почиње употребљавати *и к и г* или *т и д* или ꙉ ꙉ (*ћ*) нарочито у босанским споменицима. Овај последњи знак упо-требљава се делимице и у црквеним споменицима.

2. У палеографском погледу стари српски ћирилски споменици пишу се „уставом", усправним, крупним писмом све до половине XIV века, када се напоредо са уставом почиње употребљавати полуустав, писмо ситније, стилизовано друкчије, косо и збијено, а од XIV в. јавља се већ и брзопис, још слободније у развијању слова и међусобно повезано писмо. Једна врста тога брзописа која је, мало стилизована, ушла после XV века и у босанске штампане књиге, назива се босанчицом. Али она има све особине брзописа који се и другде употребљавао, само је у Босни дуго сачувао своје старе особине и ушао у штампане књиге. Тај брзопис употребљава се у Рашкој нарочито у повељама, па је прешао и у босанске повеље, а одатле, мало стилизован, добио је ширу употребу. Тако је напр. ▭ = в, ф = д или Ѧ, ϐ = б, ѵ = ч, ꙉ = ћ итд. Исп. чланак Ћ. Трухелке Босанчица, прилог (Гласник Земаљског музеја за 1889, 65—83; од истога Мали принос значењу босанчице, на ист. м. 1909, 211—214); Влад. Ћоровић, Неколико фојничких писама (Гласн. Зем. муз. 1909, 479—494).

Сем овога треба напоменути да и у ћирилици има лигатурних знакова, као напр. ф (рѣ), Ђ (тв) итд.; али њих није тешко познати. Сем тога има различних украсних слова и украса (орнамената) који одају и нарочити стил који су гајили наши стари књижевници. Али све ово улази у палеографију о којој ми овде даље нећемо говорити.

3. Да споменем неке од најстаријих наших рукописа.

а) *Мирослављево јеванђеље*. Издао Љ. Стојановић, у Бечу 1897. Њега је написао Григорије ђак за Мирослава, брата Немањина, жупана хумског (од 1169—1197 год.).

Писан је лепим крупним уставом. Има необично лепих орнамената. По богатству израде један од најлепших словенских споменика. За језик врло важан, јер је писац много грешио уносећи народни елеменат место црквеног.

О језику Мирослављева јеванђеља в. расправу Љ. Стојановића уз фототипско издање Миросл. јев. од 1897. О неким странама његова јез. в. А. Белић, Прилошци историји словенских језика I—IV (Глас САН LXII 199—242).

О палеографској и ортографској страни споменика в. П. А. Лаврова Палеографическое обозрѣние Кирилловскаго письма, Петроград, 1915.

В. такође и дра Л. Мирковића Мирослављево јеванђеље (Посебна издања САН CLVI, Београд, 1950). О старослов. јез. Мирослављева јев. в. Ст. М. Куљбакина, О Мирослављеву јев. (Посебна издања САН LII).

б) *Вуканово јеванђеље* (око 1202). Писано за Вукана, сина Немањина, великог жупана у Зети. Налази се данас у Публичној библиотеци у Лењинграду.

в) *Паремејник Београдске народне библиотеке* (Бр. 22, 100). Припада почетку XIII века. Писан је необично лепим уставом (пропао са осталим рукописима 1941 г.).

г) *Минеј Београдске народне библиотеке* (133, 212). Написао га је презвитер Братко за тепчију Обрада у време краља Владислава (1233—1242) (пропао са осталим рукописима 1941 г.).

д) *Иловичка крмчија* од 1262. Налази се у библиотеци Југославенске академије знан. и умјетности. Исп. о њој В. Јагића Starine III и А. Белића, Светосав. зб. I.

ђ) *Шестоднев Јована Егзарха бугарског* из 1269 године. Написан у ман. Хиландару. Претставља препис са бугарског споменика од којег у њему и трагова има. Налази се данас у Московској синодал. библиотеци.

е) *Апостол од 1277* који је написао ђакон Теодор. Чува се у Румјанцев. музеју у Москви (данас део Лењинове библ.).

ж) *Свраљишки одломци* од 1279 год. Чувају се у библиотеци Академије наука у Београду. Издао их је М. Милићевић у XX Гласнику и наново Иљински под називом Сверлижскіе отрывки, Петроград, 1906 год. итд.

У XIV веку писано је још више споменика. Поменућу овде само неке од оних који су испитивани да бисте се могли користити готовим распрaвама: *Јеванђељски листови Радинови* (Јагић, Старине IX), *Типик архиепи-скопа Никодима* (Даничић, Гласник XI), *Псалтир Бранка Младеновића* од 1346 (види о њему код Јагића, Psalterium Bononiense, 1907 г.) и др.

У XV веку јављају се рукописи ресавске школе. Она је нарочито интересантна у ортографском правцу јер се у словенски текст уносе надредни знаци. Типичан је у томе рукопис 1418 год. под називом *Књига царства* (налази се у Универзитетској библиотеци Одеског универзитета). Њу је обрадио П. Г. Попруженко у расправи истог назива.

Остављајући остале рукописе, морам нарочито поменути целу групу рукописа босанског типа или босанске школе. Има палеографских детаља којима се ти рукописи одликују од осталих српских текстова, али је најзнатније што се у њима подједнако употребљава и, ы и ѣ. Даље, у њима се чешће него у другим споменицима употребљава ꙉ место *ђ* или *ћ*. Иначе је интересантно да се ч у њима употребљава у бројном значењу 1000 и грчка копа (ϟ) у значењу 90.

XIII веку припадају листићи из збирке А. Т. Гиљфердинга (Публична библ. у Лењинграду) о којима в. Јагић, Старине IX; 1393-ћој г. припадају два листа јеванђеља о којима в. Љуб. Стојановић, Старине XVIII (богумилски текст); *Мостарско јеванђеље* Манојла Грка издао је проф. Сперански у Руск. Фил. вѣстнику за 1906 год. Почетку XV века припада и *Никољско јеванђеље* (издао Даничић 1864 и написао студију о Хвалову рук. Старине III—IV) исп. још и Босански апокалипсис код Јагића, Arch. für slav. Philol. XXV.

4) Од 38 писмена ћирилске азбуке 24 писмена су узета из грчке азбуке и претстављају унцијално (мајускулно, уставно) писмо грчко око половине IX века. Она писмена (14) којих нема у грчкој азбуци, створили су словенски првоучитељи, узимајући неке знаке из глагољице (за ш, за Ɣ можда и за ж) или се поводећи за начином како су они у глагољици склопљени (за полугласнике, за јери итд.). Иначе има доста претпоставака (Гајтлера, Јагића, Лаврова, Собољевског и др.) како је које од осталих слова постало.

Као што се види из горњег прегледа, бројну вредност у ћирилици имају само она слова која су узета из грчке азбуке; сем њих имају је још ђ (ѕ), ч и џ.

Не зна се поуздано ко је творац ћирилице. П. А. Лавров, један од истакнутих њених испитивача, сматра да ју је могао изумети и Методије. Међутим могуће је да ју је створио и неко од ученика Ћирила и Методија. Грчко житије св. Климента и приписује је њему, Клименту. У сваком случају, вероватно је да је она млађа од глагољице и да је тек у Бугарској, за време цара Симеуна, добила широку употребу. Изгледа да се у Македонији задржала дуже глагољица, док и она није била потиснута ћирилицом. Претпоставка оних (Собољевског, Карског и др.) који виде у ћирилици већу старину него у глагољици оснива се на једностраном тумачењу Црнорисца Храбра (његова трактата о писменима).

Најстарији датирани ћирилски споменик јесте *Самуилов натпис* (натпис цара Самуила) од 993 г., нађен у Македонији. Такође је врло стар *Темнићки натпис* (в. Јужнословенски филолог, 1913, I књ.), нађен у Србији.

Од већих старословенских ћирилских споменика нарочито су важни *Супрасалски зборник* (последњи пут у издању руског филолога С. Северјанова, Петроград, 1904) и *Савина књига* (у последњем издању В. Н. Шчепкина, Петроград, 1903 год.).

О питањима ћирилице може се наћи добрих података у књизи П. А. Лаврова „Палеографическое обозрѣнiе Кирилловскаго письма" у Енциклопедији слов. фил., св. 4,1 (1915 год.).

В) ЛАТИНИЦА

1. Већ у XIV веку (в. Старине 33, стр. 572) има споменика на народном језику писаних латиницом, а од тога их времена има до данас у великој количини. Нема сумње да су наши текстови латинским писменима писани зависили од палеографског начина у истовременим латинским или талијанским текстовима. Колико смо ми у том правцу били самостални, тешко је рећи, пошто у том правцу нема потребних испитивања. Али у једном су правцу наши писци морали ићи својим путовима: они су морали стварати самостално за оне звуке свога језика које није познавао ни латински ни талијански нарочиту употребу оних знакова које им је давала латинска азбука уопште. На тај начин је поникла разноврсна употреба латинских слова за исте гласове нашега језика код различитих писаца. То ставља пред сваког испитивача ма кога нашег текста, писаног латинским словима, нарочити задатак: да одреди, пре свега, која је била система знакова датога писца за обележавање гласова нашега језика. Не могући улазити овде ни у какве детаље, ја ћу дати само сумаран преглед употребе неких знакова или група знакова за извесне звуке нашег језика.

2. Само мали број слова, свега 7, и то: a, b, d, l, o, p, z, имао је један знак у старим текстовима писаним латиницом; сва остала слова имала су више знакова.

ц — c: c cz ç çz z

ч — č: c ch chi ci cj cs csj csy cf cfi cz ç çi tch z zh zi

ћ — ć: cch cchi ch chi chj chy ck cki cs csi cf cfi k ki ky tck tchi tchj tchy tj tky ty

ђ — đ: ch chi dg dgi dgj di dj dy g gh ghi ghj gi gj gy

е — e: e ae

ф — f: f ph

г — g: g gh

џ — ǵ dž: cx c dgy di dj dy g gh gi gj gy ǵ ǵi x

х — h: ch hv i j k v

и — i: ij j ji y

иј — ij: i ca j y

еји — iji: i ij y yi (поред служења обичним знацима за сваки глас засебно).

ј — j: или се никако не пише, те га треба читати према положају гласова или се пише овако: g gi gy h i ij iy j y yi

ји —ji: или пишу оним знацима којим се служе за обележавање посебице ових гласова или gi gj ii ij jy

к — k: c ch h

кш — kš или тако или: x

кв — kv или тако или: qu qv

љ — ļ (lj): chl gl gli glj gly li lj ly ĭ

љи — ļi: li lij lj ly

м — m или тако или: знаком ~ над вокалом за којим оно долази

н — n или тако или: знаком ~ над вокалом иза којега се изоставља

њ — ń: chn gn gni gnj gny ngn ni nj ny

њи — ńi: ni nij nj ny

п — p тако, а ретко ph

р — r у консонантској употреби пишу тако: када је r вокално а пред самогласником, пишу обично просто r (напр. umro), а само неки писци стављају ra, arh а на крају речи rh (otrh). Иначе се вокално r пише различно: aer, ar ęr, ri rri

с — s: sz ſ ſſ z ȝ z zſ

св — се бележи или тако или код неких усамљених писаца sf ſf

ш — š: hsh s sc sci scj sh ss sſ sz ſ ſc ſch ſci ſcj ſç ſs ſſ ſſc ſz ȝ z x

т — t или тако или th

у — u или тако или v

в — v: v f h u uf uu uv vu vv w

з — z тако или: ç s ſ ſz β zſ x

ж — ž: ç g s sc sci sh ſ ſc ſci ſcj ſg ſgi ſgj ſh ſs z x xi

Најзад заменици старога ѣ. Чакавци и Словенци бележе тај глас са *i*; тако га пишу обично и Бошњаци и Далматинци, али их има да га пишу по јужном начину по којем га редовно пишу Бокељи и Дубровчани. Јужним начином оно се пише: ie ije iye je ye; код неких писаца (напр. Рањине, Ненадића и др.) разликује се кратко ѣ од дугог. Прво бележе *je*, а друго *ie*.

Из овога се прегледа види да је главна тешкоћа око одређивања начина писања: ч, ћ, ђ, џ, љ, њ, вок. р, ш и ж, дакле оних гласова за које латиница није имала знакова. Зато се пре сваке анализе ма каквог споменика ове врсте мора одредити вредност латинских ортографских знакова који се у њима употребљавају. Без тога ти се текстови не могу употребити за одређивање језичких особина које су у њима.

Детаљан преглед употребе различних латинских слова и њихових комбиновања дао је проф. Т. Маретић на основу великог броја штампаних споменика ове врсте у својој књизи Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima.

II

ИЗГОВОР ГЛАСОВА САВРЕМЕНОГ СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА

Да бисмо разумели гласове нашег језика, морамо се задржати на општим моментима који их одређују по начину образовања и по музичком (акустичкоме) утиску који они на нас чине; али и за једно и друго потребно нам је да знамо органе који учествују при њихову образовању.

А. ОРГАНИ ПОМОЋУ КОЈИХ СЕ ОБРАЗУЈУ ГЛАСОВИ

Ове органе чине: *плућа*, *душник* са *гркљаном*, *уста* и *нос*. Управо за образовање гласова важни су гркљан са својим апаратом за образовање гласа, уста и нос, а плућа и душник — утолико уколико из плућа, а кроз душник, долази ваздушна струја (као из мехова у оргуљама или хармонију), ваздух, уопште, помоћу којега се гласови образују. Зато ћемо одмах прећи на гркљан са ждрелом.

Основицу гркљана претставља *прстенаста хрскавица* (cartilago cricoidea, на сл. C) која има облик прстена са печатом (h), који је (печат h) на задњој страни гркљана.

На слици II види се хрскавица као и на сл. I; само је на сл. II гледана са потиљка, због чега се и не види на њој прстен. Предњи део прстенасте хрскавице обухвата штитаста хрскавица (cartilago thyreoidea). На обема сликама штитаста хрскавица подигнута је навише; али ако се спусти по искиданој линији, она ће заузети свој прави положај.

Штитаста хрскавица (T) састављена је од две хрскавичаве половине (P) које су под углом састављене. Ивица тога угла може се прстом осетити и назива се код нас јабучицом. Те хрскавичаве плоче у своме продужењу

обухватају својим крацима „печат" и на тај начин образују с њим хрскавичаву цев. Плоче штитасте хрскавице (P) завршују се са два израштаја (F) везана мускулима за потковичасту језичну кост која и носи цео гркљан.

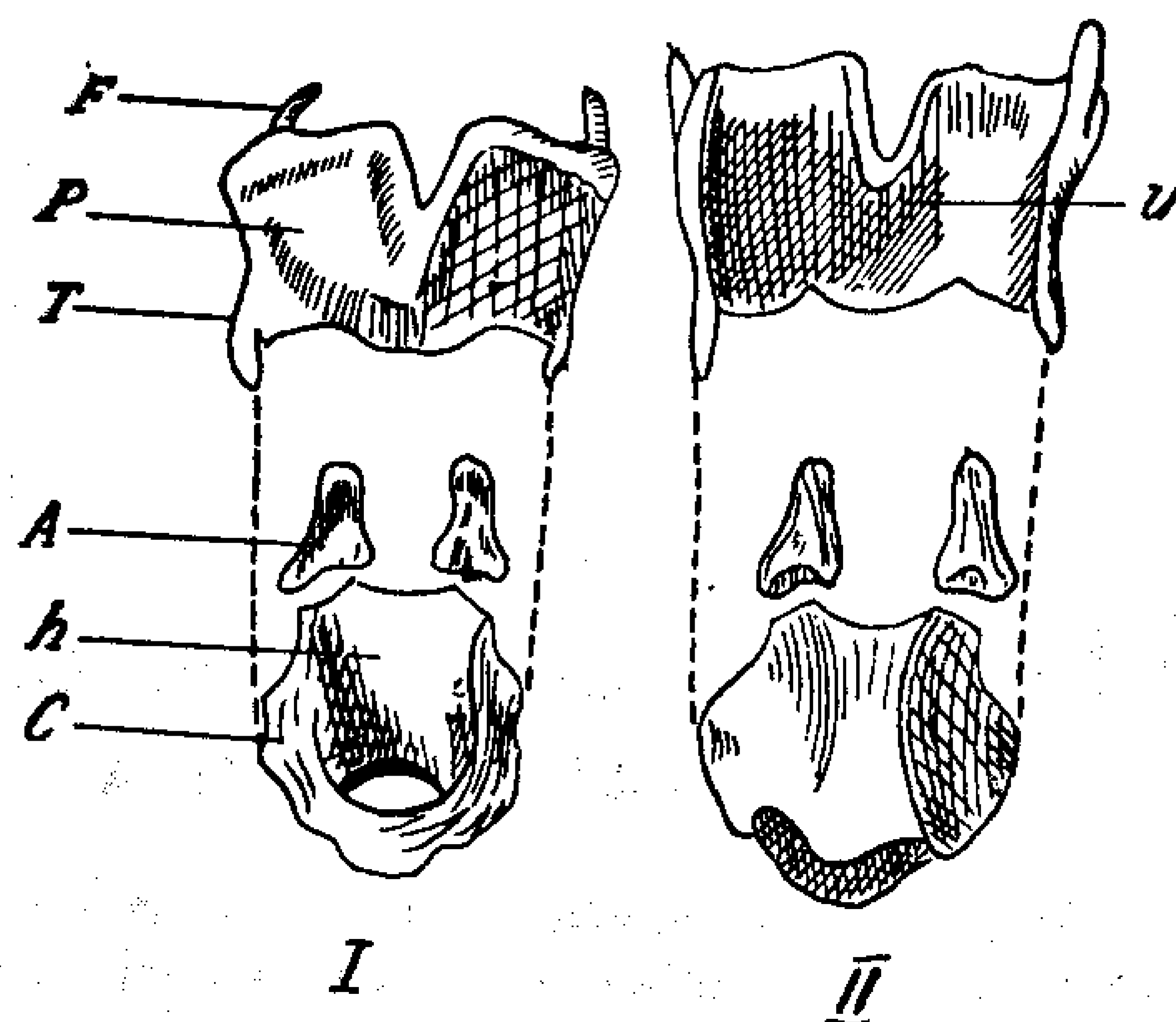

На задњој, широкој страни прстенасте хрскавице (C), а међу истуреним крајевима штитасте хрскавице, находи се са сваке стране мала хрскавичава израстао са троугаоном основицом. То су пирамидне или левкасте хрскавице (A) (cartilagines arytaenoideae). Радњом мишића левкасте хрскавице могу се узајамно приближавати и удаљавати, могу се покретати према унутрашњости прстена и изван њега; оне се могу, до извесне мере, кретати око своје основице.

Од слободног угла основе пирамидалних хрскавица према предњем делу (унутрашњем) штитасте хрскавице протегнуте су гласнице (гласне жице, chordae vocales), које претстављају мишиће везане њиховим крајевима, напред за унутрашњи угао штитасте хрскавице. То стварно нису „жице", већ кожни мишићни набори.

Пролаз међу гласницама назива се гласним прорезом или ,,гласником" (glottis). Више тога пропреза находе се још мањи набори мишића („лажне гласнице") који не учествују у образовању гласа.

У гркљану се образује „звук" и каткада „шум" извесне врсте (...а се иначе „шум" образује у устима). При образовању „звука" („звучно...ти") гласнице се приближују до додира и ваздушна струја, која долази ...з плућа, стављa их у покрет, у треперење (стално одвајање и приближавање). Ритмички покрети гласница производе ваздушне таласе који дају ...ук који се, пролазећи даље кроз ждрело и уста, на различне начине

мења. По себи се разуме да ова „звучност" може чинити саставни део оних гласова који се изговарају звучно: то су звучни сугласници и сви самогласници.

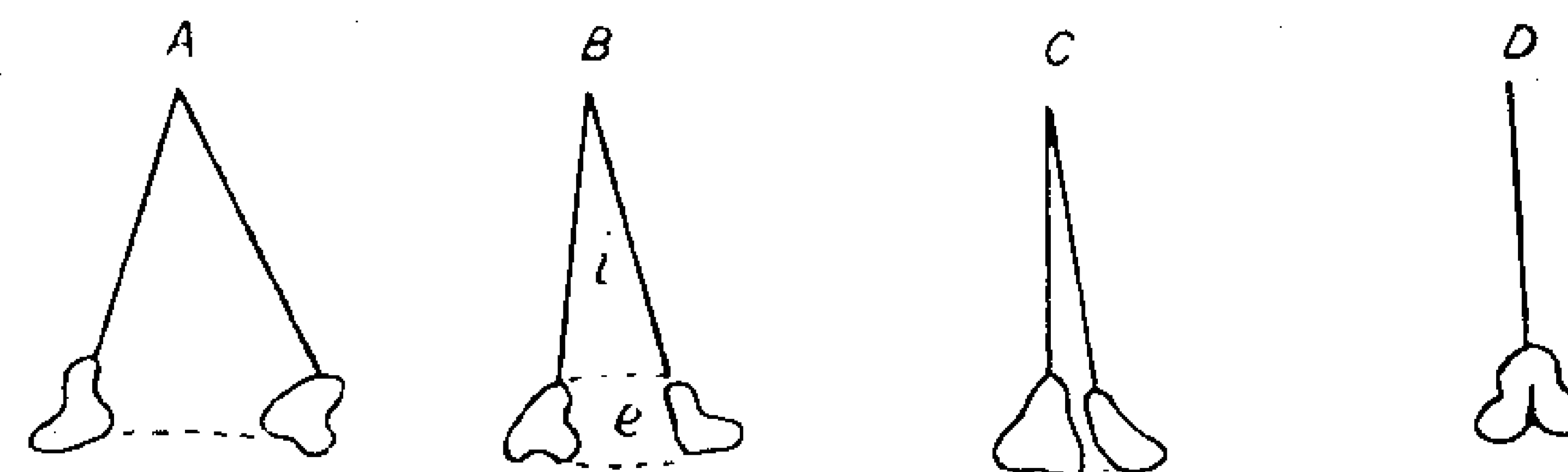

Највећи отвор (A); *i* у сл. B гласнички отвор; *e* хрскавички отвор.

Над гласницима утврђен је с предње стране гркљанов поклопац (epiglottis). Он је увек у нешто наклоњеном, косом положају над гркљаном. При пролазу хране тај се поклопац спушта, тако да преко њега храна клизи у једњак.

При образовању ниских звукова (исто тако као и при повлачењу језика уназад у устима) — гркљан се спушта, а при образовању високих звукова (и при померању језика унапред) — гркљан се диже.

Простор над гркљаном назива се ждрело (pharinx). Он је у вези с носном дупљом. Усна дупља се находи међу горњом и доњом вилицом; у њој разликујемо: језик, доње зубе са њиховим деснима и доњу усну; затим горње зубе, са горњим деснима или алвеолима, горњу усну, непце (тврдо непце, palatum) и меко непце (velum palati) које се завршује ресицом (uvula). Код језика треба разликовати *врх*, *предњи*, *средњи* и *задњи део;* задња усправна страна језика назива се кореном језичним.

Усна дупља — јесте резонатор за звуке који се образују у гркљану или онај део нашег говорног апарата где се образују извесни гласови (без учешћа звучности). Услед различног положаја језика и доње вилице — она може добивати различне облике — сваки такав облик јавља се као извор нарочите врсте шума. Напр. може се у устима образовати пролаз или теснац кроз који струји ваздух, о чије се зидове он таре (као с, ж, ш, ф, итд.); може се образовати преграда (код т, п, б, д итд.); може се и једно и друго комбиновати итд.

Кад се има на уму да су сви самогласници звучни, онда је јасно да се разлика између њих добива на тај начин што усна дупља даје различне резонаторе, различне карактеристичне нијансе (шумове) звучности коју добива из гркљана. По себи се разуме да различним звуцима одговарају и различни резонатори, и да звук заједно са карактеристичним шумом даје типичност самогласнику.

Усне могу бити без нарочите радње (као код *а*) при изговору гласова, али оне могу образовати, припијајући се уз горње и доње зубе, нарочити хоризонтални пролаз (као код *е*) или бити унапред избачене образујући кружни отвор (као код *о* или *у*).

Носна дупља се налази над тврдим и меким непцем и у вези је са усном дупљом — отвором који може бити отворен, када је ресица спуштена (тада се гласови изговарају носно), или затворен, када је ресица издигнута (тада се они не изговарају носно). Иначе сама носна дупља не мења свога облика.

Б. ГЛАСОВИ ПО МЕСТУ И НАЧИНУ ОБРАЗОВАЊА (ФИЗИОЛОШКА СТРАНА ОБРАЗОВАЊА ГЛАСОВА)

Вокали. — С овог гледишта вокали су звуци који, иако добивају различан карактерни изговор у зависности од различног облика усног резонатора, претстављају гласове без сугласничког оштрог шума, пошто се у устима при њихову изговору не отварају ни потпуне ни делимичне преграде. Природа њихова одређује се према томе где се у устима врши онај смештај говорних органа који је потребан за њихов резонатор (за онај облик усне дупље који је за дотичан звук потребан). Према покрету који чини језик према непцу када се вокали изговарају можемо разликовати, у хоризонталном правцу: *тврдонепчане*, *средњенепчане* и *меконепчане* самогласнике или самогласнике *предњег*, *средњег* и *задњег* реда. У вертикалном правцу језик тада заузима *ниски*, *средњи* или *високи* положај.

Према учешћу усана у образовању гласова — називају се вокали *лабијализованим* и *нелабијализованим*, а процес ове врсте назива се *лабијализацијом*. Сем тога, језик, при изговору вокала, може бити са напрегнутим мишићима или ненапрегнутим. У првом случају имамо мали нагиб језика на дотичном месту и затворенији карактер дотичног звука. Има језика где је напрегнутост артикулације језика од великог значаја; код нас она не игра готово никакве улоге.

Самогласници предњега реда. — Ако се при широко отвореним устима језик унапред покрене из индиферентног положаја и пусти да ваздушна струја проструји — добићемо глас „ä“; ако приближимо предњи и средњи део језика према предњем делу тврдога непца, али тако да међу језиком и предњим непцем остане довољно широк пролаз за струјање ваздуха без шума, добивамо високи предњејезични положај који даје самогласник „*i*“ — високи, тврдонепчани или „непчани“, „палатални“ вокал. Ако средњи и предњи део језика издигнемо унапред до средњег положаја између поменута два (а средњи део површине језика покренемо према задњем делу тврдога непца) — добићемо предњејезично, непчано „*е*“. Од гласа *ä* до *i* преко *е* има много прелазних ступњева. У нашем језику имамо ненапрегнуто *i*, ненапрегнуто *е*, у дијалектима имамо и $а^е$ затворено „*ä*“ (*а* слично звуку *е* које се бележи и са $е^а$ — отворено *е*); а тако исто и напрегнуто $е^i$ (при негодовању); у говорима има и напрегнутог *i*; у говорима нашим има и лабијализовано *е* — *ö* (у врањском говору) и *ü* (као у франц. lune) у неким специјалним случајевима у пиротском говору.

Самогласници средњег реда. Ови се вокали добивају када се при пуштању звучне струје кроз уста средњи део језика из индиферентног положаја покрене према задњем делу тврдог непца или ка граници међу меким и тврдим непцем (предњи део површине језика тада је опуштен). Такви су полугласници реда *ä*, *е* ($ь_е$ или $ь_ä$ полугласник реда *е*, *ä*); сматра се обично да руско ы претставља високи положај средњег реда; али у томе се научници не слажу потпуно. У нашем су језику овакви „полугласници“ реда *е* тимочког говора и уопште „полугласници“ зетских дијалеката.

Самогласници задњег реда. Ако из мирнога положаја средњи део језика покренемо уназад и мало опустимо, и при широко отвореним устима оставимо да звучна струја прође кроз уста — добићемо вокал *а*, задњенепчани (веларни или меконепчани). Уколико се задњи део језика из тога положаја диже према мекоме непцу (са смањивањем угла међу вилицама) добивамо гласове средњег задњенепчаног (задњејезичног) реда *о* и високог задњенепчаног реда *у*. Средње и високе вокале задњег реда прати обично лабијализација, тако да обично уколико се више диже задњи део језика, утолико се више отвор међу уснама смањује и заокругљава. Тако је српско *у* и српско *о*; при ниском положају језика са лабијализацијом добивамо лабијализовано *а* ($а^о$). Каткада се у језицима налазе и средњи и високи задњенепчани звуци без лабијализације, тада су они налик на звук *а* са муклим призвуком *о* или *у*. У нашим се дијалектима находи такав „полугласник“ реда *о* или *у* ($ь_о$ или $ь_у$). И међу свима овим гласовима има прелазних ступњева (они се находе у нашим дијалектима, напр. $о^а$, $о^у$, $у^о$, $а^о$ и сл.).

По себи се разуме да сви ови самогласници могу бити назализовани када се звучна струја (ваздушна струја), потребна за изговор ових гласова, пусти да једновремено струји кроз уста и кроз нос. У нашој се науци ови гласови бележе знаком ι (ą или ǫ итд.). У старословенском језику било је такво ę и ǫ (ѧ и ѫ); у пољском језику имамо и данас носне вокале. У чакавским дијалектима јављају се на крају речи носни вокали пред носним сугласницима (напр. место *ropóm-ropǫ́* итд.).

Самогласници са акустичке или тонске стране. — Ако изговоримо шапатом *а о е и*, добићемо њихове карактерне шумове којима музичка висина остаје увек иста а чија природа зависи од облика резонатора који сваки од тих гласова има. Тада ћемо видети да је у тону разлика између *а* и *i* готово октава итд. Сваки „карактерни шум" има своју *снагу* (енергију), *висину* и *боју* (тембр). Ма какве висине била звучност, ови карактерни шумови дају нарочити карактер тој звучности, у правцу самогласника *а*, *е*, *i* итд. Већ се из овога види како је, са стране звучности, компликован сваки вокал.

Висина карактерног шума самогласничког зависи од облика резонатора: уколико је резонатор дужи, утолико је његов тон нижи, скраћивање његово на половину повишава његов тон за октаву; у вези са тим је и отвор уста, уколико је он ужи, утолико је тон нижи, јер је тиме сам резонатор већи (исп. изговор карактерног шума код звука *у* и звука *а*).

Када се код гласова покрет језика врши према непцу, добивамо управо два резонатора, предњи и задњи, тако да неки испитивачи одређују карактерне шумове и једног и другог при одређивању природе гласова.

Из овога се види да је најнижи по тону звук *у* (*u*), затим *о*, па *а*, *е*, и да је, у нашем језику, највише *i* (и). Кад бисмо хтели да мерењем треперења обележимо наше звуке, тада бисмо имали (по моме изговору) *а* 926 v. d. (пуних треперења, у оба правца), *о* — 640 v. d., *у* — 360, *u* преко 1700 v. d. Када би се на клавиру одредила висина карактерних тонова вокала добили бисмо: *у*-ais^{2} h^{2}, *о*-dis^{2}, *а*-fis^{2}-a^{3}, *е*-cis^{3} и (*i*)-a^{4} -ais^{4}.

Све ово показује да уколико је глас ближи звуку *у* по артикулацији — да је утолико и по висини нижи, а уколико је ближи звуку *u* (i) — да је утолико по тону виши.

То значи да се неки глас може одредити или по својој гласовној боји (а^{е}, о^{у}, у, и^{е} и сл.) или по висини звука (високо тј. „затворено" е- е^{i}).

Ја нисам довде говорио нарочито о називима *отворен*, *затворен*, *широк*, *уски*, зато што ти називи не могу послужити као општи. Али они се употребљавају; зато ћу о њима рећи неколико речи.

Отворен је звук онај (или широки) чија се нијанса креће према нижем реду, дакле е^{а}, и^{е}, о^{а}, а затворен (уски) је онај звук чија се нијанса креће према вишој артикулацији, дакле а^{о}, о^{у}, е^{и}, и^{2} (и^{2} значи са напрегнутом артикулацијом). Одавде се види да се отвореност и затвореност не поклапају напр. са висином тона (о^{у} је ниже од *о* — па је „затворено о", а е^{и} је више по тону од *е*, па је опет „затво́рено е" итд.).

Сугласници. Од самогласника које смо испитивали и од сугласника које ћемо сада узети у претрес треба разликовати т.зв. *сонанте*. То су гласови који према служби у речима могу бити и самогласници и сугласници (у нашем језику *р*, а такви су по природи својој и *л*, и *н*, и *м*). Зато ћемо ми о сонантима засебно говорити (исп. ниже стр. 55).

Оно што сам рекао о властитом, карактерном звуку (шуму) вокала, који зависи од облика резонатора, то исто вреди и за сугласнике јер се и при њихову образовању јавља увек нарочитог облика резонатор.

Главну одлику сугласника од вокала и сонаната чини јак оштар шум који се чује при њихову изговору. Тај шум долази од *трења* ваздуха кроз пролазе који се у устима образују или од нарочитог *праска* који се добива од преградом задржаног ваздуха у устима и одједном пуштеног.

И сугласнике ћемо поделити, као и самогласнике, према њихову месту образовања у устима, управо, према оном делу говорних оруђа који узима највеће и непосредно учешће при њихову образовању, на ових пет група:

уснене (лабијалне);
зубне (денталне);
тврдонепчане (палаталне);
меконепчане (веларне);
грлене (гутуралне).

Али пре него што пређемо на њихово износење по месту образовања, морамо се задржати и на свима другим моментима којима се одређује природа сугласника.

Према врсти преграда које језик ствара ваздушној струји у устима, имамо двојаких сугласника: са потпуним затвором, затворних или праскавих (експлозивних) и са трењем кроз извесни пролаз (прострујних или фрикативних); каткада се те обе стране комбинују у једном звуку — тада имамо сложене или сливене звуке (африкате).

При образовању праскавих сугласника образује се у одређеном делу усне дупље потпун прекид слободног струјања ваздуха (напр. код *п*), потпун *затвор*; при отварању, дизању те бране нагомилани ваздух у устима излази са шумом као *прасак*. У тим случајевима ваља разликовати: *затварање пролаза*, *време трајања затвора* и *прасак* (експлозију). Када се прасак чује у моменту затварања пролаза, тада се он назива унутрашњим праском или имплозијом. По себи се разуме да тај прасак не може бити јак и да у том случају правога праска (експлозије) и нема. У нашем су језику праскави сугласници: *п*, *б*, *к*, *г*, *т*, *д*. У другим језицима има нарочите врсте праскавих сугласника, после којих се чује и слаби звук „х" који долази од ваздуха ослобођеног праском. Ти се сугласници називају *аспирате*, али њих у нашем језику нема.

Прострујни сугласници (fricare — трти се, фрикативни) образују се трењем о зидове теснаца који се у устима образује. Према природи тога пролаза и звуку који он даје имамо *пискавих* (сибиланата) *с* и *з* и *шуштавих* *ж* и *ш*; остали прострујни сугласници јесу: *ф* и *х*.

Проструjни сугласници имају заједничку црту са сонантним сугласницима (*н, м, л* и *р* и ост.), што се могу продужавати као и они; зато их можемо назвати за разлику од праскавих, који су тренутни, по времену трајања — *продужним.*

Сви сугласници се деле даље на две велике групе према томе да ли се образују са гласом или без гласа, са треперењем гласница или без тога, само шумом који ваздух у устима чини. У нашем језику сваком звучном сугласнику одговара безвучни (сем звука *х*), тако да је међу редовима звучних и безвучних сугласника, који се иначе у свему подједнако изговарају и образују, готово једина разлика у звучности. Зато ако хоћемо без гласа да изговоримо *д* добићемо *т*, *г* без гласа је *к* итд.

Звучни су сугласници: *б, д, г, з, ж, в, ђ* и *џ*. Безвучни су сугласници: *п, т, к, с, ш, ф, ћ, ч* и *х*.

Али поред разлике у звучности међу овим сугласницима има још једна по којој су се они и називали: јаким и слабим, и то *звучни* сугласници су називани слабим, а *безвучни* јаким. То долази отуда што је прекидање ваздушне струје код безвучних сугласника енергичније, јаче неголи код звучних сугласника, пошто њихова природа зависи од праска, па се зато и сам прасак врши са већом енергијом, са већом количином ваздуха; код звучних сугласника све је то знатно слабије, пошто је код њих сама звучност један од најважнијих елемената сугласника. Зато се и при шапату донекле разликују *т* и *д* и остали редови; јер је у првом случају артикулација енергичнија, а у другом — слабија, а такође је и количина употребљеног ваздуха у ваздушној струји у првом случају већа, а у другом мања.

Сложени или сливени сугласници (африкате) претстављају спој двају различних елемената у једном звуку. Ваздух од праска, који је први елемент њихов, струји одмах кроз пролаз који се гради на истом месту на којем се и прасак извршио. На тај начин немамо у њима праскави сугласник обичне врсте, већ имамо проструjни сугласник који је зависан од природе образовања првога дела (компонента) тога гласа. Овамо долазе у нашем језику сугласници: ч, ћ, ц, ђ, ѕ (д͡з).

Нарочиту пажњу треба обратити на то да ли су сугласници изговорени са умекшаношћу или без ње, са усненим изговором или без њега; да ли су, дакле, *палатализовани* или *лабијализовани.* Звук свакога сугласника зависи од вокала који за њима долази; ако је *е* и *и*, гласови су виши и даље се (према предњем делу) у устима изговарају, ако је *о* и *у* или *а*, они су нижи. Најпростији оглед са изговореним *ти, те* и *то, та,* даће о томе јасну претставу. Према томе, сваки је сугласник до извесне мере палатализован или лабијализован; али *палатализованим* (умекшаним) или *лабијализованим*, у пуном смислу те речи, називамо оне сугласнике код којих је један од поменута два начина изговора ушао у саставни део њихове

природе. Тако код *љ* или *њ* имамо изговор звука *л* и *н* са артикулацијом звука *е* — *i*, а код умекшаног *т* или *ћ*, имамо да последњи део њихова образовања, струјање ваздуха, ослобођеног праском, пролази кроз специфичну артикулацију палаталних вокала (е и i).

Умекшани су сугласници у нашем језику: *љ, њ, ћ, ђ* и *ј*; сви други који се називају по традиционалној граматици умекшаним — тврди су. У дијалектима нашим има и умекшано č, ć (ś), ʒ́ и ж́ и др.; лабијализованих сугласника у обичном језику нашем нема.

Уснени сугласници. Код њих се преграда образује или додиром усана (двоуснени, билабијални сугласници) или додиром краја горњих зуба о доњу усну (зубноуснени, дентолабијални сугласници). Уснени праскави мукли сугласник *п* и звучни *б* — двоуснени су; фрикативни уснени сугласници, мукло *ф* и звучно *в* код нас су обично зубноуснени. Код *ф* ваздушна се струја таре између доње усне и доњег краја горњих зуба, па затим иде према унутрашњој страни горње усне; код *в* је пролаз ваздуха бочни (на једној или другој страни). Гласа *в* има разних врста; у нашем језику његова дентолабијална артикулација тако је каткада слаба да чини утисак билабијалног *в*. Кад звук *у* (u) добије консонантски карактер, онда је *в* које од њега постаје обично билабијално и пише се знаком у̯ (у)[1].

Зубни сугласници. У нашем језику имамо неколико врста зубних сугласника који се образују, у широком смислу речи, када предњи део језика и његов врх врше артикулацију према зубима, алвеолима и предњем делу непца полежући по њима. Они могу бити:

зубни праскави *т* и *д*;
зубни фрикативни;
зубни пискави *с* и *з*;
зубни шуштави *ш* и *ж*;
сложени:
тврди шуштави ч и *џ*;
тврди пискави *ц* и ѕ (д͡з);
умекшани *ћ* и *ђ*.

Звуци *т* и *д* образују се или када врх језика обухвати ивицу горњих зуба и на тај начин образује преграду ваздушној безвучној (код *т*) или звучној (код *д*) струји. Тако је наше *т* и *д* испред *е* или *и*. Када се међутим находи испред *а, о* или *у*, врх језика полегне по унутрашњој страни предњих зуба, а остали део предњега језика по тврдоме делу предњег непца. Код пискавих *с* и *з* пролаз се образује према предњим зубима делом језика који образује, прибијајући се уз предње непце и алвеоле, жлеб кроз који ваздух струји и разбија се о предње зубе, чинећи специфични шум и крећући се према горњем крају доњих зуба и горњој

[1]) Знак ‿ испод звука означује обично да је неки вокал добио конс. природу.

усни. При образовању шуштавих *ш* и *ж* предњи крај језика примакнут је бочним крајевима својим деснима, тако да се међу предњим делом језика и предњим и бочним зубима образује цеваст лук. Кроз тај широки лук пролази ваздух ударајући о унутрашњу страну горњих зуба и врхове предњих доњих зуба. Струја је доста јака и артикулација енергична, тако да звук није умекшан. Нарочито је карактеристичан за те звуке резонатор који се образује између доње површине језика и доњих зуба и тако даје особити шум ваздушној струји која кроза њ пролази. Када је *ш* или *ж* умекшано (као у неким дијалектима), онда се тај резонатор знатно смањује, да би језик могао да заузме положај палаталности (звука *е* или *i*), те тада ти гласови личе на неку врсту гласа *с* или *з*.

У звука *ч* и *џ* — *т͡ш* и *д͡ж*, *т* се образује врхом језика према корену горњих зуба и предњој страни алвеола: оно је надзубно или супрадентално (ово је такозвано коронално или церебрално *т*, које се бележи обично као *ṭ* или *ḍ*), а код *ц* и *ѕ* оно се образује на унутрашњој површини горњих зуба (зазубно, постдентално). По себи се разуме да је код ових сложених гласова други део скраћени сугласник *с*, *з*, *ш* и *ж*, наравно и са скраћеном артикулацијом њиховом.

У гласова *ћ* и *ђ* (=t͡ś, d͡ź), како их ми изговарамо, *т* и *д* су зазубни; други део артикулације јесте доста слабо, умекшано *ś* и *ź*. Како се, због умекшаности, карактеристични жлеб за *ś* и *ź* са мањом енергијом образује и мало је проширен (због артикулације потребне за палаталност), овако *ś* или *ź* налик је и на слабо образовано и палатално *ŝ* или *ẑ*. У нашем народу има различних нијанса звука *ћ* и *ђ* — код чакаваца имамо само *t'* (*т* умекшано), другде оно добива звук сличан *ḱ* (умекшано *к*), као каткада у јужноморавском дијалекту итд.

Тврдонепчани сугласници. Код тврдонепчаних (непчаних) сугласника прекид ваздушне струје или узани пролаз за њу образује се средњим делом језика према тврдом непцу; ослобођена ваздушна струја удара, углавноме, у горње десни. Они могу бити *предњи тврдонепчани* и *задњи тврдонепчани* према месту тврдога непца где се образују. Овамо долази наше к, г и х, када се находи испред *е* или *и* (*китити се, други, хитно* итд.). Они су задњенепчани сугласници, али се они могу образовати и на предњем делу непца (руќе, ноѓе и слично у тимочком дијалекту).

Звучно *ј* у нашем је језику предњенепчано (артикулација као код *i* само са нарочитим каналастим пролазом о чије се зидове таре ваздушна струја); бележи се зато и знаком į, а *ј* са јаким трењем (које је блиско γ, тј. *г* фрикативном) обично је задњенепчано.

Меконепчани сугласници. Прекид ваздушне струје или потребан пролаз образује се задњим делом језика према меком непцу (они се зато зову и задњејезични). Ваздушна струја удара даље о тврдо непце и предње

десни (алвеоле) и ту се разбија. Њих називају и *веларним* или просто *задњенепчаним*; назив „гутурали" (gutturales) или *грлени* сасвим је погрешан.

И ти се звуци могу образовати у предњем делу мекога непца, готово на граници тврдога и мекога непца, као што је случај са нашим праскавим безвучним *к* (у *кућа, какав, коло* и сл.) и *г* (у *гуша, гарав, го* и сл.). Фрикативно *х* (хулити, ход, хаљине и сл.) и фрикативно γ (одговара звучноме *г*) у чакавском дијалекту образује се у задњем делу мекога непца.

Грлени сугласници јесу они који се заиста у „грлу", у гркљану образују. Када ваздух струјећи кроз узани отвор гласница образује шум, добивамо шум *h* који може бити и звучан. Често се (сем тамо где ови шумови претстављају засебне гласове) ови звуци (или безвучан или звучан) јављају пред почетак изговора вокала (њиховим „приступом").

Сонанти. Тим називом зовемо ликвидне сугласнике *р* и *л* и носне *н* и *м*, а затим *љ*, *њ*, *в* и *ј*. Њихова је особина да могу бити и самогласници и сугласници; у нашем је језику то случај са *р* (r, r̥), некада је то подједнако вредело и за *л*; а у нашим дијалектима имамо каткада и *н* вокално (напр. dign̥ti у босанским и личким говорима); други језици знају и за *м* вокално (напр. данашњи немачки језик).

Разлика између сонаната и осталих сугласника у томе је што се њихов карактерни шум добива не трењем ваздуха већ звучном струјом из плућа и карактерним тоном њихових резонатора. При извесном продужавању њихове артикулације и примању функције носиоца слога — они постају самогласници.

Ликвиде. Код звука *р* врх језика образује узани пролаз према средњој страни горњих алвеола, али се он може образовати и свугде другде где се образују зубни сугласници. Звучна струја даље пролази између горњих и доњих зуба, дотичући стране алвеола према зубима. Али *р* прати често и „добошање": средњи и задњи део језика шире се и причвршћују за бочне зубе, а слободни врх језика, утањивши се мало и укрутивши, бива одбациван од ваздушне струје према зубима и деснима, тако да за тренутак затвори пролаз њен, затим се опет врати у првобитни положај и тако често. Таквих прекида има неколико обично *р*, оно може бити и безвучно, али је то врло ретко у нашем језику (на крају слога или речи). Ово зубно *р* може бити и без поменутог треперења (или „добошања"), али је код нас увек са треперењем. Слично *р* може се добити и издизањем задњег дела језика и образовањем у њему жлебића по којему се клати ресица и ствара треперење ваздуха (тако је ресично *р* у француском језику); при јаком сужавању пролаза и енергичној експирацији добивамо и место њега звучно фрикативно γ. И ово *р* може бити без треперења.

И звук *л* је такође денталан (предњенепчано, алвеоларно, супрадентално, пост- и интердентално, он се може, сем свега овога, образовати и на доњим зубима). Карактеристика његове артикулације у томе је што се, при додиру врха језика са различним местима денталне артикулације, бочне стране језика одвајају од бочних зуба и остављају пролазе (или само један пролаз) за струјање ваздуха. Из овога се види да може бити различних нијанса у изговору звука *л*. Али ја ћу споменути још само веларно *л* (*l* пољског или *л* тврдо руског језика); њега има и у нашим дијалектима у извесној мери. Код њега је задњи део језика веома издубљен, због чега је задњи део његов необично уздигнут према меком непцу; код бочних зуба имамо тада широке резонаторе. Тако се образује велики резонатор од усница — до меког непца; низину звука тога резонатора повећава и смањивање усненога отвора.

При образовању *љ* предњи и средњи део језика приближава се тврдом непцу. Када се артикулација врши предњим делом (онако лабаво као код *и* или *ј*), а остави да ваздух струји бочним отвором, добива се наше потпуно меко *љ* (као талијанско).

Носни сугласници. Када се ма на ком месту у устима створи прекид звучне струје врхом језика и пусти да проструји кроз ждрело и нос, добива се *н*. Када се прекид те струје врши средњим делом језика према тврдом непцу или задњим делом према меком непцу, добива се тврдонепчано и задњенепчано *н* (које се бележи знаком ŋ) и које је толико скраћено да цела артикулација чини утисак назализираног вокала који таквом ŋ претходи. Исп. код нас напр.: *ранка*, *данга* и сл.

Ако прекид звучне ваздушне струје извршимо усницама, наравно са њеним пуштањем кроз ждрело и нос, добићемо наше *м*.

Ако средњи и предњи део језика приљубимо лабаво уз тврдо непце и предњим његовим делом извршимо удаљавање од непца ка артикулацији звука *н*, пропуштајући један део ваздуха кроз отвор за тај глас, а остатак кроз нос, добићемо наше *њ* (в. на стр. 57 таблицу).

О изговору гласова српскохрватског језика исп. и Бранка Милетића, Изговор српскохрватских гласова, Београд, 1933; Основи фонетике српског језика, Београд, 1952.

ТАБЛИЦА НАШИХ СУГЛАСНИКА

				Двоуснени Bilabiales	Зубноуснени Dentolab.	Међузубни Interdent.	Зазубни Postdentales меки	Зазубни Postdentales тврди	Предњенепчани Coronales	Тврдонепчани Palatales	Меконепчани Velares	Надзубни Supracent.	Грлени Gutturales
Тренутни	Шумни	Праскави Occlusivae	Безвучни Atonae	*п* пара	—	*т* тебе	—	*т* то		*к* руке	*к* кап	*т у ч*	
			Звучни Tonales	*б* баба	—	*д* деда	—	*д* дуд		*г* ноге	*г* го	*д у џ*	
		Сложени Affricatae	Безвучни		—		*ћ* кћи	*ц* цео	t чак. kut'a			*ч* чун	
			Звучни		—		*ђ* пређа	*ӡ* дзвоно (у дијал.)	*d'* *pred'i* (у дијал.)			*џ* џбун	
Продужни		Прострујни Fricativae	Безвучни		*ф* фес			*с* сив *ш* шибље			*х* хлеб	*с:* сув *ш:* шум	(haben)
			Звучни		*в* нов			*з* зид *ж* жив		*ј* јело	ɣ у чак. bɣât	*з* зуб *ж* жуд	(nahe)
		Носни Nasales	Звучни	*м* мати	—	—	*њ* њен	*н* нит			ŋ данга	*м* ма	
		Ликвидни Liquidae	Звучни				*л* (у дијал.) p·pe!	*л* лов	*љ* људи		*r* (*p*) франц.		

В. СЛОГ

1. У језицима граница слога може бити пред сугласником a-ta, у сугласнику иза вокала at-ta или иза сугласника a-ta. За сваки језик ваља засебно утврдити где се у њему осећа граница слога.

2. Она може зависити од психолошког момента, где се осећа део речи као целина (напр. у нашем језику у *нај-о-да-бра-ни-ји — нај* се осећа као психолошка целина или *га-вран — вран* се осећа опет тако) или физиолошко фонетског момента, где се међу сугласницима осећа већа пауза (известно сабијање гласовних елемената у веће комплексе) или где се завршује „талас сонорности" у речи, да се после њега опет нови отпочне.

3. Из овога следује: да се у оба случаја граница може одредити само посматрањем. У нашем језику било је практичних правила по којима се на основу природе почетка речи судило и о растављању сугласника у средини речи. То је погрешно. Јер почетак речи претставља друге гласовне услове него средина где се сугласници могу поделити на више слогова (испор. *птица* које обично даје *тица* и *лопта* које никада не даје у нашем језику *лота*, већ увек *лоп-та*). Али наш језик има и тешкоћа. Различне врсте акцената (напр. у *бу̏дно* и *мѐдна*, *пе́тла* и *мѐтла* и сл.) утичу да се неједнако осећа граница слога напр. бу-дно, у мёдна: мед-на, у пе́тла: пе-тла, у мѐтла: мет-ла) те то чини сложенијим питање о давању општих правила. Па ипак ми се чини да се можемо у подели слогова у средини речи руководити природом гласова, а у почетку речи и свим другим моментима (семазиолошко-психолошким). Зато ћемо узети прво средину речи, а затим почетак речи.

4. Овде дата посматрања оснивају се пре свега на мојем личном посматрању, а затим на дељењу слогова код оних писаца наших који су се у том правцу руководили природом нашег језика (својим осећањем), а не каквим традиционалним правилом које никакве везе нема са нашим језиком.

5. Ово би била основна правила:

а) Сугласник иде са вокалом који је за њим; иза вокала а пред сугласником потоњег слога граница је слога у нашем језику: то значи да гласови мање звучности (сугласници) иду за гласовима веће звучности:

ло-па-та
ле-по-та
А-ва-ла итд.

б) Сугласници *ј, в, л, љ, м, р* и *н* пред другим сугласником увек иду са вокалом испред њих, дакле опет сви сугласници

сродни вокалима образују са њима целине, а не са сугласницима за њима:

сјај-но
прав-да
дан-гу-ба
ваљ-ка
кол-ски
зем-ља итд.

в) Сугласници: *ј, в, л, љ, р* иду са сугласницима иза којих стоје, сем ако није случај под б); тј. ако није пред њима један од сонаната; тада се од њих одвајају:

ме-тла	мем-љив
цр-ква	бор-је
сми-сли-ти	слав-ље
о-ру-жје	ум-ље
на-ру-чје	про-мен-љив
до-бро	трам-вај
по-тре-бно	хал-ва
по-сма-тра итд.	ор-ла

г) Сви остали сугласници одвајају се од сугласника пред њима, ако ти сугласници нису фрикативни (пискави и шуштави):

свад-ба	леп-ши
воћ-ка	ре-флек-си-ја
кут-њак	и сл.

д) А ако су ти сугласници фрикативни (с, з, ш, ж), они иду заједно са сугласницима који су за њима:

ла-ста, зви-жда-ти, го-спо-ђа,
ве-што, ма-зга, тр-ска, ги-зда-ва и сл.

И овде сугласници мање пуноће звука или шума иду за сугласницима веће пуноће звука или шума (с, ж, ш итд. са т, д, б итд.).

6) Не би било тешко показати да се ово одвајање слогова оснива заиста на природи гласова и да има пуно оправдања у њој (испореди напр. факат да гласови р, ј, в, н, њ, м, л, и љ стоје по природи својој блиско вокалима, и зато са њима образују целину; с друге стране сугласници фрикативни претстављају струјање ваздуха и његово трење без прекида, тако да је природно да се оно прекине каквим сугласником са експлозијом, па да заједно са њим образује границу према вокалу који им претходи итд.), и тако је исто несумњиво да све ове групе нису подједнако обичне, тако да може изгледати коме да нису подједнако оправдане. Али и у оваквом случају увек долази до утицаја и какав споредни моменат.

7) У почетку речи сваки део који се осећа као засебна целина по значењу образује могућност за дељење слога:

най-о-да-ни-ји
га-вран
раз-о-бру-чен
из-ла-га-ти
о-без-бе-ди-ти
рас-те-ра-ти итд.

Чим се почетак речи тако не осећа, и на њега се примењују принципи поделе на слогове који вреде за средину речи (в. горе):

о-те-ти
ра-зум
о-ти-ћи
ра-зу-ман итд.

(овде се *от* не осећа као префикс, а *ети* се не осећа као засебан глагол итд.).

Исп. о овоме А. Белића Границе слога у српскохрватском језику, Зборник у част Богдана Поповића, Београд, 1929; Граница слога и састав речи у српскохрватском језику, Глас САН CLVI, Београд, 1933.

На основу ових правила, заснованих на природи с. х. језика, као што се може видети из наведене литературе, израђена су и правописна правила о дељењу речи на слогове (исп. А. Белића Правопис српскохрватског књижевног језика, 1950, 19—23). У новије време покренуто је питање да се за обичну употребу ово дељење на слогове упрости. Пали су многобројни предлози. Исп. и последњи предлог А. Белића, О упрошћавању поделе на слогове у српскохрватском језику, Наш језик н. с. V св. 5—6 (1954) 151—164.

III

ИСТОРИЈА ГЛАСОВА

О ГЛАСОВНИМ ЗАКОНИМА УОПШТЕ

Да бисмо могли разумети развитак гласова у нашем језику, ми се морамо задржати на општим особинама гласовних измена. Ми ћемо то учинити, по себи се разуме, у најопштијим цртама.

1) Пошто сам изнео и самогласнички и сугласнички састав нашега језика, задржаћу се на општим странама развитка гласова уопште.

Гласови се мењају или по природи својој или под утицајем нарочитих прилика. ѣ прелази у источном говору у *е*, старо ѫ прелази у свима говорима у *у*, и у оним говорима у којима се врши промена — она је доследна, она се у њима врши у свима случајевима где се тај глас находио. Отуда је правило савремене лингвистике: да гласовни закони не знају за изузетке.

Ова „безизузетачност" гласовних закона оснива се на језичком осећању: сваки глас има свој језички осећај и докле год се тај осећај не помери, не може се ни глас померити. Као што за сваки музички тон, за сваку ноту музичар мора имати нарочити физиолошки осећај, чврсто везан са њом, тако и сваки вокал или консонант има свој физиолошко-фонетски осећај. Кад год је потребно да се надражи тај осећај, он покреће говорна оруђа да дају знак који му одговара. Зато је сваки звук везан за један осећај и зато осећај за дотични звук даје увек исти звук. У томе је сва теорија гласовних закона и сва тајна правилног јављања у једном говору (или још најбоље у говору једног човека) за исто време на исти начин изговорених гласова. Када се језик предаје млађим поколењима, она не копирају апсолутно тачно гласове које добивају, већ их у извесном правцу мало померају. Када се та померања скупе у довољној количини, она дају извршену замену дотичних гласова. У основици помереног гласа увек је и померен језички осећај (исп. ниже т. 6).

2. **Али гласови могу бити и условљени нарочитим погодбама:** *л* прелази у *о* само на крају слога или речи, *ѣ* прелази у *у* у штокавском дијалекту само у почетку речи у отвореном слогу, безвучни сугласници се претварају у звучне само пред звучним сугласницима итд. Код ових, условљених, гласовних закона морају се увек тачно одредити погодбе које увек вреде за једно време и за одређени говорни круг.

3. Из целокупног досадашњег излагања видело се јасно да гласовни закони који су вредели за прасловенски језик не морају вредети више за српски језик. Српски језик чува трагове извршеног гласовног закона у прасловенском језику, али у њему гласови исте природе и под истим условима не морају се више мењати. Прасл. *к* прелази испред *е* у *ч* (у српском језику *јунак*: *јуначе* и претставља остатак традиционално сачуван из прасловенског језика); међутим у акуз. *јунаке к* се чува испред *е* због тога што је то облик српскохрватског (не прасловенског) језика, а у с.х. језику *к* не прелази у *ч* испред *е*. То вреди, наравно, и за српскохрватски језик у току његова развитка. Крајем XIV века *л* на крају слога и на крају речи прелазило је у новоштокавским дијалектима нашег језика у *о* (*део*, *деоба* — дѣл, дѣлба), и из тога времена се сачувало врло много облика са тим гласовним правилом. Али чим се у поменутом времену гласовни закон о претварању *л* на крају речи и на крају слогова извршио, могло је *л* наново доћи у тај положај (тј. бити на крају речи и на крају слога) и не мењати се. Тако имамо данас *селски*, *колски*, *бакал*, *ђенерал* итд. Данас тај гласовни закон више не вреди; али његови резултати из прошлости постали су саставни део нашег језика. Из овога истиче основно правило: да гласовни закони вреде само за оно време када се врше, доцније, под истим или сличним условима, исти гласови могу остати неизмењени. Тако и бива. И ови нови појави обично се називају изузецима од гласовних закона; међутим, уствари, то нису изузеци већ појави другог времена.

4. Гласовни појави обухватају врло различне обиме: често целу територију нашег језика, често већи његов део, а често опет врло мали крај. Напр. прелаз *ъ* у *а* захвата велики део наших дијалеката, док напр. прелаз *љ* у *ј* захвата само мали део њихов итд. Ширење језичких појава зависи од узајамних веза претставника различних говора, од тога колико су претходним развитком својим дотични говори спремљени да се у њима изврши дана промена и сл. Јер сваки језички процес врши се у малом броју претставника, па се одатле шири и на друге претставнике. Само често, зато што се одмах у почетку не појави у довољном броју претставника, тај процес може бити угушен утицајима са стране и не само не добити већи обим већ се може вратити и на старе гласовне односе под утицајем нивелационе снаге околних говора.

Одавде се види да се гласовни појави јављају као резултат доста разноврсних прилика: они су потпуно без изузетка само *код оних претставника нашег језика код којих су се јавили, у време када је њихова вредност у снази и под тачно одређеним гласовним погодбама.*

5. Гласовни су закони обично природе фонетско-физиолошке (као измена гласова по природи њиховој или под нарочитим погодбама), али може бити и појава ове врсте више психичке, духовне или, како се обично вели, психолошке природе. Овамо долазе појави као *метатеза*, до извесне мере *дисимилација* и сл. где се место једног звука од два који у свести постоје узима други и сл. Али овамо долази и т.зв. *аналогија* и појави који се на њу своде. А на њу се своди већи део отступања од гласовних закона.

Када од *село* м. *сеоски* имамо *селски*, онда се вели да је то добивено по аналогији оних придева на -ски у којима се чува основа речи од које су изведени неизмењена, напр. *поље*, *пољ-ски*. Готово цео развитак облички и своди се на овај утицај једних редова облика који се налазе у психолошкој вези (по сличности, чак каткада и по супротности) са другим редовима и сл. Напр. када предлог *от-* добивен испред звучних сугласника (от града>од града), под утицајем предлога *пред*, *над*, *под* и сл. и пред вокалима — гласи *од* (од олова), тада велимо да је то веза, с једне стране, по звуку, а с друге — по општој употреби као предлога; када међутим у дубровачком дијалекту место *дин* имамо *дим* под утицајем *дима*: *диму* и факта што је код других именица сугласник у свима тим облицима једнак (*дан*: *дана*, *плот*: *плота* итд.), тада велимо да је то аналогија по вези облика итд. Дакле, те различне везе, стварајући нове облике, ремете и гласовне законе који су се већ извршили и тако дају отступања која се погрешно називају изузецима. То, уствари, нису ништа друго него нови језички појави, основани на вези по сличности који су толико исто законити и умесни колико и гласовни закони. Само их треба добро квалификовати и утврдити.

6. Поменуо сам напред да се гласови обично мењају при преношењу са једног поколења на друго. Али се опажа да се те измене врше и код одраслих. Питање је како би се то објаснило. Наравно, познато је да индивидуални језици појединаца нису исти и да често по начину изговора појединаца можемо утврдити из које је породице, а још више рода или племена. Али у свакој заједници постоји тежња да се језик што више уједначи. Тако се и невољно врше једначења изговора. Међутим по испитивањима која се врше помоћу апарата утврђује се све више да су сами гласови, нарочито вокали, састављени од саставних тонова који чине гласовну целину. Међутим тоновима има код истог човека колебљивости, тако да сваки глас има своје гласовно поље: границе међу којима се неки глас схвата као исти; при прелазу њихову он се мења поводећи се за једном или другом својом компонентом. Зашто то бива и како то бива, савремена се наука труди да утврди различним средствима; али ми у то овде не можемо даље улазити.

IV

ВОКАЛИ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

На овом месту говорићемо само о два гласа књижевног језика: *о* *а* и *и*. То чинимо зато што се особине тих гласова у књижевном језику могу разумети искључиво из њихова историског развитка. Зато само у овом случају полазимо од савременог стања у језику и идемо ка прошлости, док код осталих гласова полазимо од прошлости и крећемо се ка данашњем језику.

1. У савременом нашем језику разликујемо „непостојано а“ (за које знамо да је постало од полугласника) и „покретно а“ које је постало различним морфолошким процесима.

Непостојано а находи се у речима, а на крају речи само код предлога; *покретно а* находи се на крају прилога и других речи.

Овде ћемо говорити само о „непостојаном а“ остављајући да о покретном *а* говоримо онда када будемо говорили о покретним вокалима у нашем језику уопште.

а) У нашем је језику тенденција да непостојано *а* у једносложним речима не губи своју непостојаност: *лав-лава, пањ-пања, дажд-дажда, мач-мача, дан-дана* место *лва* (старо *љва*), *пња* (= *пьња*), *джда* (= *дьжда*), *мча* (= *мьча*), *дна* (*дьна*) јер се по законима нашег језика полугласник у отвореном (в. ниже о полугласницима) слогу губи, а у затвореном задржава, дакле *сьн* = *сан*, *сьна* = *сна* (али се још држи *дне*, *дневи* поред *дана*), *сан* има *сана* и *сна*, *шав—шава* и *шва*, *шавови* и сл. Према томе је јасно да ускоро нећемо сасвим имати облика са оваквим непостојаним самогласником. Тенденција је та основана на осећању, добивеном код других сличних облика са *а* и другим вокалима (*сад-сада*, *пад-пада*, *храст-а*, *хлад-а* итд.), у којима имамо старо *а*, а не полугласник, — да корен или основа остају неизмењени.

У двосложним и вишесложним речима, напротив, редак је случај да се непостојаност вокала не задржи јер примери као *хрбат-хрбата*

поред *хрпта*, *грабар* — *грабара* поред *грабра* (и даље *граба*) — толико су малобројни да према стотинама и хиљадама примера са задржавањем непостојаности *а* не значе ништа. Чак се може констатовати и обрнуто да се непостојано *а* развија у речима као *игуман-игумна* поред *игумана*.

То је дошло отуда што међу двосложним и вишесложним речима има тако много са живим наставком (*-ац*, *-ак*, *-ан* итд.) који имају непостојано *а* да су они увек освежавали осећање о непостојаности *а* и код оних именица где суфикси нису били у тако живој употреби.

Исп. *ја́р(а)м*, *јѐч(а)м*, *о̀в(а)с*, *о̀р(а)о*, *па̀к(а)о*, *сврд̏(а)о*, *ӱг(а)о*, *ӱз(а)о*, *вр̏т(а)о*, *ӣзнӣк(а)о*, *Бӣхаћ-Бӣшћа*, *нӧк(а)т*, *ла̂к(а)т*, *свȅк(а)р*, *о̀г(а)њ* итд.

Овамо долази наст. *-ац* (*ста̂рац-ста̂рца*) и сложени од њега: *-ун(а)ц*, *-уш(а)ц*, *-ин(а)ц*, *-ар(а)ц*, *-ав(а)ц*, *-н(а)ц*, *-л(а)ц*. Јасно је да код последњег наст. (*чувалац*, *давалац*, *жетелац*, *владалац* и сл.) *л* остаје у свима облицима где се *а* не губи, а даје *о* само тамо где се *а* губи: *владалац*, **владалца*: *владаоца*, *владаоцу*, *владаочева* итд.

Наст. -(*а*)*к* (мачак, патак) и сложени: *-ад(а)к*, *-ер(а)к*, *-ич(а)к*, *-ет(а)к*, *-ењ(а)к*, *-ањ(а)к*, *-ур(а)к*, *-ут(а)к*, *-ин(а)к*. Затим наст.: -(*а*)*њ*, -*т*(*а*)*о* (*тла*), -(*а*)*љ*.

Као што ћемо на другом месту говорити, ово непостојано *а* тројакога је порекла: а) или одговара старом полугласнику (*лакат-лакта*); б) или је новога порекла код: р, л, м, и в на крају речи (*ветар-ветра*); в) или је образовано по угледању на друге случајеве: *восак—воска* (исп. ст. слов. воскъ) као *гласак—гласка* (*гласьк*: *гласька—гласка*).

Засебно морам споменути ген. множ., јер у том падежу *а* добива дужину (*а̄*) и находи се у отвореном слогу. Али то *а* раставља два сугласника код именица мушкога и средњега рода у свима случајевима, сем када те групе претстављају: *ст*, *шт* (*шћ*), *зд*, *жд* (*жђ*): ме̂ста̄, гне̄зда̄, огњишта, гвожђа, прста, грозда. Према томе имамо не само: ловаца̄, кӧна̄ца̄, вӗтро̄ва̄ и сл., него и: срда́ца̄, (ср̏це, срдьце), рӗба̄ра̄ (рѐбро), ста̂ба̄ла̄ (ста́бло), клуба́ка̄ (клӱпко), вѐсло-веса́ла̄, бр̏ва̄на̄ (брвно), да̂на̄ (днŏ, дъно, с. х. дьно), копа́ља̄ (ко́пље), пру̑га̄ла̄ (пру́гло), за́ла̄ (зло), пӱта̄ца̄ (пӱце-пӱца) и сл.; сведо̀ча̄нста̄ва̄, про́роштва̄ва̄, ца̂рста̄ва̄ и сл. Архаични се облици држе у кридо̀це-крила́ца̄ (крильце), гр̏оце-гр̏ла̄ца̄.

Ове облике треба схватити овако: старији облик генитива множине који се у архаичним говорима задржао до данас јесте *ловьц-лов.ц*, исп. код писаца дубровачких и далматинских ген. множ. *јунац*, *младенац* итд. још и у XVIII веку (понегде и доцније), а од друге половине XIV додавало се *-а̄* на готов облик: *лова́ца̄* (*лова̄ц*+*а̄* и сл.).

Нераштављање *ст*, *зд* итд. потиче отуда што те групе нису имале полугласнике између својих сугласника ни онда када су постајале у најстаријим епохама развитка који је претходио историји нашег језика на Балканском Полуострву.

Код именица женског рода имамо поред обичнога *а* (*крушака, оваца* и сл.) и нерастављања последња два сугласника када они претстављају поменуте групе — нерастављање и других сугласника онда када је у ген. множ. на крају наст. *ū* а не наставак *ā*.

Напр. *мâјка: мâјкū, неправди, војски, радњи, сметњи, смутњи, борби, тужби* итд. Када се деси да код ових именица дође и *-ā*, може остати и нерастављена група сугласника (*смéтњā* итд.). Код именица женског рода, противно ономе што смо нашли код именица средњег рода, имамо: деȍба — деóбā (а не: делаба), сеȍба, — сеóбā, зāова — зȁōвā итд. Откуда ова разлика? 1-во, у *неправди* немамо уметања *а*, а у *крушака* имамо, иако обе имају у ном. једн. *неправ(ъ)да, круш(ъ)ка* због тога што је стари облик ген. мн. био и *нѐпрāвдū* према *и*- основама где се полугласник губио. Али врло рано има у нашем језику у ген. множ. и *неправъд, крушьк*, као што и данас још гласи у старијим говорима; доцније је за ген. мн. (од друге полов. XIV) почело бити додавано *-ā*, — те смо правилно добили *крушака*, али и *неправди*; тек у новије време *смéтњū* је почело да изазива и *смéтњā*. Облици на *ū* могли су допринети и брзом уопштавању *-ā зȁōвā*. Међутим како су сами облици на *и* били стари, тј. са старим *ū*, јасно је да је са њиме био везан осећај отворености слога који му је претходио па према томе није било разлога развитку *а* у претходном слогу: исп. *охолости, напасти, погибли* код старих дубровачких писаца, исто онако као што се са наставком *-ā* на крају везао сталан осећај с *ā* које му мора претходити. Дакле *-ā-* у множ. у слогу који претходи завршноме *ā* постало је морфолошки елеменат.

У вези са „непостојаним а" код именица находи се и писање страних речи са групом сугласника на крају. Вук Караџић је писао: *ађутант, агент, Коринт, акт, рецепт, смарагд, Аристарх, Сард, март* или *Кипар, псалам, Патам* итд. Међутим Даничић је свугде уметао а: *дијаманат, Дамасак, нарад* (грч. νάρδος), *псалам, патријарах, скиптар, таланат* итд. Истина је да наш језик нерадо трпи нагомилавање сугласника на крају речи, али су ипак неке од ових речи добиле широку употребу баш са групом сугласника, напр.: *март, Коринт, патријарх* итд. Руководећи се принципом да наш језик трпи прострујне сугласнике са праскавим (*ст, зд, шт* и *жд*) на крају речи, могла би се дати ова општа правила *за писање непостојаног а* код тих речи:

а) Сви прострујни сугласници и сонанти (*с, з, ш, ж, р, л, н, в, ф* и *х*) не одвајају се у ном. једн. од потоњег сугласника, дакле: *ађутант, рецензент, Аристарх, Тарс, псалм, Карл, Епидавр, патријарх, Дамаск, нард* итд.

б) Сви остали сугласници (праскави: *п, б, д, к, т* и сложени *ћ, ч, ц, џ,* и *ђ*) одвајају се: *акат, Петар, Кипар, Патам, скиптар, факат* итд.

У ген. множ. *а* се свугде умеће, сем речи са *ст, зд, шт, жд* где се не умеће на крају основе: *ађутанāтā, псȁлāмā, нȃрāдā, ȁкāтā, фȁкāтā*, итд.

Код придева се непостојано *а* подједнако доследно употребљава и код једносложних и вишесложних облика: *зао, зла, зло, добар, добра, јасан, мртав, нагао, шупаљ* и сл., а такође и у наставцима: *-еш(а)н, -ет(а)н, -ев(а)н, -иш(а)к, -ач(а)к, -ак(а)н, -(а)л, -(а)љ* итд.

Код глагола имамо ретко јављање непостојаног *а*, у самоме глаголском корену (напр.: спȁти: спȋм = сьпати, сьпим, а тако исто у брȁти, ткäти, мрêм, пöпнēм се, нäдмēм се итд.), у којем се он и чува када је под акцентом: тр̏ти, тäрем, трêм, тäри, тäрући, слȁти: шäљēм (*ш* у шаљем под утицајем пошљем), *жети, жњети:* жäњēм, жњêм, жњâх, цвȁсти: цвàтēм, цвàтити (исп. и именицу цвâт поред цвêт), мäкнēм-мäћи, исп. замћи, замкнем, замкох поред замаћи, замакнем итд.; затим непостојано *а* се јавља у префиксима *иза-, оба-, уза-, са-* првобитно само у затвореном слогу (= *изъ-, объ-, узъ-, сь-*), а затим и испред свака два сугласника, па чак и у отвореним слоговима; узмимо случајеве са једним префиксом као образац свих сличних образовања:

1) изàбрати (избрати), изàврети (изавру), изàгнати (изгнати), изàжети (изажмем), изàзвати, изàсути (изаспем), изàткати (ӣзачēм), изàћи (ӣзађēм).

2) изàжденути, изàжимати, изазӣвати, изàсипати

3) изàдети изàдирати

У 1-ој групи непостојано се *а* чува или као у затвореном слогу или добивено из затвореног слога у истој промени; у 2-ој и 3-ој оно је пренесено са различних разлога из 1-ве групе.

Напослетку да споменем само још помично *а* и код предлога; оно је исте природе као код префикса јер предлози чине гласовну целину са речју на коју се односе. Овамо долазе ови предлози савременог језика: *ка-к, кроза-кроз, нада-над, низа-низ, од-ода, преда-пред, пода-под, иза-из, са-с, уза-уз, беза-без*. Добро је познато како су постали ови двојаки облици: *пода мном, подь мьновь = пода мнов; подь собовь = под собов* итд. Тако смо добили напоредне облике чију је употребу савремени језик наш друкчије распоредио него што би то одговарало условима њихова постанка.

Данашња су правила за употребу њихову: 1) дужи се облици употребљавају са енклитичним облицима заменице 1 и 2 л. и заменицом *њ* за 3. л.: *крдзā њ, нада ме, преда те, уза се* итд. Јасно је из самих ових облика да је заменица *њ* потстакла и овакву везу са заменицом *ме, те*,

се као што показује и дужина *а* (у другим случајевима имамо кратко *а*: *нада мном* и сл.): *прѣдь н̑ь = прѣда њ > прѣдāњ.*

2) Дужи се облици обично употребљавају пред речима чији је почетни сугласник идентичан или врло сличан завршном сугласнику краћег предлошког облика: *ка граду, ка кући, са женом, са сестром, уза стрмен* итд. Јасно је да је ово нов појав, да би се боље осетио облик значења предлога који се иначе у оваквој вези губе. Али ово није обавезно за наш језик.

3) Дужи се облици употребљавају или увек пред групом сугласника којом се отпочињу извесни облици (*преда мном, са мном*) или чешће или ређе (*иза сна, са многима* и сл.). У томе је остатак, бар у овде наведеним примерима, старе употребе дужих облика.

4) Иначе су у обичају краћи облици који се у случајевима под 1) и неким под 3) могу употребити и тамо где се употребљавају дужи облици.

В. А. Белић, О писању с и са у нашем језику, ЈФ. VIII, 142—145.

2. ВОКАЛ „И" САМ И У ВЕЗИ СА Ј

а) Да бисмо могли разумети појаве нашега језика у овоме правцу, морамо констатовати да је стари полугласник испред *ј* за којим је долазио какав вокал испадао.

Напр.: *уздарје, класје, речју, лажју* итд. претстављају старо въздарьѥ и сл.

б) Према томе облици *сјати, зјати, пјан, избјен, пјаница* итд. претстављају продужење старих облика. Питање је откуда су се јавили облици *бијем, пијем, бијен, пијаница, зијати, сијати* и сл. који су данас обичнији од горњих. Несумњиво је да су они добивени под утицајем других облика. Од глагола *бӣти* имали смо у неодр. глаголском облику и облицима од његове основе изведеним *би-*, од којих се, као од његове основе, могао градити презент *бијем* и сл. м. *бјем*. Код других је глагола могло бити добивено на друге начине, било из паралелних облика дотичних глагола било под утицајем сличних односа код других сличних образовања.

2) Као засебне категорије узећемо облике придевске и заменичке који данас у нашем језику имају два начина писања и изговора: *божји (божиј), божја, божје, божији, божије* исп. *човечји, човечији, врапчји, врапчији, мишји, лисичји, вучји, пасји, козји* итд.

Већ из овога краткога прегледа види се да су обичнији облици на *-ји* и најраспрострањенији у нашем језику. Али у овом правцу наш је језик ишао својим путем, *пасји, козји* и сл. показују јасно да смо на нашем земљишту имали наст. *-ьји* у широј употреби. Морамо претпоставити

за стари језик наш два наставка: *јь, ја, је* и *ьјь, ьја, ьје*, што се данас огледа у наставку *љев* — *Мирослављев-Мирослављь*+ев и *ьјь*: *божьји* — **божи.*

Овај други наставак дао је у нашем језику два облика: *божи* у вези са *божја, божје* дало је *божији*, те имамо данас *божији* и *божи*; а према њима смо добили *божија* и *божиј*. Сада имамо поред *божја* и сл. *божији* и *божиј*. Употребљавају се у књиж. јез. оба облика.

Све ово вреди и за *чији*. Као присвојни придеви и овде смо имали првобитно наставака *чьи-чи, чьја, чија, чији, чије* (пише се *чиј* а изговара се *чӣ*).

в) У вези са овим находи се и начин писања императива *бij, бијмо, пиј*. Ово је непотребно етимологисање јер за такво писање нема никаквих разлога. У свима овим случајевима говори се само *ӣ* а никада два *и* или *ӣ* са ј, а и у старијим споменицима тако се пише (*пьји > пи; пӣ* — показује да се ту додавало још једно *и* које је са првим *и* дало дуго *и*). Уосталом овде и нема паралелних случајева који би то изазвали; зато и мислим да је писање са *ј* непотребно.

г) Тако исто је двојако писање у савременом књижевном језику придева на *ијски* или *иски* већином у туђим речима: *авлија, авлијски* или *авлиски, аустриски, шумадиски* итд. И овде имамо сасвим непотребно етимологисање: у прид. *авлиски* исп. *авлија* имамо *ӣ* које показује да се већ у њему находи *и* које би морало постати од *и + јь* или од — *и + ј*. Зато ако *ј* не постоји у говору — нема никаква разлога писати га и тако уносити пометњу у изговор.

д) Ово вреди и за све друге примере који се такође двојако пишу у нашем књижевном правопису: Шумадијнац, убијство, Илијћ, судијна и сл. Случајеви као Шумадинац, Шумадинка итд. претстављају потпуну паралелу. *Шумадӣскӣ: убӣство* — показује дужином свога *и* оно што *и* у *шумадиски*; у *Илијћ, судијн* и *тестијца* и свима другим јасно је да овакав начин писања не ваља јер су они постали од *Илијић, судијин, тестијица*. Према томе, могућна су само два облика: или такав, несажет, или сажет: *Илић, тестица*; код *судија* обичнији је несажет облик: *судијин*, иначе би могло бити још једино *сѝдӣн*. Према томе, у оваквим облицима треба или задржавати *ији* када се оно изговара, или га сасвим не писати када се не чују два слога (Попадић и сл.).

ђ) Да је испадање и неписање овога *ј* у вези са природом његовом, тј. у томе што се он изговара не као фрикативно *ј*, већ као *į* (тј. сугласничко *i*), показује најбоље правило нашег језика да се *ј* губи иза меких сугласника: *ноћу, чађу, обитељу, помоћу* итд. према *речју, кокошју, лажју, стварју* итд.; исп. *покуће* према *обличје, оружје, подушје* итд. Колико то за *ј* мора више вредети када се он находи иза „и" а испред сугласника.

Са овом слабом природом гласа *ј* находи се у вези и писање у нашем књижевном језику: *иоле, прионути, носио, водио, диоба, био, дио* и сл. — од почетка његова новог развитка.

Писало се то *ј*, углавноме, пред наставком *а* за именице женског
рода (или мушког сличне промене): *Србија, авлија, филозофија* итд.
Полазећи од тога обичаја, могло би се примити као опште правило
да се *ј* овакве врсте (иза *и* а испред вокала) пише у страним речима
само онда када је наст. *ја* за образовање именица и у облицима од
њега посталим; дакле: *нација, рецензија, Азија, дивизија, гимназија* и сл.
али *националан, библиотека, диоскури, рационалан* итд. Наравно, да би
оно остајало у облицима као *гимназијалац* и сл. В. А. Белић, О савре-
меном правопису српскохрв. књ. језика, Просветни гласник XL (1923).
На крају још неколико засебних напомена о овом вокалу. У ген.
множ. находимо ѧ: *кдсти, стварп* итд. Овде је то *й* добивено од праслов.
основе на ьј + ъ што је морало дати ьи и даље і. Ово *и* код ових
основа имало је велики значај за развитак ген. множ. уопште у нашем
језику. О томе ћемо исцрпније говорити у предавањима о промени речи
нашег језика. У нашем језику „и“ које се находило иза voc. + j, у ста-
ријим епохама, давало је само *ј: крȍјам:* у зап. начину *кр̑ој = кроји,*
зна̑ј, чу̑ј; затим: у dat. и loc. *моји=мој, оној, самој;* овамо долазе и слу-
чајеви као: *дȍгађај, пѐривој-перивоја* са том разликом што је овде било
на крају *јь* које је још у прасловенском давало *и*, а затим је voc. + и дало
voc. + ј и дужину. Али за савремени језик прелаз *ји* у *и* не вреди увек, јер
имамо напр. од *ста̏ја: ста̏ји, та́ји: та́јимо, га́ји: га́јимо* итд. Нема сумње да
су ово нова образовања под утицајем система. У јужном наречју имамо
утјецати: истјецати и сл., у источном *утицати, утицај* где и само *ц* пока-
зује да је овде основно *и*, а *је* у јужноме говору — новије. — Поред
облика као: *људима, зубима* и сл. имамо и *људма, зубма,* а код неких
именица то је и обичније (*коњма*). Овде имамо мешавину различних основа:
-ми (основа на і): *путми, зетми* поред: *путма, људма* итд.; *-има*
(основа на *о*): *коњима,* али су се доцније облици измешали. Код личне
заменице имамо често у дат. једнине место *мѐни, тѐби, сѐби — мѐне,*
тѐбе, сѐбе и сл. и у јужном говору и у источном. То је дошло морфо-
лошко-синтаксичким путем. Књиж. облици су *мѐни* итд. — Глаг *кри̏ти:*
кри̏вен, ри̏ти, ри̏вен, ши̏ти, ши̏вен (*швѐн, саши̏вен*) — долази од ы = и у
корену које је унесено у облик *крьв-: крив-ен* и сл. (у *ливен* по аналогији
облика као *кривен*); али из през. продире *иј* од глагола *бити*: *бијем* и у
глаг. *добити* (добыти) који има у през. *добијем* (место и поред *добудем*),
али још увек *добивен* и сл. Исп. и глаг. *шти̏ти: шти̏јем* (чьти-ти),
штивен по аналогији јер је њему у основи *и* а не ы и сл.

V

ПРОМЕНЕ ГЛАСОВА СТАРОГ ЈЕЗИКА

Од вокала узећемо оне који су претрпели измене по природи својој. Јер неки самогласници, као а, е, о, и, у — сами, по унутарњим знацима, по гласовноме карактеру свом, нису претрпели општих или заједничких измена у нашем језику за време његова историског развитка. Што се пак тиче измена које су им заједничке, као дуљење, скраћивање, сажимање (контракција), уједначавање (асимилација), разједначавање (дисимилација), то ћемо све те појаве засебно разматрати, и тада ћемо говорити о гласовима у којима се они обично огледају.

А. СТАРИ НОСНИ САМОГЛАСНИЦИ (ѫ и ѧ)

Из заједнице су понели Срби, Хрвати и Словенци носне вокале ę и ǫ (ѧ и ѫ). Ти су се гласови употребљавали и у засебном животу наша основна три дијалекта. У сваком случају и на Балканском Полуострву Срби и Хрвати још су дуго време знали за те гласове. Крајем X века, а негде и доцније, тих је гласова нестало: ѧ (ę) је замењено, углавноме, са *е*, а ѫ (ǫ), углавноме, са *у* (в. ниже).

У коренима речи у старом језику нашем находили су се ови гласови (а тако исто и у свима другим речима у којим се находи исти корен). Све се остало бележи по данашњем изговору.

I ѫ (ǫ) = у: **блѫдити, бѫбањ, бѫдем, дѫб, дѫга** (на небу), **надѫ-ти се, голѫб, грѫб, грѫди, гѫба, гѫдети, гѫсеница, гѫска, гѫжва, желѫд-ац, зѫб, клѫбе, крѫг, крѫт, кѫћа, кѫда** (прилог), **кѫдеља, кѫдрав, кѫкољ, кѫпати, кѫпина, кѫс, кѫт, лабѫд, лѫчити, лѫг, лѫк, лѫка, лѫтка, мѫдар, мѫка** (мука), **мѫка** (брашно), **мѫтити, мѫж, орѫжје, паѫк, прѫд, прѫг, прѫгло** (петља), **сѫпрѫга, прѫт, пѫдити, пѫчина, пѫћи, пѫпак, пѫт, пѫто,**

рѫб, рѫда (врста вуне), рѫдина, рѫг, рѫка, обрѫч, порѫчити, скѫдла (даска за покривање куће), скѫп, смѫдити, стрѫк, сѫсед (или сѫпарник), сѫд (= съсѫд), сѫд (judicium), тисѫћа, трѫба, трѫд, трѫт (на дрвету), тѫга, тѫп, тѫшити, тѫтањ, ѫборак (врста мере), потрѫсити, тѫча, тѫга, тѫп, тѫшити, тѫтањ, ѫборак (врста мере), ѫдица, унѫтра, ѫтва, ѫгао, ѫгаљ, ѫзак, ѫзао, ѫзица, ѫже, сѫжањ, желѫдац, холѫга.

б) У наст. -нѫ у глагола: дахнѫти; у парт. -ѫћи: плетѫћи; у адверба -ѫд: овѫда; акуз. јед. им. ж. р. ѫ:женѫ; инстр. фем. синг. -јѫ: стварјѫ; сад. време: хоћѫ; имперф. -хѫ: плетијахѫ; плетахѫ.

в) У страним речима: *Фрушка Гора* (фрѫк-), полуга (= грч. φαλάγγη), субота = сѫбота (исп. у ст. нем. sambaztag), *су* од sant: *Су-Петар*, *Сут-Иван* итд.

II. ѧ (ę) = *е* (све се друго у речима обележава по данашњем изговору):

а) блѧнути, брѧчати, за-брѧкнути (на-), вѧћи, вѧнути, вѧсти (вѧзати), руко-вѧт, вѧз (дрво), витѧз, гавѧз (биљка), галѧб, глѧдати, голѧт, говѧдо, грѧда, грѧсти (грѧдом итд.), грѧзнути, десѧт, дѧсни, дѧтелина (у нас *дјетелина* наслањањем на друге речи), девѧт, дрѧзга (назив дрѧзга — шума), жѧђа (жѧдан итд.), жѧти (са- итд.), жѧти (жѧтва и сл.), жѧжељ (штап којим се притврђују пси за колац), зѧнути (клијати), зѧпсти, зѧт, звѧкнути (звѧк, звѧчати), јагнѧд (врста тополе), јарѧб, јастрѧб, јѧкнути, јѧчати, јѧчам, јѧгуља, јѧдар, јѧтра, јѧтрва, јѧза, јѧзик, клѧкнути (клѧћи, клѧцати, клѧчати), клѧти, кнѧз, кнѧгиња, колѧда (од лат. calendae), крѧнути (крѧтати), лѧћа, лѧдина, лѧђа, лѧгнем, улѧкнути се, мѧк, по-мѧнути, мѧсо, помѧсти, памѧт, мѧтва (лат. mentha), пѧд, пѣнѧзи (од нем. pfenning), пѧт, пѧта, о-пѧт, пѧст (песница), запрѧгнути (у- итд.), прѧнути се (прѧдати), прѧсти, прѧтати (запрѧт), рѧд, рѧгнути (рѧжати), рѧса, сѧдра, сѧгнути (сѧзати); усѧкнути (свећу), сѧкнути (о води), свѧт, потѧгнути, тѧжак, тѧжити (обрађивати поље), тѧтива, трѧсем, чѧдо, чѧст (део), почѧти, шѧтати, штѧдети, узѧти.

б) не у коренима: телѧ-та, имѧ — имена; месѧц, зѧц, зајѧц; ген. синг. фем. душѧ; ном. ак. плур. душѧ; ак. плур. орачѧ; ак. синг. зам. мѧ, тѧ, сѧ; 3. плур. аор. -шѧ; плętошѧ.

За употребу ѧ и ѫ у старом језику, још на Балканском Полуострву, докази су ово:

1) Код грчких писаца, и у латинским споменицима X и XI века пише се још *en*, *on*, *un* у називима места и особним именима: Μουντιμῆρος (Мутимир, код Константина Порфирогенита, грчког писца X в.). Ζεντίνας (назив реци, Цетина код Порф.), Centena у пов. (1078), Narentanorum, Ἀρεντανῶν (Неретљана, у грчким и латинским текстовима тога времена) итд.

2) Када су Срби и Хрвати насељавали Далмацију, где су у речима затицали -an + cons. романско, они су га, преко свога ѫ преобраћали у *у*; то значи да су на тој територији морали још употребљавати једно време ѫ које су после изменили у *у*. Напр. Sansagus — Сушак, Су-Жулијан — Sant Julianus, Сутвид, Сут-стипан, Сутвара — Sancta Barbara, Суторина — Santorini итд.

Много доцније, када се поново узима Sant-, оно је сада већ гласило sat- јер није било више у језику ѫ преко којега би могло бити добивено. Напр. Ашамарак (код Котора) = a San Marco итд.

3) У старим чакавским споменицима ѧ које се находило иза ч, *ж*, *ј*, *ш* и сл. гласова (старих умекшаних) даје *а*: *jati* (ıѧти, узети), *prijati*, *jazik* (ıѧзыкъ), *počat* (почѧти), *žatva* (жѧтва) итд. Тога има и у дубровачким споменицима (дакле чакавизми), а делимице и другим говорима (исп. наше жалац = жѧльць). Од народних говора ту особину познају углавноме источни чакавски говори или икавски чакавски дијалекти. Колико има тога данас у другим говорима, нарочито у штокавском икавском говору (напр. у Босни или Далмацији: зајати = заıѧти, јачмик, јачмен = ıѧчьмен, ıѧчьмыкъ), то је у њих ушло из чакавског икавског или је од њега у њима остало (овде се, наравно, мора узети да су на оном месту где је данас тај дијалекат били некад други говори, у најмању руку врло сродни данашњем чакавском икавском говору). Како се *е* обично иза поменутих сугласника не мења, то значи да је ово *е* било друкчије него обично *е*, тј. оно је било назално. Значи да је ѧ прелазило овде у отвореније *е* (ä) које је даље прелазило у *а*.

Већ у истим грчким и латинским изворима у којима се налази ѫ и ѧ написано са *-on-* и *-en-* находимо и *у* или *е*, што значи да се у неким речима у писању традиционално задржавало старије on и en, али да су стварно ǫ и ę већ у најстарије време развитка нашег језика на Балканском Полуострву, свакако бар у извесним говорима, прелазили у *у* или *е*. У првим ћирилским споменицима (као Миросл. јеванђеље) находимо место тих гласова већ *у* и *е* иако су се знаци ѫ и ѧ још употребљавани (в. одељак о азбукама).

Б. Ъl = ы *(и)* У СРП. ХРВ. ЈЕЗИКУ

1) Звук ъı = ы у срп. спом. употребљавао се у овим речима:

А. у корену:

бык, быстар, быти, быље, быво, брызнути (брызгати), вы (енкл., дат., акуз. мн.), выдра, выкати, свыкнути (обыкнути итд.), выме, выс (высина, высок), выти, выжле (пас ловачки, препеличар), гыбати, гынути (погыбао и т.д.), гызда, гмызати, могыла, грысти, дыхати (-сати), дым,

надъмати, дъња, зъбати (љуљати), на-зъвати, къдати, къхнути, кыјак (исп. кыј, мотка), кыка, кыла, кыпети, кыснути, кыша, кысело, кыта, закывати, крыти, лыко, лыса (ћела), мы(ми), помыцати, мысао, мыш, мыто, ны (енкл. дат. акуз. мн.), понырати (под земљу), пыр (врста жита), пырити пытати, плыти, (плывати), плыма, плытак, потыљак, прышт, рыба, рыдати, рыђ, рыгати, рыкнути, рыло, рыс, рыти, сын, сыпати, сыр, сыров, сысати, сыт, скытати се, слышати, стыд, стынути, стрыц, сылати, ты, натыцати, тыква, тын (ограда), тысућа, тыти (претио), хытати, хыжина (кућа, соба), четыри.

Б. изван корена:

а) наст.: кнегыња, Српкыња; гладыш; дописывати се; језык, владыка, мотыка, ремык, камычак, кремычак, пламычак, кобыла, метыљ, корыст, корыто, мехыр, пастыр, лептыр, пелын.

б) У наст. у инстр. дат. ген. множ. одређених придева: — -ыми; -ым; -ых; прилозима на -ьскы: српскы и сл.; затим у промени именица у инстр. множ.: робы, робовы и другим облицима који су се сачували у дијалектима.

в) У старим позајмљеним речима: Рым, Солын, Трогыр и сл.; у старослов. имамо и манастыр, псалтыр, исп. код нас *путир*, где у грчком имамо -ηριον (μοναστήριον и сл.).

У најстаријим споменицима има трагова употребе тога звука; у доцнијим споменицима нарочито XII в. и прве половине XIII може се констатовати да се ы изменило у *и* само после *к*, *г* и *х* (задњенеп.). Доцније се свугде изменило у нашем језику у *и*. Колико је поменути појав XII и XIII века био распрострањен у нашим тадашњим дијалектима, тешко је рећи, али да га је било — то је поуздано, бар у споменицима. Ево за све ово доказа.

1) Nomuslo (852), Muisclavo (839—40), Crezamustlo (892), Liudumuhslus (823) и сл. У свима овим речима један део претставља несумњиво *мысль*.

2) У Мирослављеву јеванђељу горње је правило о прелазу ы у *и* иза *к*, *г* и *х* доследно; у Гршковићевим одломцима од 7 примера замене 6 су у оваквим погодбама (въсхитим, роуки); то у потпуној мери вреди и за Хиландарски типик (напр.: кими, црскими, непогибаемоу; лоудьскихь, демоньскимь итд.) и тако исто за велики број повеља XIII века.

Иначе се у ћирилским и глагољским споменицима одржава по традицији; али од правилне њихове употребе увек има отступања у правцу народног изговора (као *и*).

О овоме појаву исп. Глас САН 62, 1901, 220—240. У новије време, када се открило да је већ у XII в., а нарочито за време рада св. Саве, руска ортографија утицала на нашу, није немогућ и руски утицај у овоме правцу (јер се у руском језику ы мењало у *и* искључиво под показаним условима; исп. Светосавски зборник I, 1936, 211—276).

В. САМОГЛАСНО Л и Р (*л̥ и р̥*)

Већ у најстаријим споменицима имамо вокално л и р. Да узмемо прво самогласно р. Находимо већ у латинским и грчким бележењима IX, X и XI века: Tirpimirus, Tripimir, Cerneca, Chernecha, Chirnecha, Privanego, Pruona, Smurdaçani, Virbiça и сл.

То показује да латинска азбука није имала знака за р̥ (*р* вокално), па га је предавала знацима ir, er, ri, ur и сл.

У споменицима ћирилским имамо: грьчкога, крьстиѣнскы, срьбьсковь (1198—9), трьгоу (1222—28), оутврьгение (1234), крьчьму (1222—28) и сл. У њима (напр. у Хиландарском типику и др.) находимо каткада и само *р*: срдце, скрбъ, скрвностию итд. Било *р* само или само са ь оно је увек значило *р* вокално: то показују сви дијалекти, то показује факат да ь не прелази у пун вокал (*а*) у таквом положају, већ, напротив, губи се. Када смо позајмљивали из других језика речи у којима је поред *р* био и какав вокал, у нашем се језику добивало само вокално *р*: πρoικιόν у грчком (исп. прикиа у XIV веку; Сп. III, 14) даје *прћија* и др.

И у ћирилским споменицима находимо каткада начин писања који је обичан у латинским споменицима: керсть (Monumenta serbica, 32), тверьди (ib. 28), Серблин (ib. 29), сердьцем (ib. 33) итд. У другим случајевима као *брение* (Вуканово јев.) имамо утицај старословенских или руских споменика.

Српско р̥ вокално постало је од прасловенске гласовне групе *рь*, *рь*, или *ьр*, *ър*. Да су место српског *р* вокалног биле те гласовне групе, — види се најбоље по материјалу руског језика и оних словенских језика који су сачували стари ред гласова у овим групама.

I р = *ръ*, *рь* (у руском *ръ* даје *ро*, *рь* = *ре*): брьвно — рус. бревно, грьм- — греметь, дрьхтати — дрогнуть, дръво — дрова, кръхати — кроха, кръпити — р. кропать, вьскрьснути, — р. воскреснуть, кртица — р. крот, кръвь — р. кровь, стрьм- — р. стремить, остръво — р. остров, трьбух — р. требуха, тръска — р. трость, хрьбьт — хребет, ген. хребта.

И ван корена: сребрьн, ветрьн.

У поч. речи: ръђа (ст. слов. ръжда), рът — р. рот, ръвати се (ръвати, ст. слов.), ръзати, ръж (рж и раж) — р. рожь.

За ьр и ър има много примера, напр. бърз- — р. борзо, вьрх- — р. верх, гърло — р. горло, кърма — р. корма, мьркнути — меркнуть, смьрт — р. смерть, сьрце — р. сердце, тьрг — р. торг итд.

Поред ьр, ър = р̥ и других група које је наш језик добио преко праслов. и који одговарају различним гласовним групама других језика (цьркв — ст. горње нем. Kircha, крьст — горње нем. krist (= χριστός), Грьк

(Graecus)] има и вокално *р* у нашем језику које одговара различним страним гласовним групама са *р*; трпеза = τράπεζα, Гргур = Γρηγόριος, срђеља — sardella, мрнар — marinaro, мрг̑нь — исп. лат. margo, Крф — Korfu, фртуна — тал. Fortuna, Трст — Tergeste итд.

У свима овим случајевима од *р* сугласничког са краћим или дужим вокалом — добили смо *р* вокално; дакле продужење онога процеса који се извршио при вокализацији сугласничког *р* у вези са полугласницима.

Слично вреди и за вокално *л* (л̥).

Оно се находи у овим случајевима: Бл̥гарин — р. Болгарин, бл̥н (буника), чл̥н — р. чолн, вл̥ћи — р. волокý, волóч, вл̥га (р. Волга), вл̥к — р. волк, дл̥псти (долбить), дл̥г — р. долгий, дл̥г — р. долг, жл̥ч — р. жолч, жл̥дети, жл̥ња — исп. р. желнá, жл̥т (жолтый), кл̥к (кук), мл̥чати (молчать), мл̥сти (лит. milžti), пл̥ж (пълж), пл̥к (полк), пл̥н (полный), пл̥ст (полсть), пл̥зати (полсти), стл̥ба (столб), стл̥п (столп), сл̥нце (солнце), тл̥ћи (р. толóчь), тл̥м (толмáч), тл̥ст (толстый), хл̥м (холм), бл̥ха (р. блоха), гл̥нути, (р. глоча), јабл̥ка (яблоко), кл̥чине (клок, прамен), кл̥н (р. клен), кл̥нем, пл̥т (р. плоть), сл̥за (слеза) — Земл̥н (м. Землън) — Земун.

1) Ζαχλούμων, Χλούμου (Порфир.), Vilcan, Vilcota, Velcan, tilsto, Stilbiza, Vlcina и сл.

2) У нашим повељама: Захльмие (1234—1240), неиспльнена (ib.); кльнѹ, хльмьске (1234) итд.

3) Под утицајима писања у латинским споменицима: кельнемо, вельщение, Волькас, Волькевикь итд. што се каткада код дубровачких писара находи још и у XIV веку: делгь (Пуцић II, 22, 23) и др.

4) Вокално *л* у правом свом облику сачувало се данас на крајњем истоку и крајњем западу наше дијалекатске територије: у тимочком дијалекту старoштокавске групе и у чакавским дијалектима кварнерског острвља. У тимочком: бл̥а, вл̥к, вл̥на, вл̥че, дл̥г, жл̥т, кл̥к, л̥м (хл̥м) итд. Јужни део ових говора развија то *л* даље у ль: вльна, вльци итд. (у Лужници).

У чакавском на острву Крку: jȁbl̥ko, bl̥hȁ, sl̥zi, ml̥zȇn итд. (у месту Рисици). Поред л̥ находимо овде још: belhȁ, jȁbelko у Врбнику или у Омишљу; опет на Крку у Добрињу: sȍzi (из solzi), pomozȉ (из pomolzi), а на острву Лошињу: valna, palž, malčȉ итд.

Али вокално *л*, које се некада находило на нашој целокупној дијалекатској територији, почело се већ врло рано у појединим крајевима мењати, и то овако:

1) Прво се јавља *лу м.* л̥ у неким ћирилским споменицима: у Мирослављевом јеванђељу има три пута *слюнце*, у Вуканову такође, у Зборнику попа Драгоља: слоунце, слнѹчаны и сл. много пута.

Од данашњих говора *лу* нам је познато једино у великој прузи призренског и јужноморавског говора, али и ту се у једним речима находи

лу, а у другим *у*: длуг, слуба, слуза, слунце и сл. али увек: вук, вуна, вуче, жут, јабука, музе, пун, туче итд.

Како су Мирослављево јеванђеље и Вуканово писани у Зети и Хуму, мора се претпоставити да се овај изговор пружао некада више на запад него данас. По себи се разуме да је напр. „лу" Вуканова јеванђеља могло доћи из оригинала; а за Зету имамо потврда и у Зборнику попа Драгоља.

Како се у овом споменику находи и Боугаринь, а тако исто у повељама находимо већ у год. 1254. бугарьском (Monumenta serbica, 44), може се претпоставити да се у овим раним примерима замене л̥ огледа однос *лу — у* призренско-јужноморавског дијалекта.

2) У повељама Рашке имамо тек у II пол. XIV века Бугаре (1349), дѹгѹ (1380), пѹно (1457) итд. Оно што смо нашли пре овога времена треба тумачити као под 1. У босанским повељама находимо ӯ: ӯ̆, *уо: о:* дѹжан (1398), жѹтили Псп. 43 и сл. и хѹмьска (1391), хѹмьсци (1398) итд.; пѹотью (1454) и сл. и Хомьске (1391), хомьсци (1444) итд. Да је ово изговор народни види се по томе што се он находи и код писаца босанских као Дивковић (поч. XVII в.): вᵘок, обуоки и сл. и томачити, конући итд. У Босни се у Варешу и околини до данашњег дана сачувало жуоч и сл. На овој су разлици многи основали своја тумачења овога појава, али се све ове нијансе могу објаснити само на један начин: да је л̥̄ прелазило у једним говорима у ӯ, а у другим у ӯᵒ, што је давало *уо* (дифтонг); а л̥̆ прелазило је такође у ӯ̆ или у уᵒ, што је давало *о*. Отуда имамо гласовни однос: ӯ — у, уо — о.

У дубровачким повељама, а доцније делимице и код дубровачких писаца, све се ово троје преплеће: уо — о, ӯ — у, па чак по који пут *лѹ*; а сем тога находимо и *ō — о*, црту коју ћемо наћи и данас на острву Ластову. Данас се у Дубровнику находи ӯ — *у*, тако да је тешко рећи уколико је сваки пут у споменицима који од примера баш дубровачки, али је несумњиво да су се у целокупности ових црта огледале особине народних дијалеката. У повељама Никше Звијездића (1430—54) имамо већ све: и *ль*, и *л:*, *ѹо; ль* и *лѹ* узето је из повеља рашких; *ѹо*, *о* и ӯ—*у* домаће је. У Рањинину Лекционару: obuoče, puok, tomačiti, puk — puno; dugo, код Менчетића и Држића: сончана, созно (у слику); код Н. Рањине: сончан, код М. Ветранића: vuok. Али је иначе у старом дубровачком језику као и у данашњем владао однос ӯ — у. На острву Ластову имамо данас увек, у кратким и дугим слоговима, *о:* dog, dožan, obočen, žoto, konen итд. У осталим говорима и штокавским и чакавским, и данашњим и ранијим, находимо подједнако *у* у кратким и дугим слоговима.

На основу свега овога може се рећи ово:

а) Свугде у нашем језику имали смо некад л̥̄ и л̥̆; л̥ је данас остало на крајњем истоку и крајњем западу;

б) *л* вокално дало је ове нијансе:

α) л̥̄ > лу
   л̥̆ > у

β) л̥̄ > ў
   л̥̆ > ў

γ) л̥̄ > ӯ° > уо > ў
   л̥̆ > у° > о

δ) л̥̄ > ō^у > ŏ
   л̥̆ > ŏ^у > ŏ

Све се нијансе наших дијалеката и старих споменика могу извести из наведених основних односа. О овим звуцима много се говорило и давана су многа тумачења; али ја мислим да је ово једини начин да се протумачи развитак овога гласа. В. о њему В. Јагића Zur Frage über den Uebergang des silbenbildenden *l* in *u* (Arch. IV); Облака, Zum silbenbildenden *l* im Serb. (Arch. XVI); због историске вредности наводим А. А. Кочубинскій, Основная вокализація, пловныхъ сочетаній: конс. л, р+ъ — ь+конс. Одеса 1877.

Г. ПРЕЛАЗ СУГЛАСНИЧКОГ Л НА КРАЈУ СЛОГА И НА КРАЈУ РЕЧИ У О И СРОДНИ ПОЈАВИ

Иако се не налази у органској вези са *л* у корену, разгледаћемо одмах мењање *л* на крају слога у нашем језику. Оно је у вези са губљењем старих полугласника, а находи се у оваквим случајевима: далъ, хвалилъ, плелъ итд. старог језика — дало је у нашим споменицима даль, хвалиль, плель итд. Тако исто и у средини речи: пратильць имало је у ген. јед. пратильца; ь је сада био у отвореном слогу и морао се губити у нашем језику као и на крају речи, па смо свугде овде добили: дал, хвалил, плел, пратилца; тако исто: дѣльба — дѣлба, — грло — грльце — грлце, дольца — долца итд. Исп. и глаг. прильнути (у рус. прильнуть, прилепити се) — прилнути. У свима овим случајевима овакво *л* почело је пред крај XIV века у новоштокавским говорима нашег језика прелазити у *о*, дакле: дао, хвалио, плео, пратиоца, гроце, деоба, дооца = доца, прионути.

Крајем XIV века находимо у споменицима: конаваоски (Босна 1391) властеѡ ген. пл. (1397) итд. У Зети је тај појав забележен тек пред кра XV в., а у Рашкој у II полов. XV в. (1457): деѡ, дѣѡ и сл. У Дубровнику се то јавља почетком XV в.: весеѡ, заповедеѡ, изпиѡ, нарѹчиѡ, даѡ, диѡ, могаѡ, имаѡ итд.

Питање је, на које се не може тако лако одговорити, да ли ово различито јављање у споменицима ове црте — претставља заиста разлику у времену њеног јављања или случајну разлику у времену када су оне забележене у споменицима. Тек је несумњиво да се од краја XIV в. до половине XV прелаз *л* на крају слога извршио у нашем језику.

Он се извршио у штокавском говору, и то у његовим дијалектима новије епохе, у новоштокавском: у староштокавском тај се појав није вршио. Али и у оним говорима у којима се тај појав извршио, *л* је после његова извршења могло бити поново унесено на крај слога и не мењати се више, јер то *л* било је сада, као што ћемо видети, сасвим друкчије. Ми већ у XV веку находимо: *заселци*, *властел* у ген. плур. и сл. Према *заселак: заселка: заселци;* према *властеле*, *властелом* и сл. направљено је *властел* м. старијега *властео*. Тако је у данашњем језику: *апостол* према *апостола*, *апостолу* итд.; *малко* према *мало*, *белца* према *белац* итд.

У овом се огледа утицај аналогије, и само у оним случајевима када је ова гласовна измена узела на себе какву функцију, било синтаксичку било обличку, она је остала са пуном вредношћу и није нарушена. Тако напр. у парт. прет. II наставак *о* је постао средство за образовање овог партиципа и увек је тако употребљаван (писао, радио, плео, путовао и сл).

Питање је, како је овај појав постао. На то ћемо питање моћи одговорити ако узмемо цео ред сличних појава у нашем језику. Пре свега иза свакога *л* находио се некад полугласник, и видећемо када се полугласник губио и иза *р*, *љ*, *м*, *н*, *њ* и *в* — да смо испред тих сугласника добивали дужину слога. Напр.:

ја̂рац: ја̂рца
ста̂рац: ста̂рца
јѐлен: јѐле̄нче
Ла̀тинин: Ла̀ти̅нче
за̀ломак: за̀ло̂мка
вило̀вит: ви̏ло̂вна итд.

Ја објашњавам све те случајеве тиме што претпостављам да се сугласник после губљења полугласника продуљио, дакле: stârac = starьсь: star̄ca, jelen̄če, zalom̄ka, viloˉvna и предао своју дужину вокалу који му је претходио, дакле: stārca, jelēnče итд. Тако ја објашњавам и развитак *l*: kūpilь > kūpil̄ > kūpil̥ > kupio. Питање би могло бити само у томе, зашто је ово *l̥* дало *о*, када је старо дало *у* у већини говора. Одговор је прост — овде је било друго *l̥*. Оно је постало од сугласничког дугог *l* (l̄) и зато је било отвореније.

Засебан случај имамо када је *ль* у почетку речи: *ɷжиц* (Пуц. II 48. Спом. XI, 56, 57), *лажице* (M. S. 408), *ложице* (П. II 102), *жлице* (M. S. 498), *лужице* (П. II 108). Ту имамо 1) лажице = льжице са чувањем ь = лжица, па одатле пренесено у *лажица;* 2) lьžica > l̄žica > žlica, исп. паралелу у вьсаки > v̄saki > v̥̄saki > svaki; 3) као на крају слога *ожица*; 4) као у корену *ужица*.

У старим споменицима находи се у парт. прет. акт. II каткада наставак *a*, а такав се наставак находи и у неким штокавским говорима и чакавским. У штокавским говорима то је *a* једнога порекла, у чакавским — другога. На основу *дошьл* > *дошао* > *дошā*: *дошла*, *дошло* добили смо наст. за мушки род *ā*, за женски р. *ла*, за средњи *ло*, па смо према томе добили и од *била*, *било*, *носила*, *носило* = *бија*, *носија*, *нија*; тако исто према *гола*, *голо* — *гоја* итд. С друге стране, у чакавским говорима l на крају речи добивено од l често отпада: vīdī, bî, kupî, ūmr̥̄, pūknū, vīdē, prōdā итд. тако и овде: digal, pošal, pekal и сл. дали су digā, pošā, pekā који су према digla, diglo, pošla, pošlo, pekla, peklo — створили наст. ā, la, lo, па према томе: bia, služia, užia, želia, utišia, složia, skusia и сл. у Бернардинову лекционару (крај XV в.), код Марулића (поч. XVI в.) и другде.

У вези са овом појавом је и прелаз *вь* (од старога *вь*, *въ*) у отвореном слогу у *у*. Само се тај појав извршио раније, око половине XII века, и то у свим штокавским говорима новога и старога типа; у чакавском такво је *вь* дало обично *в*. Од vьnukъ, vьdova и сл. добили смо у штокавском v̥nuk, v̥dova, v̥zeti итд., што је даље дало *унук*, *удова*, *узети* итд. у једним говорима (штокавским), а у осталим (чакавским) добили смо *vnuk*, *vzeti*, *vdova* итд. У нашим старим споменицима, почевши од Мирослављева јеванђеља, тај се појав извршио. Само код заменица *вьсь*, *вьса*, *вьсе*, *вьсаки* и сл. имамо *вас*, *сва*, *све*, *сваки* итд. Ти су последњи облици постали од *v̄sa* или v̥sa (у споменицима има написано *усега* и сл. што треба читати *всега*) у којем се извршила замена *ѵ* гласом *в* из облика *вьсь*.

Треба обратити овде нарочиту пажњу на погодбе које су неопходне за овај гласовни појав: да се *вь* находи у отвореном слогу. Јер када се такво *вь* находило у затвореном слогу, оно је давало *-ва*, напр. *вьш*, *вьши* ген. јед. у првом случају имамо *ваш*, у другом — *уши;* па је доцније *у* продрло у ном. те имамо и *ваш* и *уш*; или *вьн* = ван, *вьс* = вас, *вьсьдьн* = *вьсдьн* = вазда̄н итд. Такав је и предлог вь (въ ст. слов.). Када се находио у отвореном слогу у реченици (напр. вь кући), он је давао *у* које је доцније истиснуло из употребе у штокавским говорима *ва* добивено у затвореном слогу (вь дьне = ва дне).

У нашем језику има и појав обрнутог значаја, тј. да је *у* дало *в*, само се то извршило у другом положају, иза вокала. У инструм. јед. именица, придева и заменица жен. рода имамо: сиовь (1199), земловь (ів), неволовь (1234—1240), сь мновь (1234—1240), божиовь (ів) и сл. Ти су облици постали од **мноу* = *мнојү* (*мъноѩ*) > *мнов*. Доцније, у другој половини XIII в., то је *в* замењено са *м* (према мушком роду: *робом* и сл.), али је дужина вокала остала: *жѐнōм*. С друге стране, да је вокал могао у таквом случају прећи у сугласник, остављајући дужину вокалу испред себе, показују случајеви као *поити* > *појти* > *поћи* (доцније), *пој-дем* > *пōђем*, зна̑ти: зна̂м, зна̂ј, бо̂ј: бо̄ја, у дубровачком се говору употребљава бјуши — бивши (bivьši), у дубровачким повељама имамо *Матевь* — Матео, Павко и Паоко, Гаоже и Гавже, продаɷши, Баожелика и сл. Није тешко закључити да смо у овим случајевима имали *v̄* које је дало *v̄*, а које је опет прешло у *о*. Али као што је јасно из данашњих наших говора, овај појав није узео шире размере, док је *l̄* > *о* добило у извесним говорима општу употребу.

Д. ПОЛУГЛАСНИЦИ И ЊИХОВА УПОТРЕБА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

У прасловенском језику била су позната два полугласника: ъ и ь који су у њему претстављали, у грубим цртама, скраћена два индоевропска вокала ŭ и ĭ. Та два полугласника однео је из словенске заједнице и јужнословенски прајезик и предао их је ономе језику који је био у основици словеначког и српскохрватског језика, с једне, и македонског и бугарског језика, с друге стране. Како је македонски језик најбоље сачувао разлику тих полугласника, то ћемо и почети наше излагање од македонског језика.

1. У западном дијалекту македонског језика свако ъ које се у језику чувало прелазило је у *о*, свако ь у *е*. На тај начин у тим гласовима, где они стоје на местима старог ъ и ь, имамо продужење разлике између њих, која се нигде другде више ни у српскохрватским ни у словеначким дијалектима није сачувала. Свугде другде у нашем језику оба полугласника изједначила су се и место два полугласника добили смо један. Од осталих словенских и балканских дијалеката — само још старословенски језик и дијалекти који претстављају његово продужење сачували су или оба полугласника (ъ и ь) или њихову замену (вокале *о* и *е*).

У западномакедонском находимо дакле: логовен, логовна (=*лъгъвьн = варљив), пес (=пьс, пас), вошка (*въшка, вашка), лен (льнъ, лан), шепот (шьпът = шапат), лесен (льстьнъ, ласан), лакот (лакъть, лакат), студенец (студеньць, студенац), сон (сънъ, сан), везден (вьсьдьнь, вазда̄н), овес (овьсъ, овас) итд.

2) У свима дијалектима нашега језика имамо од најстаријих времена један полугласник тако да, како се изговара ь, тако се изговара и ъ. Само има разлике у изговору тога једног полугласника у различним крајевима нашим.

Пре свега да напоменем да у нашем језику имају и данас две велике групе говора које су сачувале полугласник до данашњег дана, али у којима се он још непрестано двојако изговара. То је, прво, група старо-штокавских дијалеката у којој се оба полугласника изговарају као кратко мукло *а*. У њој има дакле подједнако вь$_a$шка, дь$_a$(х), дь$_a$ска, зь$_a$л, ль$_a$жем, ль$_a$ко, ль$_a$н, мь$_a$гла, мь$_a$кнем, мь$_a$ње, опь$_a$нь$_a$к, итд. (= въшка, дьн, дъх, дъска, зъл, лъжем, льхо, льн, мьгла, мъкнем, мьње, опьнък, пьс, итд.). У овим говорима (призренско-тимочкога типа) добива полугласник различне нијансе, али у основици свих гласова ове врсте находи се полугласник реда *а*. У другим говорима нашим зетскога типа, у којима се такође сачувао полугласник, његов је начин изговора сличан муклом звуку *е*, отворeније (e^a , a^e) или затвореније нијансе. Према томе види се да је у овим крајевима полугласник, ма кога био порекла, реда *е*. Напр. проф. Решетар бележи у Мрковићима (јужно од Бара): mà^{e}ńe, bă^{e}čve, slȁda^{e}k, noćȇs, d^{e}nȇs, žen^{e}k (gen. plur.) d^{e}nak (Der štokavische Dialect, 93).

Нема сумње, да се ове две нијансе морају сводити на некадашњу једну заједничку; али о томе ћемо говорити када изнесемо цео материјал.

3. У најстаријим латинским споменицима бележе се оба полугласника истим звуцима *e* или *i*: Obrovizo (Обровьц, 1024) или Obrovezo; Malic (1036 Malъk), Budic ili Budec = Будьц (1002), Desnek (944—952, Деснък); setenic, sitnic, setnic, setinic (1070) (често) = сътьник итд. Из овога се види да је полугласник у овим крајевима (а ово су речи позајмљене из споменика који се тичу наших приморских крајева) морао бити зетскога типа.

У првим ћирилским споменицима, који су поникли у старој Зети и Рашкој, а после њих и у свима потоњим ћирилским споменицима, оба полугласника бележи се истим знаком ь, а не ъ, тако да је ь, које се, у старим ћирилским споменицима српским, употребљавало место једног и другог полугласника, постало карактеристични знак српске редакције старословенских споменика. За ово није потребно никакве примере навoдити. Али овај факат, исто онако као и горњи, јасно показује да је у крајевима где је поникла српска редакција старословенских споменика изговор полугласника морао бити сличан зетскоме изговору. Истина, у споменицима нашим имамо поред почьсть, отьць, дьньсь, зьль (1234) лакьть, кьга (1234—40), тьньkь итд. и који пут *доходекь*, *честьни*, *сепьнѣ* и сл. нарочито у дубровачким повељама, али је јасно да такво писање претставља само приближан изговор дотичног краја у то време; теже би било претпоставити да је то донесено из других дијалеката.

4. У осталим штокавским говорима и у већини чакавских говора полуглас је већ врло рано замењен звуком *а*. Крај XIII века и почетак XIV време је када се у нашем језику почиње замењивати полугласник звуком *а* у поменутим говорима. Тако у Мисалу Кукуљевића (из чакавских крајева) из почетка XIV века имамо: кадѣ, мани, шадь, ка, даждь, даждить, сань, стагнахь итд; у глаг. повељи од 1309 г. (из Новога) имамо: ва (врѣме), та, долаць, сатникомь, пришаль, почанши итд. (Acta Croatica, Кукуљевића 3), у ћирилским повељама находимо то исто нешто доцније: ва име, дань, дажань, добитакь, Станаць (1332 Mon. serbica) и др.

После тога времена, иако се држи још традиционално ь у писању старих рукописа, све новоштокавске дијалекте, сем поменутог зетског, захвата ова промена. Она подједнако захвата и све чакавске дијалекте сем једног малог дела кварнерског острвља.

На острву Крку и на северној половини острва Цреса има оваква особина: да ь̄ (полугласник у дугим слоговима) даје увек *ȃ*, да полугласник у кратким слоговима (дакле ъ̆) даје у крчком врбничком и омишаљском говору и у сев. делу острва Цреса *е*, а у крчком добрињском говору такав полугласник даје *о*. Да наведемо неки пример: у првој групи: denȇs — dȃn, vinȇc — gen. pl. vînàc; kȇsno, sȇn, kebȇl — gen. plur. kebál, dȇž, težȇk и сл.; у другој групи: donȏs, nocȏs, dȏž, legȏk, moglȃ, vȏs (omnis), kȍsno, von, pȏs — gen. plur. pás, otȏc i otác gen. pl., čo (čь), tȃst, crikáv итд.

Многи су научници на овим интересантним фактима (напр. Облак) и зидали своју теорију о српскохрватском полугласнику (то није, као што ћемо видети, тачно; али је несумњиво да су ово важни појави). Иако нема довољно потврда у старим споменицима (исп. напр. Орлоцу чак. пов. од 1468 год. и в Орлецу пов. од 1465 год.) да су ти појави стари, несумњиво је, судећи по природи њиховој, да они морају бити такви.

5. На основу данашње употребе заменика полугласника, може се ово рећи. Несумњиво се полугласник реда *е* своди на стари полугласник ь; супротно томе полугласник реда *а* у севернијим нашим говорима своди се на старо ъ. Из тога можемо закључити да је српскохрватски језик знао за оба полугласника ь и ъ, па су се ти полугласници свели у једним говорима на један полугласник, и то ь у говорима са *е*-нијансом, и на ъ у говорима са *а*-нијансом.

Што се тиче чакавских говора у којима дуги полугласник прелази увек у *ȃ*, а кратки у *е* или *о*, можемо претпоставити да је и у њему био у употреби један полугласник, и то ъ. Тај закључак изводимо из тога што кратки полугласник у кварнерским говорима има две нијансе *е* и *о*, што нас гони да претпостављамо да се његов развитак (тј. кратког полугласника), извршио доцније, пошто је ъ̋ прешло свугде у *ȃ*. Нијанса

гласовна *о* и *е* за краћи полугласник добивена је у локалним говорима, па се протегла затим на све кварнерско острвље. Дуго *ā* м. ъ показује да морамо претпоставити за све њих основну нијансу ъ. Слично нашем језику може се и за словеначки језик претпоставити двојаки полугласник (ь и ъ) који је у словеначком језику давао замену вокалом *е* (после њихова изједначавања у ь или ъ) или *а*.

6. До сада смо говорили о природи полугласника и његову развитку у нашем језику, сада ћемо говорити о условима под којим се полугласник чувао у нашем језику.

Пре свега полугласник се губи у нашем језику (а тако исто и у свима новим словенским језицима) на крају речи и у свима отвореним слоговима, сем првих слогова двосложних речи. Сви примери које сам навео у горњим тачкама и који се завршавају сугласником имали су на крају полугласник (дьнь, сьнь, котль итд.), а полугласником у отвореном слогу назива се полугласник за којим иде сугласник иза којега стоји опет један вокал. Напр. *опьнька*, *дьньс*, *тьмьница*, *сьна*, *пьшеница*, *пьтица* итд. У свима тим примерима полугласник испада: опьнка, тьмна, дньс (исп. црквено днесь), тьмница, сна, пшеница, птица итд. С друге стране полугласник се чува онда када се находи у затвореном слогу; затворен је слог онај који се завршује сугласником иза којега је нестало полугласника, напр. *сьнь* = *сан*, *сьна* = *сна*, *тьмьна* = *тамна*, *опьнька* = *опанка* итд.

Ово би биле идеалне прилике, али оне се нарушавају врло често аналогијом. Према горњем правилу напр. морали бисмо имати од *тьмьнь* — *тмьн* или *тман*, међутим под утицајем ген. *тьмна* од *тьмьна*, *тамна* имамо и у ном. јед. *таман*. Место *дьньс*, тј. *днас*, имамо под утицајем *дан*, *данас;* утицаја аналогије има толико да је често врло тешко одвојити појаве који претстављају гласовни закон од оних који претстављају утицај аналогије.

Када су речи једносложне као: *та* (*тъ*), *мъ*(*х*)—маховина итд. наравно, оне тада не губе полугласник; тако исто у двосложних речи као *даска*, *тама*, *стакло* итд. (*дъска*, *тьма*, *стькло* итд.) полугласник се у првом слогу не губи. Он остаје у том положају под утицајем акцената (напр. у acc. или сличним облицима) јер има и паралелних облика без полугласника напр. *штица* (*дьштица*), *скло* (*стькло*), *тма* (*тьма*) и сл. То би били случајеви у којима акценат није био на полугласнику, било да је акценат на коме другом слогу у дотичној речи, било да се у реченици акценат преместио на коју другу реч.

Код предлога имамо пуну примену ових принципа јер предлози претстављају гласовну целину са оним речима на које се непосредно односе: *ода всега*, *иза всих*, *преда всѣми*, *преда мном*, *ода дна*, *ка многим* итд. (одь вьсега, изь вьсих, прѣдь вьсѣми, прѣдь мьном, одь дьна, кь мьногим итд.). Пред самогласницима и у отвореним слоговима, наравно, полугласници се губе: с (сь) ученицима, к (ь) Исусу, к (ь) Римљанима итд. Отуда су постала два облика предлога: *пред-преда*, *са* и *с*, *од* и *ода* итд. који се данас употребљавају друкчије него што би то одређивале прилике под којима су постали (исп. *са сестром*, *са женом*, *ка кући* итд.).

7. У нашем језику треба разликовати две групе примера са новим полугласником: прву групу у којој је полугласник добивен гласовним путем и другу групу случајева у којима је он добивен угледањем (аналогијом). Прву групу претстављају случајеви где је на крају речи други сугласник био *в*, *р*, *л*, *м*, *н*, напр.: смь, огнь, добрь, мысль, нагль, мрьтвь, седмь, вѣтрь итд. Као што смо видели у случајевима када се *л* находи на крају слога или на крају речи, и овде су после испадања крајњег полугласника поменути сугласници морали бити промењени: било да су само продужени, било вокализовани. Дакле *кесм̄-*, или *кесм̥*, *огн̄* или *огн̥*- итд. Ти сугласници или сонанти развили су се већ врло рано у нашем језику, пре XII века, у ьм, ьр, ьњ, ьв, ьл, ьн итд. Тако смо добили већ у првим споменицима нашим: јесьм, вѣтьрь итд. и доцније *јесам*, вѣтар итд. У облицима где је иза *р* био самогласник — таквога развитка није могло бити, напр. у множ. *смо*, у ген. *вѣтра*, *котла* итд. Развитак овог полугласника нарочито је од значаја у ном. јед. и у ген. мн., јер су то падежи са старим полугласником; уосталом и свугде друге где су биле сличне прилике—имамо развитак тога полугласника (исп. код придева добьр = добар, у ген. множ. *добрь* — *добр̄* — *добāр* старији ген. множ. од „добро" итд.).

Другу групу образовања претстављају примери као *воскь*, *мозгь* и сл. Како смо у ген. јед. и другим падежима имали *воска*, *воску*, *воском* и како се он слагао са *гласка*, *гласку*, *гласкомь* (од *гласька* итд., са *ь* у отвореном слогу), то смо добили и *восак* м. *воск* према *гласак* од *гласьк* — сл. Да је то тако види се по именици *мозак* и *дрозак*, које би требало да имају у ном. *мозг*, *дрозг* (у ген. *мозга*, *дрозга*), а које су према именицама на -*ак* добиле *к* м. *г: мозак*, *дрозак*.

Као што се из свега овога види, испадање и замена полугласника у нашем језику произвели су велике поремећаје — нарочито њихово испадање у отвореним слоговима. Као последица тога јавило се напоредо спајање најразличитијих сугласника који су се, у доцнијем животу нашег језика различно једначили и различно мењали. О томе свему ћемо говорити у одељку о сугласницима. Измене звука *в* у почетку речи и *л* на крају слога и речи због губљења полугласника, видели смо у прошлим тачкама. Сем тога губљење полугласника на крају речи утицало је на мењање квалитета самогласника који су се находили у слогу пред њим: Бо̄г — Богъ, Бога: Бо̄га; ро̄д — родъ, рода: ро̄да итд., али о томе ћемо говорити у одељку о акценту и квантитету.

8. У старим споменицима нашим полугласник се по традицији, и после испадања у отвореном слогу и на крају, — још увек у њима пише.

језику и у споменицима
С друге стране, када се од XIV века у живоме
полугласник почео замењивати вокалом *а*, често је пута он у спомени-
цима механички стављан место полугласника. Тако смо добили напр.
тьмьница замењено са *таманица*, *тьмьнь* са *тамана* итд. У њима се
тада, и обрнуто, вокал *а* где је на своме старом месту писао каткада са
ь, напр. место *дано*, *дати* и сл. дьно, дьти итд.

Све су то ортографски манири који за историју језика ништа не значе, али о њима треба водити рачуна да би се из целокупног материјала једног споменика могло издвојити — оно што је заиста гласовна црта од свега другога.

9. Литература о полугласнику доста је велика, али у њој се бране махом стара гледишта. Наћи ћете је у књигама и расправама које су у уводу наведене, а осим тога још *Подмлађена вокализација у хрват. језику* В. Јагића (Рад IX)

Ђ. ѣ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Питање о овоме звуку најсложеније је у историји нашега језика, прво, зато што не знамо његову основну гласовну вредност, друго, што су се његове измене у различним крајевима извршиле у различно време, па се у писаним споменицима вршила њихова мешавина и, најзад, зато што се тај звук и данас тако различно изговара у нашем језику да и у самом утврђивању његова данашњег изговора постоје знатна разилажења међу научницима. Међутим, докле се у све те моменте не уносе потпуна јасност, тешко је дати одређено потпуно прецизан одговор на питање о судбини нашег језика у овом правцу. Али ипак ја ћу дати овде оно што је најпоузданије и што нам, ма и у приближној слици, даје решење овог тешког питања.

2. Ми ћемо се пре свега зауставити на старој вредности „јата", на оној која се тиче првобитнога изговора тога гласа у нашем језику. Звук ѣ по пореклу свом претставља или дуго *ē* или је постао од дифтонга оі (аі) у извесном положају, дакле са ове стране не може се добити претстава о његовој природи. У данашњим словенским језицима његова је замена толико различна да је и ту тешко наћи заједнички звук из којега је сва та маса гласова изашла (исп. у великоруском іе = е, у малор. і, у буг. ͡еа = 'а, пољ. (і) а, (і) е у чеш. іę, у словен. е, еј итд.), али баш због велике множине разноликости може се с поузданошћу рећи да је у природи старога јата морало бити особина које су изазивале оволику многоструčност замене. Не желећи дубље и даље улазити у ово питање, рећи ћу само да је то био дуг вокал у чијој је природи било и затворених елемената. Проф. Фортунатов је претпоставио дифтоншку групу као

основну вредност тога звука. Тако ја видим у овој претпоставци знаменитога научника тежњу да се нађе обележје за горњу неодређеност природе овога звука. Ипак ја се не могу са њим у овоме сложити, јер ја не налазим могућним извести из овако одређене природе (тј. ie) звука јата све нијансе не само у свим словенским језицима него и у српском језику. Да је заједнички језик српскохрватски и словеначки добио ͡ie за ѣ ја не знам како бисмо из њега добили и само три нијансе штокавског дијалекта.

Према томе, ја сам мишљења да је основна вредност јата био неправ и непотпун дифтонг који је, дакако, имао два дела, отворенији и затворенији: ᵉä, ⁱe или сл. Из сваког таквог звука, у којем би *i* пред ė могло лако ишчезнути или у којем би се оно, исто тако као и ē, могло развити у потпуно і или *е* у зависности од развитка дотичних језика или дијалеката, можемо са лакоћом извести и гласове нашег језика као и звуке-заменике јата у другим словенским језицима.

За наш језик се може претпоставити као основна вредност звука јата ⁱē које се развило у нашем језику на различним крајевима територије нашег језика, различно, али код којега су уствари остале две нијансе: у једним говорима ē, а у другим се ͡ie чува до I-ве половине XIV в. када се развија у потпун дифтонг ie; међутим још пре тога времена, вероватно у XII в. у једним говорима прелази у *ę* (отвореније *е*), а у другим, добивајући још затворенији карактер, то *ė* прелази у *и* (*i*). Као што ћемо ниже видети, све ове три нијансе налазе се у оба наша основна дијалекта: штокавском и чакавском; то је и сасвим природно, јер су се све три нијансе могле развити из заједничког *ё*. Али, по себи се разуме, то још не искључује могућност и утицај једног од дијалеката ових група на друге.

Према томе бележење ѣ као *е* у старим споменицима ја и објашњавам као ⁱē или ē у њима: Potecano (852), Bellica, (850—96), Bedasclav (850—96), Belgradum, Belgradensis, Belata (1018) Techna (1070—73), Negovan (1080), Bela (1076) ded dedu (1062), Utecha (1080), Najezda (1090), Beloliza (1080) итд. Да ли у Lilici (1070) имамо већ обележен прелаз *ė* у *i* у неком дијалекту или сам *ė* или ⁱē, најзад, да ли је то каква грешка, због усамљености примера тешко је рећи.

3. Овде ћемо разгледати данашњу замену ѣ-та у дијалектима нашим, а затим ћемо показати, како се од првобитног ⁱē развила данашња вредност и данашњи размештај његове замене судећи по особинама споменика наших.

а) У староштокавским говорима оно претставља увек звук *е* без изузетка, напр. у тимочком говору: ме́сто, дете́, река́ итд.

в. У новоштокавским говорима, имамо: α) у косовско-ресавском потпуно доследну замену ѣ звуком *е* и тамо где шумадиско-сремски говор

зна за отступање: нѣје, нéсам, секѝра, милēји, старēји, гдē, тê(х), тêм, добрêм итд. И затим свугде другде где је старо ѣ: мēсто, вêк, дēд, девôјка итд.

β) У шумадиско-сремском имамо такође изговор као *е*, сем примера у којима има икавски изговор, који је дошао шумадиско-сремском говору, вероватно, са стране, дакле: нѝје сѝкира, милѝјӣ, стàријӣ, плѐтијāх итд.

Према новијим испитивањима може се рећи да је шумадиски говор дуго чувао разлику, нарочито у источним својим деловима, између *е* (=е) и *ė* (ѣ). Тако се, по неким испитивањима, та разлика сачувала у савременом језику ваљевског краја. Исто тако је она утврђена у језику Галипољских Срба који су се иселили у XVI в. из источне Шумадије у Турску. Те разлике има и у неким источнобанатским говорима, а тако исто код Крашована у Румунији. Сви су се ти говори некада находили у североисточној Србији (Шумадији) одакле су и понели ту разлику.

Све ово довде био би источни изговор, али, као што је познато, ми смо узели источни изговор као мерило за поделу дијалеката, у границама новоштокавских дијалеката, с једне стране, и у границама чакавског дијалекта, с друге.

γ) у јужном говору имамо *ије* и *је*;

δ) у западном штокавском говору имамо *i*;

β) у чакавским говорима, као што је познато, имамо такође три нијансе:

а) *је* увек у ластовском говору;

б) *i* у источночакавском;

в) *е* у западночакавском.

На основу свега овога могли бисмо дати овакву схему:

штокавски дијал.			чакавски дијал.		
е	и	иjе = jе	jе	и	е
ист.	зап.	јужни	ластов.	ист. ч.	зап. ч.

Ако покушамо да доведемо то у везу са старом вредношћу јата добићемо овакву слику:

ˡė
- ē штокав.
  1. *ė* / *е*, источ. дијал.
  2. *је* / ијѐ, јужни дијал.
  3. *i* икав. штокав. дијал. (зап.)
- ė чакав.
  1. *i* чак. ист. дијал.
  2. *е* чак. зап. дијалекат
  3. је чак. јекав. (ластовски)

На крајњем истоку и на крајњем западу извршио се исти процес — затворено *ė* м. ѣ дало је *е;* у средини наше територије извршила се друкчија замена овог вокала. У ист. чак. који је некад заузимао, као што смо то у уводу видели, и западни део Босне и Далмације и у западном шток. који се делимице находи у његову суседству, а делимице на његовим местима имамо *i;* сасвим је оправдана мисао тражити порекло томе *i* у утицају једног од тих двају дијалеката на други. Врло је вероватно да се та црта јавила прво у архаичним говорима средње Босне па се одатле пренела и на чакавске дијалекте у зап. Далмацији и Хрватској од Купе; јекавизам ластовског дијалекта, који показује у другим правцима на себи утицаје штокавског дијалекта, добио је ту црту несумњиво од њега. Напослетку *ė* и *е* у источним дијалектима претставља (*ė*) архаизам или (е) новије, отвореније *е* које се изједначило са обичним *е* (= староме *е*).

У овом схематичном прегледу дати су само најопштији типови замене јата: али има крајева где има и различних отступања. На целом терену чак. икавског говора има известан број речи и са екавизмом; то исто вреди и за штокавске икавске говоре (напр. *ȍбē, ȍбедвӣ, цѐрити се, озлēдити, обèћати, зеница* и још неке); даље на границама говора екавских и икавских има такође мешавина, напр. у винодолском чак. дијалекту има извесних речи у којима стоји стално *i*, а у другим стално *е* итд. Али у свима овим случајевима ови се појави своде на измене у чакавском дијалекту старог *ˡė* гласовним путем (испред дентала) у једним случајевима у просто *е*, а у другим чување старог *ˡė* (= и) или на узајамне утицаје.

То је мишљење руског филолога Јакубинског (Zeitschrift für slav. Philologie) па је вероватно да имамо нешто слично и у чакавском дијалекту. Сличних појава има и у другим словенским језицима (пољском, руском).

4. Питање је сада, како су се и у које су се време сви ови преливи старога јата развили.

У споменицима старе Рашке одржава се разлика између *е* и ѣ, напр. у Миросл. јев., Вукановом итд. Само напр. у глаг. отвещати, завещати, и сл. црквенога порекла имамо *е* м. ѣ; доцније имамо већ чешће такву замену звука ѣ-та звуком *е*, напр. ѡтбежати (M. S. 1234), Стѣфань — Стефань, по дел (1389), за белу (ib.), трьговехъ (1405) итд. али се иначе задржава традиционални начин писања иако се несумњиво ѣ већ тада изговарало као *е* у знатном делу територије.

У зетским, которским и албанским повељама — углавноме се чува разлика између *е* и ѣ, тек врло касно (1485) у једној се повељи находи ѣ употребљено у вредности звука *је*, въздюблѣна, *глаголѣми*. Познато је да су ови крајеви ијекавски и да би за њих било сасвим природно да се *је* и раније јавило.

У босанским повељама XII и XIII в. — одржава се разлика између *е* и ѣ а у XIV, XV већ се јављају други изговори. У том времену у повељама босанских банова и краљева имамо готово искључиво икавизме. Иако је у Босни (нарочито западној) икавизам и у народној употреби, ипак оваква искључива употреба показује манир, стил канцеларије. У осталим повељама босанско-херцеговачким имамо у једним опет само *и*, у другим *и* и *је* (већ и из 1334. Пуц. II) и у трећим само јекавизме (напр. писмо Гргура Вукосалића 1417, Војводе Сандаља 1423 г., Херцега Стјепана 1461 и др.). У ово време и у босанским црквеним споменицима находимо икавизме као искључиву замену ѣ-та.

И код писаца босанских и доцнијег времена имамо ово двојство. Писци из западнијих крајева пишу икавски, а остали јекавски. Тако свешт. Анчић, који је писао думанским дијалектом, има: *било*, *циди*, *цвитњак*, *дица* и сл. То исто вреди за Бандулавића из Скопља, Фра Маргитића (поч. XVIII в.) из Јајца, и за друге. Међутим Матија Дивковић (из Кладња) има углавноме, као претставник источне Босне, јекавске облике.

Питање је какав је био однос међу тим дијалектом у ранијим временима. Данас, у главним потезима, границу образује долина реке Неретве и реке Босне састављене једном пругом. Сви они, и православни, католици, и муслимани који се находе источно од те пруге говоре јекавским говором, а западно од те пруге католици и муслимани говоре икавским (или западним) говором, а православни говоре — јужним. То је зато што су православни ту дошљаци из источнијих крајева у којима се говори јужним говором.

Ова слика продужава се и у околним српскохрватским земљама, само што у њима нема муслимана: тј. да су католици и у западној Далмацији (зап. од Неретве), у Славонији, у Јужној Хрватској углавноме икавци, а православни јекавци. То је отуда што су они у тим крајевима дошљаци из околних крајева Босне и Херцеговине, као католици у Барањи и Бачкој што су се доселили из западне Херцеговине.

Али икаваца има у Подрињу у Србији (азбуковачком срезу и др.) и око Саве. Они могу бити претставници старог босанског дијалекта чији се икавски изговор задржао до данашњег дана.

Према томе, имајући у виду цео материјал из ових крајева, може се рећи: 1) да се икавски изговор јављао раније и постајао традиционалан у неким споменицима на основу чега се и уопштава; 2) да се двојство између источне и западне Босне (Херцеговине) у изговору ѣ-та јавља од XIV в. и одржава до данас.

У Дубровнику, који је имао врло често односе са свима околним српскохрватским земљама, писане су ћирилске и друге повеље, у којима

се језик удешавао, до извесне мере, према оној покрајини, којој је повеља упућивана. Зато се право стање његова изговора јата у то време не може апсолутно утврдити, али ипак други споредни моменти дају нам могућности да то учинимо.

У XIII в. находимо: векьници, напредь, света, имете, имѣ, техь, прибегне (= прѣ-), приступимо (прѣ-), присѫдѣ (прѣ-) и сл.

У XIV в. находимо или *и* и *е* (Циве Пармезан), ѣ = е, а после *р* пише се ѣ м. *и* (Ник. Белић): трѣста, прѣıатела итд.

На граници XIV и XV в. ѣ = *е* или и ю, ию (Руско, 1392—1430): ѹвидевь, волели, разѹмесмо и сл. и инием, законѥх, разѹмѥсмо, хѡтѥли.

при- (м. прѣ-), смију, надиѥмо се и сл.

У XV в. (Никша Звездић, 1430—1450) находимо: ѥ, *иѥ*, *е*, *и*: прѥписа, диѡ, хотиѡ, видѣте (вѣдѣти=знати), сидели (сѣдѣли) и сл. Иако писар Цветковић (1455—56) пише обично ѣ, ипак се из случајева где га он пише (ниѥдань = нѣдань) види да га је изговарао као *ие*.

XV в. крај и XVI в. Рањинин лекционар: целов, обећати, злед, тело, дио, жудио, сио,

гриıати, сиıати, стариıа, хотии (хотјејте), при = прѣ-, прѥђе, исповидѥти (или ѥ) овди, онди, бриме, трибуѥ, увек још: крѥпос, грѥшник, мрѥжа и сл.

Иначе је споменик јекавски. Овде већ јасно излазе на видик не само особине јужног говора уопште, већ и црте дубровачког данашњег. Споменућу још само да су и поред тога што је, као што се из горњега види, дубровачки дијалекат био јекавски од најстаријих времена, његови најстарији песници (Ш.Менчетић и Ђ. Држић) употребљавали — као што се види из сликова — чешће икавске облике него јекавске. То је књижевни манир који се развио под утицајем Марулића и других далматинских писаца. Тога доцније све више нестаје и чист јекавизам преовлађује код Гундулића и осталих. Али Градић, прозни писац, који је писао око половине XVI в., већ тачно употребљава све особине говорнога језика; јекавски су облици најмногобројнији, *и* испред *о* м. ѣ; *и* испред *ј* у компаративу, *и* у корену глаг. вѣдѣ-, префиксу *при-* (=прѣ-), прилозима: *гди*, *годи*, *онди*, *овди* и сл.; *злед*, *обећати* и сл.

У осталим говорима находимо или икавске облике у чакавским крајевима источне половине (на острвљу, у Далмацији, западно од Неретве, у Босни и Херцеговини западно од Босне и Неретве, у Хрватској, јужно од Купе), или екавске (на кварнерском острвљу, у Хрватском Приморју, на Истри). Подела екавских и икавских говора није била од почетка оваква каква је данас, и икавски говор продире све више у екавске кра-

јеве, потискујући га; али остатака — мешавине црта једног и другог
говора — остало је у различним споменицима као и у данашњим гово-
рима. Напр. Задарски или Бернардинов лекционар (крај XV в.): ѣ = i,
— али: *цесар, целов, злед, обећати, сести, петех, запе, љубез-* итд. Још:
вера, тело, погибел, суседе, невестиц; док Бернардинов лекционар (Спли-
ћанин) меша ту *и* и *е*; обрнуто Задарски лекционар има *и* и *е* у: *дело,*
колено, лето, стена и још неким, а Бернардинов има у њима само
и итд.

То исто вреди и за писце тога и доцнијег времена северозападне Далмације: углавном су икавски, а у понеким само речима екавски. Тако Марулић (Сплићанин) је више икавски него Зоранић (Задранин) XVI в. итд.

Из овога се види да се већ тада учврстило такво стање у овом правцу које је углавноме и данас. Само је још питање како се извршио процес о којем говоримо.

5. Видели смо да је основна вредност ѣ-та ⁱē. Из те се вредности развило у једним говорима *é*, које је даље давало *i* или *e*, а у другим је дало *uje* или *je* са свима даљим преливима.

Развитак *e* у *ije* или *je* у кратким и дугим слоговима ишао је преко дифтонга *iē*. Да смо свугде у јужном говору имали некада дифтонг *i͡e* једнога слога, докази су ово:

1) У ластовском дијалекту, чакавско-штокавском, имамо увек *je*, што би се могло развити само из дифтонга: l'epo, l'epa, l'et, l'eva, bjelo, cjeli и сл.

2) Код дубровачких песника *ije* има вредност једног или два слога:

„Donie dragi, ko je vesō
kralj i š njime vas puk ini . . .

или

turske sprave strašne odviše
s'mnogiem silam mnogo sile

Али, наравно, дубровачка поезија није нам за то, сама по себи, сигурно мерило, јер у њој читамо, напр. опет код Гундулића:

„da je Vladislav slavni oteo

или:

„Tries lukova s trkačima
nakićenih pribogato" и сл.

где се и „da je", и „tries" чита као један слог; а с друге стране, *ije* се каткада чита и као два слога, напр. код Доминка Златарића:

„Duša svijeh naga dobrijeh prem dila"

или

„Na brijestje toj ńih milo"

или

"Vrhu svijeh inijeh ludi" итд.

У првом случају имамо дванаестерац, а у другом — два примера осмерца.

3) Трећи аргумент, поузданији од дубровачких песника, јесте личко крило јужнога (херцеговачкога говора). У Лици се *uje* и *je* изговара онако као на Ластову: *вјѐк, шњѐг, рјéка* итд. а не вѝјек, снѝјег, ријѐка и сл. Како су досељеници из друге половине XV века и доцнијих времена из Херцеговине населили Лику (наравно, православни) — јасно је да су они имали још дифтонг, дакле *ви͡ек, сни͡ег* итд.

4) Проф. Решетар констатује за данашњи дубровачки дијалекат (Arch. f. sl. Philologie, XIII) да се у њему изговор ѣ-та не слаже са општепримењеним Вуковим начином, већ да је ѣ двосложно под ⁀ или ̏: вȉјек и вероватно иза акцента: ȕmijem, kȍlijevka и сл.; али под ' (или испред акцента), он находи још *ie* једнога слога (или чак ijé: ríeka, или rijéka, али не rijèka). Све се ово може разумети ако се пође од основног дифтонга (ie). Али Решетар греши што овај свој суд, заснован на дубровачком дијалекту, преноси и на цео јужни говор, не признајући нигде изговора *ријѐка, одријѐшити* итд.

Да се у дубровачком говору морао дуго време употребљавати дифтонг, показује факат што се *j* од ѣ-та не спаја са сугласником који је пред њим: *тјерати, дјевојка* итд., међутим *цвијеће, браћа* и сл. из скорашњега *цвијетје, братја* и сл. Када се од краја XVII в. *братја* мења у *браћа*, а *тјерати* остаје тако, онда значи да је у другом случају *j* припадало једном слогу са *e*, дакле ti͡ērati и brati͡a.

5) У данашњем јужном (Вукову) дијалекту правила су о замени јата ово;

а) дуго ѣ даје *ije*: цвѝјет, цвијѐтак, цвјѐтић, бѝјел, бијѐлац.

Али има отступања: у ген. множ. *je* када се дуљи остаје *je* (а не *ije*):

вјȇрā, дјȇлā. бȅсјēдā, к љēнā итд. под утицајем аналогије: дјȅло — дјȇлā као сѐло: сȇлā, итд.

Затим често и у другим случајевима: ра́змјерак: ра́змјēрка, вје́штац, дје́ва, сјȇнка итд. увек опет под утицајем аналогије.

Редовно у прилогу прошл. врем.: вѝдјēвши, разу̏мјēвши и сл., у глаг. *ѝјем: јѐм*; именици *ѝјед: јѐд, ијѐдак: јѐдак* и сл. (јести).

б) Кратко ѣ иза *р* даје *е*: *мрѐжа*, срȅсти, врȅти, брȅгови, врȅмена и сл., али ипак *грјехòта, грјѐшан, стрјѐлица, гòрјети*, стäрјети и сл. Увек утицај сродне речи са дугим ѣ: ије, које по односу *uje*: *je* у другим речима, и овде васпоставља тај однос. Код *горјети* и сл. утицајем других глагола -рѣ -дало је р̑е (умекш. р), затим, врло рано, ре.

в) ѣ прелази у *u* испред *o* и *j*: хтио, видио, бијаше и сл. Ово ћемо разумети ако претпоставимо да је ѣ гласило ⁱē: hti͡eo = hti͡eo > htiio > htio (= htijo) итд. Исп. dieo = dijo = dio (овде се мора претпоставити овакав процес: дѣл < дѣл̄ = дȅо, дѝо и сл. дакле di͡eo = dio).

Да је тачна ова претпоставка, показују и случајеви где се ѣ находило испред ђ и љ. Оно ту, као испред ј, прелази у *и*: *прûђе*, *приповиђети*, *запò*- *виђети*, *сûђети*, *бûљег* итд.; дакле опет si͡edēti > si͡icēti > sidéti итд.

Развитак *је* < ѣ у јужноме говору дао је у различним локалним говорима могућност за образовање нових гласовних појава. Већ сам поми- њао у херцеговачком: *тјȅрати*, *ћȅрати*, *дјȅвōјка*, *ђȅвōјка*; *вûђети*, *тр̀пљети*, поред *тр̀пјети*, *гр̀мјети-гр̀мљети*, *ћȅдило*, *ћȅвњāк*, и *цјȅдило*, *цјȅвњāк* и сл. Али како има и старијих говора херцеговачког типа (напр. дубро- вачки, по варошима) где се ова претварања не врше, то се у данашњем књиж. језику пише по старијем начину: *тјерати*, *видјети*, *грмјети*, *цје- дило*, *сједети* и сл. Према томе *и* се пише испред *љ*, *ј* и *о*, а не и пред *ђ*, јер већина речи са *ђ* припада овој категорији.

б) У јужном говору находимо у извесним речима у већини случајева *е*, а не *је*: цѐста — (у зап. гов. ц͡ѐста), мȇзгра (и у зап. гов.), обѐћати (и у зап. гов.), слезѝна (и у зап. гов.). пȇнȇзи (у зап. гов. пѝ-), нȇкад, нȇки, нȇколико, нȇшто и сл. (у зап, гов. ни-): вѐдро (у зап. гов. вѝдро),

Неки су облици добивени из екавских говора, а други, вероватно, као *нȇкад* — развијени су на земљишту јужног говора под утицајем речце *не*.

Из свега се овога види колика је сложеност гласовних односа у јужноме говору. Али је такође јасно и то да се све ове нијансе могу извести из дифтонга *ie*.

6. Из свега се овога могу извести ови закључци.

а) Из основнога ⁱė развило се већ пре XII века *е* у источним што- кавским говорима и западним чакавским. Тај развитак је засебан у сваком од њих. Икавизми су у њима дошли са стране.

б) У XIII веку ⁱе се развило у источним чакавским говорима и за- падним штокавским у *i*. Питање је спорно, да ли се у тим пограничним говорима оно тако развило самостално или је било утицаја једних говора на друге. По моме мишљењу, имајући на уму да се оно јавља раније у чакавским говорима него у штокавским и да се штокавски западни говори у већини случајева находе на земљишту ранијих чакавских говора, вероватно је да је потстицај за овај развитак потекао од архаичних босанских говора.

в) Најзад, у централном делу нашег народа, у јужном штокавском говору најдуже се сачувала најстарија вредност јата као ⁱе, јер се даље развило у дифтонг *ie* једног и два слога. Под утицајем старијих епоха тих говора добили смо и у ластовском говору *је*. Све остало припада локалним говорима.

г) У шумадиско-сремском говору има у неким случајевима готово редовне замене — ѣј — са иј- (старѣји: *старији*, делимице *сијати* и сл.). Може се претпоставити да се то извршило у оним говорима у којима се

чувала разлика између *е* и *ė*, па се из њих распрострло, доста неједнако, по осталим говорима. Што се тиче других икавизама (као *тих*, *тим* и сл. или у појединачним речима), они се могу објаснити различним мор- фолошким утицајима (напр. утицајем меких основа на тврде: *наших*: *тѣх* — *тих* итд.), а донекле и утицајем икавских говора,

Е. МЕТАТЕЗА СУГЛАСНИЧКИХ ГРУПА OR, ER, OL, EL

1) Метатеза ликвида једно је од најтежих и највише обрађиваних језичких особина словенских језика. Она је у овоме: када су се у пра- словенском језику групе er, or, ol, el + cons. било у почетку било у средини находиле у речима, оне нису остајале неизмењене ни у једном словенском језику, већ су готово увек давале нове групе гласовне у којима је на првом месту стајало r или l, а вокали су се находили иза њих; само у руској језичкој групи и донекле полапској. имамо стари поредак гласова у средини речи са развијањем у руској групи иза r или l во- калног елемента.

Напр. у лит. јез. pa͠ršas лат. *porcus* у праслов. **porsę* код нас *прасе*, у ст. слов. прасѧ, у руск. *пōрося* итд. лит. јез. *béržas*, ст. г. н. *birka* код нас *брȇза* и сл.

I. На основу поређења словенских језика са другим индоевропским језицима утврђује се у којим се речима находило у прасловенском језику or, ol er, el у средини и у почетку речи. Ја ћу још само напоменути да је судбина те групе у средини речи нешто друкчија у различним сло- венским језицима (не свима) него у почетку речи. То ћемо видети из ове табеле примера. I. у средини речи.

1) Јужнословенски језици и чешкословачка језичка група има

-or > ra -ol > la -er > rě (рѣ), el — lě (lѣ)

2) руски језик има: -or > oro; -ol > olo; -er > ere, -el > olo

3) пољска група има: пољски -or > ro- ol > ło -er > ŕe, rze, - el> le

полапско — or; — lo; — re; — le —

праслов.:	*vorna	*golva	*berza	*pelva
старослов.:	vrana	glava	brѣza	plѣva
срп.:	vrȃna	gláva	brȇza	plȅva
слов.:	vrána	gláva	bréza	pléva
чеш.:	vrána	hláva	bříza	pléva
пољ.:	wrona	głowa	brzoza	plewa
рус.:	voróna	golová	berëza	polóva

Ја се нећу задржавати на детаљима лингвистичких објашњења, већ ћу вам само напоменути да полапско *vorna*, руско *voróna* и срп. vrȃna јасно показују да се првобитно **vorna* морало развити у vor̥na које је, с једне стране, могло дати руско *vorona* развијајући *r* у *ro*, а, с друге стране, дало је vȏrna које је у једним говорима тако остало (полапски *vorno*), а у другим је дало *vrȏna* које се даље развило или у *vrȏna* или *vrana*. То исто вреди и за друге облике.

II. У почетку речи or + cons. и ol + cons. даје под једним дугим акцентом (~), углавноме, *ra, la* у јужнослов. јез. а *ro* и *lo* у руском јез. и западнословенским језицима, а под другим дугим акцентом (/) даје *ra* и *la* у свима слов. јез. Дакле, у јужнослов. јез. у оба случаја даје *ra* и *la*.

Напр. а) руски	рость, роста	срп.	рȃст-а	
	„ ровный	„	рȃвна	
	„ лодья	„	лȃђа	
б)	„ ра́ка	„	рȃка	
	„ ра́ло	„	рȃло	
	„ рать	„	рȃт и сл.	

Код ових група има и нејасних појава, као *члан* поред *члѣн* у нашем језику.

2) Из разматрања горњих примера јасно је и то да је овај појав заједнички за све јужнословенске језике и ја мислим да нећемо погрешити ако речемо да су ове промене, једнаке у свима јужнословенским језицима, и један од главних знакова те заједнице.

Изгледало би, према томе, да се ови појави извршили у јужнословенском прајезику и у њему и завршили, као што је обично случај са гласовним појавима заједничког јужнословенског језика. Али то није тачно. Када су Срби и Хрвати дошли на Балканско Полуострво они су продужавали да врше и даље ове промене. Исп. називе Мљет (Млѣть из лат. Melita, Срѣмь — из грч. Σίρμιον или лат. Sirmium; У Крајини *пладне* (од полдьне), клак — нем. Kalk, Мрата — Martinus, Сплѣть — Spalaton, Раб — Arba, Скрадин — Scardona, Лабин — Albona итд.

Доцније находимо и отступања од тога: *русаг* мађ. orszàg и сл.

Али већ врло рано, свакако већ пре XII в., у многим крајевима, група *-ар* и сл. нису сметале језичкоме осећању претставника нашег језика, те имамо: Мартин, Марко, хартија, и многобројне друге речи са овом и њима сличним гласовним групама.

Ж. О ПРОМЕНИ ОСТАЛИХ ВОКАЛА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

а) Некада је био закон прасловенског језика да *о* иза умекшаног сугласника прелази у *е*: напр. *село — поље*. У нашем се језику чува такво *е* по традицији и тамо где су сугласници постали сасвим тврди: *вратарев, воденичарев, краљице* (voc.), *наше, душеван, кнежев* итд., али, уствари, у нашем језику *о* може стајати и иза наших (а не само некадашњих!) умекшаних сугласника без икакве промене.

Прим. кућ*о*, врућ*ој*, божићовати и сл.
свађом, смеђ*ој*, риђом и сл.
жељом, учитељовати, шупљој и сл.
коњомора, вишњов, трешњов и сл.
Гај*о*, Гајов, Јован, јоште и сл.

Зато је и сасвим природно што се поред старог традиционалног *е* иза ч, ж, ш, ц, з, који су очврснули, находи данас *о*:

нашој, нашом, душом, кишовито, душогубац
Божов, Блаж*о*, кнезови, витезов итд.

Према томе и употреба *о* у промени *Бечом* и *Бечем*, *зецом*, *јежом* итд.; *лупежом-ем*, *месецом-ем* итд. оснива се на традиционалној употреби *е* и новом уношењу *о* према тврдим старим основама (*човеком, робом* и сл.). Код неких категорија речи ово ново *о* уопштено је, тако да се *е* никад више и не јавља, напр. у инст. им. жен. рода од XII века имамо *душовь, нашовь, својовь* (*душом, нашом, својом*), *баповь, божијов, повеловь, неволовь* итд. и доцније са заменом *в* гласом *м*. Тако исто већ од XIII в. имамо *нашоп, вашом, нѡи* = (њој), *ѡи* (јој) и сл. и такође од придева: *долпои*, и *божиѡи* итд.

З. ПОКРЕТНИ ВОКАЛИ

Код неких прилога и свеза развили су се на крају покретни вокали:

кад — када	кад — е
тад — тада	тад — е
сад — сада	још (т) — е
нек — нека	
док — дока	јер — е
пак — пака	тек — е

У старијем језику нашем оваква се покретљивост развијала и код вокала *ѣ* и код *у*; као што ћемо видети, у једно време развитка нашег језика, развило се у њему и покретно *и*. Сем у поменутим речцама покретност вокала развила се и код придевних и заменичких облика у нашем језику:

жутом	-е	жутог	-а
	-у	ког	-а
мном	-е	итд.	
њим	-е		
ком	-у		

Али за све ове случајеве вреди исти разлог: да се ни један од њих није развио гласовним путем, већ да се увек на основу паралелизма употребе двојаких по пореклу облика, краћег и дужег, јавила и покрет- ност ових вокала. Наравно да за сваку од ових категорија вреде и особити разлози.

Пре свега од најстаријих времена било је партикула које су имале двојаки облик: *къ (к): -ка*, *нъ*: *-на* и које су се додавале прилозима: кадек, садек, овдѣк, пачек, годѣк, бржек итд. менека, данаска, долѣка, овдѣка итд. Однос овдѣк — овдѣка био је довољан, па да утиче да се створи осећање о покретности *а* у прилога. Према томе облици *кад* — *када* и сл. били би већ на основу тога потпуно могућни.

Али се у старом језику поред *када* (кьда, кългда) употребљавало кьда, *кьд*ѣ (кългде), вероватно у случајевима где *кьда* има односно значење (исп. у темпоралном значењу употребљено *гд*ѣ), тако да смо могли добити ту и покретно *е* — ѣ: кьде́: кьдѣ: кьда: кьд.

Ово се види још боље код прилога *куд* и *куду* (стсл. кѫдѣ кѫдѫ) који је већ од XV в. добио и одкоуда (у вези *од коуда* и сл.). Сасвим је природно да се према *куда* развије *куд* (Пуцић I 64, 1405 г.) на основу онога што је горе речено и да се створи претстава и о покретности осталих вокала.

Код речце *е* имамо опет нешто друго: некада се придевима и заменицама и прилозима додавала речца *ре* — *р* (-же — -жь): никакоре, никторе, юре, никогаре, тере и сл. Све у XIII в.; а у XIV в. находимо: терь (1349), нигдѣрь, (1375), а у доцније време је то све чешће. Ја и мислим да се као речца *р* — *ре* почело схватати и *е* као самостална речца и додавати заменицама: у ѡноме (1432), у ѡвоме и сл. Отуда је и од *јоште* образовано *јошт*, *веће* — *већ*, *теке* — *тек* као *јере* — *јер*.

У нашем старом језику заменице *ть*, *овь*, *онь* добиле су двојаке облике: ть — тьи, овь — овьи, онь — оньи, сь — сьи. То *и* имали су и други словенски језици, који у већој, који у мањој мери. Може бити спора, каквог је порекла то *i*: да ли је то показна речца, као што неки претпостављају, или је код ових заменица добивено од придева (пошто заменице примају често и придевске наставке); али је јасно да то *i*, ма каквог порекла било, — није код заменица могло имати оно значење које је имало напр. у ном. јед. мушк. рода код придева, јер заменице не могу

показивати одређеност и неодређеност у придевском смислу. Зато се и то *и* осетило у нашем језику као речца (исп. и засебну употребу *он* и *онај*) која се почела додавати најразличнијим облицима заменица, прилога, па катшто и придева.

Имамо например: ѡнеми (1387), тога‿и (1391), семѹи (1399), томе‿и (1435), тако‿и (1441), ѡвихи (1442) итд. То се додавало и облицима *ов*, *он*, *т*- **овӣ*, **онӣ*, **тӣ*), итд. у дужини заменица: тȍга̄, тȍме̄ и сл. ја видим остатак утицаја поменутог *и* — *ј*, које је доцније могло и отпасти под утицајем придевског — *-ȍга̄*, *-ȍмӯ* и сл. Али код прилога се још држи: та̀да̄ј, о̀нда̄ј и сл.

Код заменица и придева покретност вокала опет је друкчије добивена. Под утицајем извршене једнакости код именица мушког и женског рода у дат. и лок. јед. — *граду* (на основу мешања са основама на *ŭ* које су имале *у* у лок.) за дат. и лок. почео је, од XIV века, дат, *кому*, *тому* и сл. да се употребљава и у лок., тако да смо добили *ком-у* у оба та падежа. Дакле, поред дуже форме *кому* добили смо и краћу *ком*. Под утицајем те двојности добивена је двојност и у ген.: *ког* — *кога*, а у инстр. већ смо је имали *ким* *-е* (јер се *е* додавало падежима који су се завршавали сугласником под утицајем додавања *ре* — *р* заменичким облицима). То се извршило код придева.

У доцнијем развитку нашег језика понека је партикула и проширила своју првобитну употребу (*е* код дубров. писаца у 1 л. једнине *вѣме* и сл. *е* у *јест-е* имамо сличну особину као и вѣме и сл.).

в) Да се задржимо још укратко на редукцији вокала које има у малом степену у нашем језику:

једа̀наест : два́десе̄т
два́наест : три́десе̄т
три́наест : четрдѐсе̄т
четр̏наест : педѐсе̄т итд.

Стари су облици били: *два̂ на̏ десете* (лок. јед.), *пет десе̄т* — педесе̄т (ген. множ.). Ови су облици у свима словенским језицима потстакли редукцију, само је у различним словенским језицима различно изведена, исп. напр. у руском језику: исп. *двѣнадцат* : *пятьдесять* (педѐсе̄т) где је редуциран први вокал у *десете*; код нас је, уствари, редуциран прет- последњи јер су, вероватно, најстарији облици: *два на десте* (M. S. 273, 275, 272 и др.), *шест на десте* и сл. одакле, доцније даљим губљењем крајњег *е* као код прилога *дванадест* (већ од XIV в.).

Од два зубна сугласника — један се губи дисимилацијом, те смо тако добили *дванаест* и сл. (о дисимилацији сугласника в. у одељку о сугласницима). Исп. детаљније о овоме у глави о бројевима.

У данашњем језику сачувало се знатних остатака од појава које можемо разумети ако се послужимо материјалом и објашњењима упоредне граматике. То је мењање вокала у сродним коренима, т.зв. снажење или слабљење вокала (превој, нем. Ablaut). Извесни односи те врсте искоришћени су нашим језиком за извесну службу у њему, било у духу таквих промена у прасловенском језику било мање или више самостално. Исп. овакве примере:

помòћи : помáгати
пробòсти : пробáдати
скòчити : скáкати
рòдити : рáђати
или довѐсти : довòдити, довáђати
увести : увозити, уважати
донесем : доносити, донашати
или пећи : препицати
тећи : точити, истицати, претакати.

Однос вокала е: о: ō; i: ei, oi (i, ѣ): *a* назива се снажењем, а обрнуто однос: о: е: ь: — (Ø) назива се слабљењем.

Остатака од најразличнијих односа ове врсте који су се доцније у нашем језику испреплетали на најразличније начине, има толико да је врло редак какав корен или основа која се не би налазила у вези са сличним речима у којима је вокал какве друге врсте. Ми ћемо код засебних категорија (нарочито глагола), где су извесни односи ове врсте постали творачки у нашем језику или су се задржали цели редови старог језика — о њима тамо говорити; а овде ћемо се задржати само на најосновнијим стварима.

Ја вам нећу давати систему односа индоевропских језика јер би нас то далеко одвело; али ћу вам ипак напоменути да то снажење и слабљење може бити углавноме двојако:

квалитетско: ĕ: ŏ; ā:ō
ē: ō итд.
или квантитетско: ĕ: ē, е: ә, ә: —
ŏ: ō, ē: ә, ә: —

ә претставља индоевропски неодређени полугласник; знак „—“ претставља потпуно губљење вокално. Када се ови прости вокали находе у вези са сугласницима i, u, r, l, n, m са којима они образују различне

дифтонге — скала различних облика још је већа. Ове се промене могу вршити у свима деловима речи.

лат. ген. *pedis* (исп. инд. padáh) upa-bdáh (угажено место): грч. лóδα (accus α нога).

грч. дор. φᾱμᾱ, φωνή (глас) φάσxω (говорим) лат. *for*, *fārī* (говорити) лат. fābula — слов. бајати.

ст. инд. *márate* (умире), лат. *morior*, слов. мрѣти (=*merti) с.х. *umor*, съмрьть (лит. mirtìs < индоевр. mr̥t-) сх. замарати <*замōрати..

Ови се појави своде на утицај старога акцента у речима и реченицама; али поуздано он није још протумачен. По себи се разуме да редукцију вокала није тешко разумети као резултат положаја без акцента; али је много теже тако разумети разлике у квалитету вокала. Развитак индоевропских језика које ми можемо пратити не даје нам за то позитивних ослонаца. Неколико примера.

Исп. вртети, *врѣтено, вратити
прасл. *вьртети, *вертено, *вортити
грѣјати, жеравица, горети, жâр
прасл. *grē- — *gerō- — *gorē- — *gēr
вȅчēр: jӳче — večer: ст. сл. *vьčera
поштен: част; читати
почьтен, (чьсть): *čeit-a-ti и сл.

бр̑ати — бȅрēм	ишао — ходити:
бьрати: бȅрêм	шьлъ *шьдль (као ведлъ): *ход-
ѝзбор: бирати	плѐтēм: плôт
мрêм (мьр-): уми-	наслòнити: нàслањати
рати (ei), мрѣти	тр̥ѐсти: трŷс
*(мерти) мòрити:	(трѧс: тржс) и сл.
замарати; летѣти:	
прелѣтати	

J. СУГЛАСНИЦИ И СУГЛАСНИЧКЕ ГРУПЕ

(у старом и савременом језику)

А. ГЛАСОВИ Ћ и Ђ

1. Ти су гласови необично карактеристични за наш језик и по начину изговора и по писању. Они су у најстаријем облику свом добивени од гласовних група прасловенског језика tj, dj (tj, dj). Како на тим местима сви словенски језици имаји друге гласове, мора се претпоставити да је већ у самом прасловенском језику добивена извесна измена. Ми можемо претпоставити за последње време заједнице t' и d' (умекшано *т* и *д*).

Ти гласови су у западнословенским језицима и у руској групи раз-
вили фрикативни елеменат s' или š из умекшаности, што је дало у зап.
слов. језицима (од t') ц' и ʒ' (c' и dz'), а у руској групи *ч'* и *џ'* (ж).
У јужнословенској групи види се и у овоме правцу двојство: у
западној половини њеној, из које ће се доцније развити словеначки и
српскохрватски језик — остаје t' и d', а у источној половини, из које
ће се доцније развити бугарски и старословенски развија се врло рано
глас *ч'* и *џ* који одмах развијају фрикативни елеменат испред себе, тј.
ш' и *ж'* дакле ш́ч́, ж́џ́ и у том облику (ш́ч́ и ж́џ́) остају карактеристични
за целину доцнијих бугарских и старословенских дијалеката, развијајући
се даље у ш́т́ и ж́д́ (као у бугарском и старословенском Ћирила и Мето-
дија) или остају у облику ш́ч́ и ж́џ́ до данас. Исп. у неким јужномаке-
донским говорима: *свешча, межџа* и у ст. слов. *св'шта* и *межда*.

2. Остављајући остале језике задржаћемо се на западној половини јужнословенског језика. Њихово *т* и *д'* развило је у основици штокавског дијалекта слаби фрикативни елеменат налик на s'-z' или š'-ž' тако да смо у њему већ врло рано добили *ћ* и *ђ* (ć и đ) докле је у кајкавском и чакавском t' и d' остајало и даље и развијало све јачу палаталну нијансу, тако да се d' свело на *j*. Из овога се види да ја допуштам развитак у кајкавском *j* у време пре нашег досељења на Балканско Полуострво. Али ако се то и не могадне јасно и апсолутно утврдити, несумњиво је да се d' у чакавском дијалекту развило у правцу *j* у време његова ближег односа према кајкавском дијалекту.

Када су се поменути дијалекти почели развијати на Балканском Полуострву — кајкавски је дијал., добивши t' и *j* почео развијати у t' фрикативан елеменат дајући у резултату, и у словеначком језику и у хрватском кајкавском дијалекту *ć*, чакавски је остао са својим *t'* и *j*, а штокавски је или остао са *ђ* и *ћ* у различним нијансама (ђ и ћ са јачим фрикативним елементом или са слабијим и са елементом *к* и *г̀* у првом делу у јужноморавском дијалекту); напослетку, у тимочком дијалекту *ћ* и *ђ* се развија редовно у ч и *џ* као што се у том правцу развија и у неким другим нашим говорима.

Исп. у чак. kuća = kut'a, sveća = svet'a, hći = ht'i итд.

mlȃjī, slȃje, rjȃ, mojȃ, grajȃnin и сл.

шток. кӱћа, свéћа, кћӣ итд.

млȃђӣ, слȃђе, р̍ђа, мѐђа итд.

3) У старим споменицима ти се гласови обележавају различним начинима. У грчким и лат. као lusiz (лужић 1072 г.), Vekemir (1070 Већемир) и сл.

Прелаз *ђ* у *j* находимо у Nadeja (1070 — Nadѣdja, исп. руско надѣжда). Због усам‹љe›ности примера, иако је, по моме мишљењу, *ђ* замењивано већ

тада у чакавском дијалекту гласом *j*, не можемо рећи да ово може бити поуздан доказ ранога јављања овога процеса.

У ћирилским црквеним споменицима јавља се пре свега знак ꙁ који доцније добива и облик ћ, и то у речима грчког порекла где је требало обележити *к* умекшано. Тај знак улази и у световне споменике, нарочито у Босни и Херцеговини, али он тамо добива различну вредност, а нарочито вредност звука нашег *ћ* пошто *ђ* у босанским повељама даје често *j*.

У нашим повељама *ћ* се употребљава ретко, и то у значењу *ђ* као и у црквеним споменицима; а у општој је употреби *к* = *ћ*, *г* = *ђ* са јотованим вокалом или без обележавања јотовања. Ови знаци, и нарочито *к*, комбинују се са *ћ* (у значењу *ђ*) у хумским (херцеговачким) повељама, и употребљавају се и у дубровачким и зетским споменицима. Каткада се место њих (али ретко) јавља *т* (=ћ) и *д* (=ђ).

Примери: помокию (1198 — 1199), ђурьгево (ib), аке (ib), вракаю; властеликемь (1222—1228). Гюргева (1234), хокете (ib) итд. — у рашким повељама: обькинѣ (1240), у босанским прѣе — (прѣю) (1240); Типик Хилендарски (поч. XIII в.): о наслѣгению; Вук. јев. хожаше и сл.

Хум пов. (1249): Растимирикь, Радовчик и сл.; Мећю, Мрьћикь (ib.) евангелие. Поповска општина (1100—1200): опькине, дурьдевь, Сплит. пов. (1404): меꙗ, такое (такође), моћию, Радимићѣ (Радимићꙗ); бос. пов. (1420): Юриевићемь, еванђелию, Драгићевићемь, Воисалићем, рашке пов. (1405): Градикю, Растикꙗ, госпогю, прѣгю, плакꙗ, тугюмь итд.

У чак. споменицима находимо одмах од почетка за *ђ* -*j*, а за *ћ* — обично *щ* (ретко *к*). Оно им је дошло из црквених споменика у којима је на место чак. *ћ* стајало црквено *щ* (свѣща и сл.).

Примери:

Юрѣ = Јурја (1230), прѣе (1250), госпоѣ (1250) такое (ib.) итд. кущомь (1230), Вращикь (1250), Дедищи (1250), Сплѣщань (1250), Растимирищь (1250) итд.

Све су ово различни начини којима су се ови звуци обележавали: они не показују унутрашњих разлика међу њима. Али, као што се видело, у босанским повељама има *j* чешће него што бисмо очекивали према данашњим босанским дијалектима. То је отуда што су некада босански дијалекти били у већој мери и на већем простору чакавски него данас и што се данас у штокавском икавском дијалекту западно од реке Босне и Неретве находе само остаци од старих чакавских дијалеката, тако исто и у западноштокавском говору у Славонији, Хрватској, Далмацији и на Истри. Од чакавских примера далеко је продрло „госпоја" које се и код нас употребљава, нарочито у варошком становништву.

4. У историском развитку нашега језика јавља се ново *ћ* и *ђ* у XIV веку у новоштокавским дијалектима источнога и јужнога типа у речима

где је *и* прелазило у *ј* а находило се испред *т* и *д*: поге (M. S. 1334), нагю (M. S. 153), ѓоге (M. S. 441), зађе Н. Рањ. итд. дођи (M. S. 211), наки (M. S. 363) изнаки (П. 6), прићи, прећи итд.

Процес који се овде извршио у овом је: *поити*, *појти* (= поі̯ти), наидем, *најдем* — *наі̯дем*; *поіти* изговорено као *пóћи*, тј. изговор і̯ пронаидем, најдем — наідем; поіти изговорено као пóћи, тј. изговор і̯ пре-тегнут је на потоњи слог. Према томе овде нема никакве стварне метатезе, већ само разлика у граници слога poi̥ti прешло је у po-i̥ti = po-t'i Да је ово тачно показују неки чакавски дијалекти: на острву Цресу, у Врбнику на Крку, у Новом у Хрв. Приморју и још понегде имамо овакав појав: nájde, pójden, obājdi̇te итд. али увек náć, póć, obáć итд. Дакле у првом случају смо имали nái-de, а у другом nai̥t, и то је дало различне резултате.

У осталим говорима нашим, у средњешток., понегде у зап. дијал. новоштокавског, а тако исто и у чакавском дијалекту (са горњим ограничењем) имамо овај процес неизвршен до данас. Тимочки говор: дóјдем, дојдóмо, пóјдем, појдóше и сл. (исп. већ у нишком говору: дођем, зађе, дођоше и сл. али и дојђеш, најђете итд.); дȏјдē (Травник), нȃјдē (Јајце), прóјде и сл.

Па и у старијим деловима јужнога говора налазимо каткада ово: ōјдо̄х = ōјдē (Завала), дōјдо̄ше (Пипери), о̄јдēм (Братоножићи) итд.

5. Ново се *ћ* и *ђ* јавило у нашем језику и почетком XVIII а гдегде и у XVII в. у случајевима где је у старом језику било *тьј-* — *дьј-* пред вокалима.

Тај појав чини саставни део новог јотовања и да се доцније не бисмо на њ враћали, ми ћемо се овде задржати на његовом основном принципу.

Када се између сугласника *т*, *д*, *с*, *з*, *п*, *б*, *м*, *в*, *л*, и *ј* находио у старом српском језику полугласник: цвѣтье, забрдье, класье, пасьѥ, козье, снопье, гробье, Полимье, лавьѥ, весельѥ, гранье почетком XVIII века и у току друге половине XVII добивени су сугласници *ћ*, *ђ*, *сј* и *зј* је остало неизмењено сем у неким локалним говорима; затим: *пљ*, *бљ*, *мљ*, *вљ*, *љ* и *њ*: цвеће, забрђе, класје, пасја, козја, снопље, Полимље, лавља, весеље, грање.

Али у говорима нашим неједнако је распрострањење ових претварања. У потпуности се находи, углавном, у новоштокавском, и то у источном и јужном млађем (херцеговачком); *ћ*, *ђ*, *љ* и *њ* находи се у староштокавском, у осталим говорима (западном новоштокавском и чакавском), сем у извесном броју случајева, овога претварања нема.

У старим споменицима налазимо овакво обележавање: мудростию (1198—1199), повелѣние (1253), видѣнье, прѣдьградьѣ (1391), людие (1391) итд. Морало се већ тада читати: мудростју, повељење, виђѣније прѣдграђа итд.; глас *ј* је припадао крајњем слогу: прѣдград-је, прѣдград-ај и сл.

То се лепо види код писаца и доцнијег времена, са савршенијом азбуком. Тако напр. Матија Дивковић, писац почетка XVII века, старо *љ* пише са *ћл*: земћла, дѹбћлие = дȳбље, ћлиѹблиено; али овде пише још *ј*: робие (робље), гробие (гробје), дарвие (дрвје), угћлевије и сл.; пороћение, иединороћенога; али: диак, диавао, братиа, третие, питие, итд. Дубровачки су писци такође разликовали старо *љ* и *лј* све до XVII века. Тада, и то не увек, находимо знаке овога процеса: lađa, иако још: diavla, grozdie и сл. (Павић); Јосип Бановац пише већ потпуно једнако: gniemu и blagovagnie, bragnegnie — *gn* = *њ* у оба слога итд.

Рекао сам да је овај дијалекат у непотпуности обухватио и староштокавске говоре, напр. у тимочком: бráћа, ти́ће, лȳђи, грáђе, имáње, кáмење, éље итд.; али иза лабијала немамо никакве измене; грóбје, ли́вји, здрáвје, дȳбје, др́вје итд. Иза с, з, ж, ч, р, наравно, нема никаквих измена.

6) Још је млађе од овога *ћ* и *ђ* и других сличних гласова оно које находимо у случајевима јужнога говора где се иза *т* и *д* находи *је* од јата. Како има говора овога типа у којима се претварање изнесено у т. 5 извршило, а ово се није извршило, јасно је да је ово претварање млађе од онога у т. 5. И заиста, као што смо напоменули говорећи о ѣ-ту, има дијалеката јужног типа (нарочито у Дубровнику, и по варошима југозападних крајева наших народа) где се ово претварање не врши, и из њих је Вук Караџић унео у књижевни језик јужнога типа: *тјерати*, *дјевојка*, *дјед*, *дјетета*, *гдје* итд. м. *ћерати*, *ђевојка*, *ђед*, *ђетета*, *ђе* итд. како је и Вук писао до 1839 год.

7) Напослетку, најужи је круг гласова *ћ* и *ђ* који се добивају у два положаја: у једном делу староштокавских дијалеката: у њиховом тимочком делу: *к* и *г* испред *е* и *и* а тако исто иза умекшаних сугласника *љ*, *њ* и *ј* дају *ћ* и *ђ* или веома умекшане гласове *ќ*, *ѓ*: банће, сећи́ра, зáпређе, дрȳђи, мáјћа, Милóјћа, жéљћа, рукóљћа, седéњћа (— седенћа) итд.

Нашем језику познато је тако *ћ* у грчким речима у којима смо већ добивали умекшано *к* и *г*, напр. Маћедонија, ћерамида итд. (Μακεδονία, κεραμίς), али у горњем дијалекту то је проведено до краја (нога — нóђе, рука — рȳће итд.).

К. СУГЛАСНИК Х

1. На простору савременог нашег језика тај се глас врло неједнако употребљава. У чакавском дијалекту он се изговара увек на свом месту, старом, у штокавском дијалекту у већини дијалеката он је непознат. Вук Караџић, који га и сам није писао у првим радовима својим, почео га

је употребљавати од времена када га је нашао у југозападним крајевима, а нарочито у Дубровнику. Дакле, најисточнији део Далмације, од Дубровника на запад, затим најстарији део Црне Горе — њена источна половина — углавноме знају за тај звук. Иначе и средњештокавски дијалекти и готово сви новоштокавски не знају тога звука данас.

2. Питање је, када је почео да се губи тај глас. На то питање тешко је дати одговор који би једним датумом обухватио све крајеве нашег народа. Ја бих рекао да се процес губљења тога гласа вршио од краја XVI века до средине XVIII века, када је, несумњиво, већ потпуно завршен у крајевима где се данас не изговара.

Исп. код Дивковића (поч. XVII) већ писање *х* где му није место: у сох (= со), не ћех (ће), маћнех (мање), дарху (дару), хоронула (ор-), харвати се (м. рвати се) итд.; или изостављање на месту где би ваљало да стоји: ȣ дȣовномȣ изоди, аћљин, ȣитише, оћие ли итд. Може се рећи уопште да босански, далматински и славонски писци (сем малог броја изузетака) XVII и XVIII в. нису знали за овај глас.

2) У неким дијалектима нашим находимо *г* место *х*: ораг, мијег, дођог, овијег — у Црној Гори; а у прчањском дијалекту у Боци Которској находимо то редовно: догодйт, грегота̄ итд.

Ја објашњавам оно *г* из h (врсте немачког гласа), дакле редуцираног *х* по трењу, фрикативности, а добивањем звучности, јер је, баш због тога што је њена фрикативност редуцирана — звук почео бивати више налик на — звучне сугласнике. Ја тако објашњавам и *г* или *к* у неким херцеговачким говорима; *х*, губећи се на крају почело је бивати налик на *г* (које се изговара у нашем језику на крају речи звучно-мукло), па је прешло је, доцније, сасвим у *к*. Према томе, има гласовне везе између таквих појава у бокељским говорима и овом.

3) Вук Караџић у почетку свога рада, полазећи од свога локалног говора, није писао *х*: ерцеговачки, ора, оће и сл. Али доцније од 1836 год., нашавши тај глас у западним крајевима нашег народа, увео га је у књижевни језик, и од тога времена тај је глас постао саставни део књижевне азбуке наше ортографије књижевног језика.

Али по себи се разуме да он мора стварати велике тешкоће нашем народу и да се његова употреба готово једначи са етимолошким правописом, јер тај глас већина нашега народа у своме домаћем говору не употребљава и мора да научи у школи или према књижевним делима где га ваља употребљавати.

Његова употреба ствара тешкоће и за оне који су вољни и да усвоје њена правила. Јер има речи у нашем језику које су се, због раног губљења тога сугласника (рекли смо да је то друга половина XVI века), тако измениле, да би им требало дати готово други облик. Напр. компар.

од *сув* (сух) = *сувљи* требало би да гласи *сушu*, што велики део народа не би разумео, итд. Зато се у таквим случајевима тј. када је *х* замењено гласом *ј* или *в* допушта напоредна употреба: *сух* и *сув*, *духати* и *дувати*; и уопште где је нов облик са *в* или *ј* тако истиснуо стари да је немогуће вратити га на стару употребу — мора се задржати нови облик, напр. *проја* (м. проха), *твор* (из старога дхор, тхор) и сл.

Л. СУГЛАСНИК В

1. Из заједничког словенског добивен је зубно-уснени изговор овога гласа; али већ од најстаријих времена почео се код њега развијати пасивни карактер изговора који му даје природу билабијалног, тј. двојноусненог звука који се изговара само при учешћу усана. Отуда долази и његово губљење у различним положајима. Али како је редак случај да је такав изговор обухватио све говоре наше, ретко је који од примера потпуно уопштен. Тако код глагола *дигнути* од *двигнути* имамо губљење *в* од најстаријих времена, пре XVI века (M. S. 177); тако исто у *сасма* = *сьвьсьма* и *свасма* = *сасма*. Код чакавских писаца *в* се у *двићи* задржава делимично до данас, у старије време има га још више, али се и *дићи* већ употребљава. Иначе у спом. имамо *владычесьтић*, *лукавстић* итд.

2) Испред *љ* сугл. *в* се врло рано губи у извесним дијалектима нашим: у бос. пов.: састалюна (M. S. 230), изьпралае (ib.), ѡсталено (M. S. 507); у зет. пов. испралю, (M. S. 203), посталћны (M. S. 532) итд.; у рашким повељама: Прибисаль (M. S. 143), ѡпральмо (П. П. 30); у дубр. пов.: пралыше итд. Исп. у данашњим дијалектима нашим, нарочито јужнога типа и др.: *забаљати*, *растаљати* итд. Исп. такође *благосиљати* (поред *благосивљати*).

Али у говорима нашим *в* се губи и у другим положајима: седок (све-), цр̂љен (црв-), сетовати (све-), међед (< медвјед), ћетати, Ћетко (< Цвјетко) затим у општој употреби: Будљанин, Неретљанин (Будвљ-, Неретвљ-).

У другим говорима и између вокала и у почетку речи толико је губљење *в* обично, да све ово претставља почетак великог процеса који ће се можда у народном језику и завршити у току времена губљењем овог звука: исп. *амо* = *овамо* и сл.

3) Слаба артикулација овога звука и непотпуна билабијалност допушта нам да разумемо још троје: а) прелаз *у* у *в*, о којем смо говорили, на крају речи и после вокала: рукоу, руковь у инстр. једн. и сл.; б) прелаз *в* у почетку речи иза којега нестаје полугласник у *у*: *вьнук* — унук; в) и развитак *в* је у нашем језику врло распрострањен као прелаз од *у* ка потоњем вокалу: уво, суво, дуван, дувати и сл.

Да у овим случајевима немамо прелаз *х* у *в*, како неки мисле, већ прелазни звук, показују примери типа: снаја < снаха, проја < проха итд. Овај прелазни звук може се у говорима развити и у почетку речи испред *о*; у споменицима има такво *в* често: у Вораховици = у Ораховици.

4) Али је несумњиво да се и прелаз х у *в* непосредно врши у нашем језику — *дхор* > *тхор* > *твор*; у дијалектима, нарочито црногорским: *врвови*, *мавач*, *кијевнут*, *грав* (граф) — *грава* итд. = врхови, кијехнут, грах и сл.

5) У далмат. писаца XV и XVI века налазимо врло често *сф* место *св*. Неки су научници (Будмани) сматрали то као ортографску црту; други пак као гласовну (Маретић, Решетар). Ја видим у томе такође гласовну црту, само локалну, која је у књижевности постала „модна" и тако добила у њој оно распострањење које није имала у животу. Исп. у пов. дубров., sfete (Берн. л.), sfojoj (Марулић). Иначе *в* прелази у *ф* на крају речи и пред муклим африкатама: ljubaf (Марулић), naraf (Градић) итд. У томе бисмо имали: 1) преношење фрикативне артикулације на потоњи сугласник, као што смо имали од *хвала* — *хфала*, *хватати* — *хфатати* и сл. и доцније *фала* после губљења *х*, *фатати* и сл. Тако исто *упвати* даје прво *упфати* (једначење по звучности), а тек после *уфати* преко *уффати* (исп. уфано Пуцић 7, 53, 55), уфатѣ (ib. 69) итд. Ја мислим да је изговор Φάρος = *Хвар* (од XV в.) и изазван изговором групе *хв* у почетку речи као *хф* и *ф*, те се овде извршио (по аналогији) супротни процес. Пред сугласницима исп. прелаз *в* у *ф* у говорима: *офца* (врло често), *офче*, *Жифко* и сл. 2) На крају речи, због тога што сви звучни гласови прелазе у звучно-мукле, — исп. *љубаф*, *акоф*, *саф*, *лаф* у савременом језику.

6) Да је ово схватање тачно, види се по томе што у другим приликама *ф* даје *в*: напр. *Вилип, Вилотије*, *воринта*, *вес* итд. А када се деси да *в* пређе у *ф*, оно може у нашем језику прећи даље у *п* (в. ниже о *ф*), напр. цаптјети (цавтјети), Цаптат (Цавтат), *педепсати* (исп. грчко ἐπαίδευσα аор.)

7) Који пут се сугласник *в* премешта из потоњега слога у претходни. То бива нарочито онда кад је *в* на крају речи: *чврст* исп. са руск. *чёрствый*, *жрвањ* исп. руско *жернов*.

8) Говорили смо о претварању *вь* (= вь, = въ) у почетку речи у отвореном слогу у *у*: наравно, када је тако вь у затвореном слогу оно остаје: *вас* = *вьсь*, *изван*, *ван* (вьнь); у речима: *васкрс*, *ваздух*, *вавек* имамо позајмице из црквеног језика, исп. *Ускрс*, *увек* и сл.

9) Напослетку, неки научници виде у *буков*, *смоков*, *црковни*, *љубовни* појаве исте природе, доводећи прве од ових примера у везу са *буква*, *смоква;* али поред *буква* имали смо и облик *бук* — *буков*, *буковина* и сл.; напоредност употребе *буква* — *буков* изазвало је и *смоква* — *смоков*; дакле нема никаквог испадања сугласника. У *црковни* и *љубовни* имамо утицај црквеног језика; и поред тога што се употребљава код наших писаца југозападних крајева, морало је доћи из поменутог извора; само би се, можда, могло претпоставити да је непосредно из цркве дошло *црковни*, а да се према односу *цркав* (у тим крајевима): *црковни* — образовало и *љубав* — *љубовни*. Овакво тумачење н ије апсолутно потребно, али је могућно.

10) Иако имамо дублете у нашем језику: *такав*, *таква*, *овакав*, *оваква*, и сл. и *таки*, *такав* и сл. а сем тога и *таков*, *такова* и сл. све те три групе стоје свака за себе по образовању од *так*-, *овак*- итд. и зато у њима не треба гледати ишчезавање *в*.

11) Природа нашега *в* види се и по томе како се страни слични гласови замењују у нашем језику. Страно *у* даје обично наше *в*: *Врбас* — Urbas, *Врбањ* — Urbanus и сл. Међутим страно *в* даје и наше *б*: *бермет* — Wermuth, *бйрт*, *бйрташ*, *бйрцаус* — Wirtshaus, *бо̑хтер* — Wächter, *шйљбо̄к* — Schildwahe, *бо̑лта* — тал. volta и сл.

Засебно ћу напоменути реч *Млеци* која је тако мало налик на Venezia, — па ипак је постала од те речи. Venezia је дало Бьнетьци, Бьнетьчки, Бнетькь, напр. M. S. 274, 465, 153 II, I 10, 38, 64 итд. Ово *Бнеци* прешло је у *Мнетци*, које се такође употребљавало доста времена у нашим споменицима: код Дивковића, Посиловића, Канижлића и др.: у Мнецијех, у Мнетке и сл. Најзад од *мн* (као у много, млого) добивен је *мл* — и у XVII веку имамо *Млеци* (Мљеци, Млетке) које се употребљава до данас. Наравно, и употреба *-тци*, а затим *-тке* изведена је по аналогији, исп. *преци*: *претке*, те је према томе и од *Млеци* добивено *Млетке*.

Љ. СУГЛАСНИК Ф

1) Видели смо када се овај сугласник добива од *в* у нашем језику; оно се иначе изговара у страним речима и значи да је у таквом положају добивено из страних језика: *фрајла*, *фин* (нем.), *фела*, *форинта*, *фишек* (тур.), *јефтин* (грчк. εὔθυνος), *Јефта* (εὐθύμιος) и сл.

2) Овај се сугласник находи у речима у којима се подражава (ономатопоетским) каквоме звуку: *фр̀кати*, *фр̂ћкати*, *фр̂к* и сл.

3) У нашим дијалектима он се ретко развија. Има га ипак у почетку речи место *в* у Црној Гори: *фуга*, *фријес*, *фетак* (ветах), *фрба* у Источној Србији и сл. Али као појаве са ширим обимом њега нема.

4) Зато је на целом простору развитка нашег језика обрнут појав врло обичан: да *ф* страних речи прелази у *п* у српском језику, исто као што *в* прелази у *б*. Како звука *ф*, уствари, није било у нашем језику,

сасвим је природно да се он замењује најближим му звуком нашим (тј. са *п*).

Већ у Гршковићевим одломцима находимо Стѣпань — Στε'φανος, Пилипь — Φιλιππος, Арвпира — Σαπφειρα, у Хвалову апостолу: Јосипь, Параонь, у дубровачким преписима босанских повеља: Пеличевика (M. S. 102), логопета (П. II 25, 125), пина (ib.); у босанским повељама: Рапаиω (M. S. 229), Праньческом (M. S. 325), у рук. архиеп. Никодима (XI Гласник Друштва срп. словесности): Пилип, Покиј, Потија, Непталин и сл.; код доцнијих писаца: напр. чипутин, Јосип, Јептиније и сл.

И у данашњим говорима има тога; исп. напр. у Босни (око Вареша и Високог): *пилџан, рап, поринта* и сл., у југозападној Србији *степање крушке, Трипуњдан*. Као што се одавде види, старијег су порекла облици: Степан, Јосип и сл.; затим су још старији: бискуп (biskof старонем.), пост (ст. г. н. fasta), пасуљ (Phaseolus) и сл.

5) Напослетку да поменем и ређе примере постанка *ф* у нашем језику од х: Фоча < Хоча; а у страним речима замену *ф* звучним *б*: бакља < Fackel. И једно и друго није тешко разумети на основу онога што је речено *о х и в* у нашем језику. Облик *Фоча* је у нашем језику од XVII века.

М. СУГЛАСНИК Џ

Као самосталан звук употребљава се у позајмљеним речима, нарочито из турског језика: џамија, хаџија, хоџа и сл. У нашем језику се добива од сугласника *ч* испред звучних консонаната, као: *отач-бина* — *отаџбина, наруч-бина* и сл. Иначе се може добити још редукцијом сугласничке групе *дж* кад се ти самостални гласови сведу на саставне делове сугласника *џ* (дж); в. о томе одељак *П* и *Ћ* (скраћивање и сажимање гласова).

Сви остали сугласници нашега језика: *н њ м, б и п, т и д, г и х, с и з, ш и ж, ц и ч*, као што смо напоменули, задржали су углавном оно место и онај карактер који су имали у прасловенском, са изузетком умекшаности код *ж, ш, ц и ч* и у извесним приликама код *с* и *з*. Што се пак тиче и природе и употребе сугласника под различним гласовним погодбама у прасловенском и нашем језику, — ту има знатних разлика. На њима као и на свима другим специјалним особинама развитка гласова на нашем земљишту, ја ћу се у даљим тачкама и задржати.

Н. ЗАДЊЕНЕПЧАНИ СУГЛАСНИЦИ И ЊИХОВЕ ИЗМЕНЕ

1) Задњенепчани сугласници *к, г* и х знали су за тројаку промену у прасловенском језику, за три претварања:

I *к, г, х,* испред *е, ь, и* (= *i* старо) *ę* (ѧ), ѣ (= ê) и у вези са *j* прелазили су, без изузетка:

к у *ч*

г у *ж* (преко *џ* = дж)

х у *ш*

То се вршило у свима положајима: а) к > ч: пророче (voc. од пророкъ, пророчица, боже (voc. од богъ) шьдъ (ход: хьд —), пѣсчанъ (пѣсъкѣнъ) (ѣ у оваквом случају прелази у *a* после измене задњенепчаних сугласника), почьнѫ (кон-ьць и сл.), душе (voc. од дух), живъ (gývas-литавски), жьлтъ — жльтъ (лит. geltas) итд.

II *к, г,* х испред ѣ или i = oi претварали су се, опет без изузетка:

к у *ц*

г у ʒ (=дз) или з (дз се упрошћавало у *з*)

х у *с*

Напр. цѣль — готски hails, ςѣло — лит. gailùs (јак): влькъ- — вльцѣ, вльци, вльцѣхъ; богъ: боςѣ, боςи, боςѣхъ; духь, дусѣ, дуси, дусѣхъ итд.

Ово је претварање млађе по времену од првога, зато што се тек доцније, пошто се извршило прво претварање, извршио прелаз дифтонга oi у ѣ или и (i) у прасловенском језику.

III претварање извршило се под нарочитим условима: кад се испред *к, г,* х находило i, ь или ѧ а иза њих није било ни консонанта ни ы ни ъ прелазило је:

к у врло меко *ц* (ц̇);

г у врло меко *з* ς (з′, ς′);

х у врло меко *с* (с′).

Како је овај процес могао бити задржан звуцима ъ и ы јасно је да од њега има не само привидних изузетака него и различних проширења и умножавања броја отступања.

Напр.: кънѧгыни: кънѧςь; мѣсѧць; отьць, овьца, двигнѫти: двиςати; текѫ: тицати и сл. льгък: льςа и сл.

2. Ова правила прасловенског језика српски језик јасно потврђује својим примерима, штавише, може се рећи да их је српски језик сачувао

у великој чистоћи, боље него и један други словенски језик. Али пре
свега и за српски језик треба имати на уму две ствари.
а) Да су те промене *наслеђене*, да се оне у њему механички понав-
љају, прво, зато што су се у извесним речима извршиле потпуно и никакве
могућности нема да се нови звук замени старим у коренима, напр. (цѣл-,
по̀-чати, жена, исп. гр. γύνη итд.), а друго, зато што су се те промене
везале за облик, па су на тај начин постале саставни део промене облика
(напр. *руци, јунаци, јуначе, боже* итд.) или саставни део основе (напр.
пред многобројним наставцима: *-ац, -ура* и сл. врше се поменуте промене:
лучац, крушац, рожац, дашчара, девојчура итд.).

б) Како се у овим променама огледа закон прасловенског језика, из
којега је, истина, постао наш језик, али који као такав не вреди за срп-
ски језик сем у случајевима где се сачувао традиционално, јасно је да се:
α) те промене јављају под условима који су важили за прасловенски
језик, али који се више не осећају;

β) да се оне могу констатовати у садашњем језику само тамо где
су се јављали задњенепчани сугласници под реченим условима и под
другим где се речене измене нису смеле јављати, напр. *вук*: *вуче* — то
јасно показује, али *кнез*: *кнеже* непосредно то не показује; облик *вас*,
свега то сасвим не показује.

γ) Одавде је јасно да свако *е* или *и* српскога порекла, којега није
било ту у прасловенском језику, а које се нађе између поменутих задње-
непчаних сугласника — не изазива промене које су биле обавезне за
прасловенски језик: *јаки, велики, дојкиња, кнегиња, хитати, кидати,
руке, јабуке, вуке* (акуз. множ.), *звекет, кокица, Јокица, бакин, задру-
гин* итд.

3) Задржаћемо се на остацима І-ог претварања у нашем језику. Пре свега готово све речи словенског порекла које се отпочињу сугласницима *ч*, *ж* и *ш* добиле су ове своје сугласнике на поменути прасловенски начин; што се пак тиче облика, код њих се може констатовати да је у неким категоријама ово претварање обавезно:

а) У вок. имен. м. рода: јунак-аче, друг-уже, дух-душе, вук-вуче и сл.

Облици као *мѐсе̑че* — *мѐсе̑ц* показују само да смо некад у прасловенском имали у првој епоси:

**мѣс кь*: *мѣс че*, а да је тек доцније добивено *ц* из осталих облика (напр. ген. *мѣс ца* и сл.

б) Код глагола чија се основа завршује сугласницима *к, г, х* (исп. напр. 3 л. множ.: пеку, жегу, вуку, и сл.) — где год ти сугласници дођу испред *е*, њихова се измена врши: печем, печеш, пече (аор.), печен, жежемо, жежен, жеже, вршем, вршен, врше итд.

в) Овај се процес врши у великом броју изведених речи:

α) наставцима *-е* (за младо, старо ѧ): ђаче, момче и сл. — према ђак, момак (*момке).

-ац (*-ьць*): лу́чац, кру̏шац, ро̀жац, али: бо̀гац, ку́кац, глу̏хац; исп. лу̑к, кру̑х, ро̑г итд.

-анство (=*ьньство*): божанство, човечанство и сл.; исп. бог, човѣк.

— *ан* (*ьнь, -ьна*): дужан, облачан, убожан и сл.; исп. дуг, облак, убог и сл.

-ић: божић, мачићи, јасичић, и сл.; исп. са: Богић, Лукић, Лекић, Страхић, а тако исто: Вучић, Новачић и сл.

-ица: мајчица, девојчица, ручица, вучица, ножица, мушица, али. кокица, поред кучица (кука), Шокица, Дукица, Јокица, Анкица (поред Анчица) и сл.

-ило: рачило и сл.

-ико, -ик: јошика (јола), млечика и сл.

-ина: *инац*, инак: ножина, трбушина, човечина, множина, Лучинац и сл.; исп. снахин, слугин, секин и сл.

-иште: рочиште, уточиште и сл.

в) са наставцима: *-ак, -ка, -ко* (*-ьк, -ька, -ько*): точак, грашак, мрачак и сл.; грешка, грашка; плачко и сл.

-ура, *-урда*, -урлија: божура, али: главура, -урда, девојчура, ножурда, дечурлија и др.

-уљак: брежуљак, човечуљак, момчуљак и сл.

-ара: дашчара, поточара, уштипчара и сл.; под њиховим утицајем и: књижар, тамничар, опанчар и сл.; иначе: вратар, гробар и сл. Исп. старо: овьчарь: лѣкарь.

-анин: Банаћанин, Римљанин, пучанин, Крагујевчанин итд.

-ав: живичав, грозничав и сл. длакав, кукав, млакав и сл.;

Могло би се навести још доста сличних облика, али и ово је довољно да покаже сву сложеност употребе речених сугласника и сву несигурност узимања њих као мерила умекшаних или неумекшаних наставака. Овамо долазе наставци као *-ство*, *-ски*, *-етина*, *-ьје*, *-ити* (глаг. наст.) итд.: врашки, мноштво, књижетина, подножје, служити итд. Старо ѣ од *е* прелазило је у оваквом положају у *а*, тако: клечати — клечим има стари облик *клчеѣти који је још у прасловенском дао *клечати* и које смо ми сачували до данашњег дана.

Измене гласова (нарочито ы > и) српскога језика учиниле су свођење наших облика на старословенске врло сложеним; ако је код јунакиња. Туркиња и сл. јасно, код других то није тако на први поглед: *мехир*. плахир, секира, богиша, слаткиша итд.; а опет од таквих у којима је било старо *ы* треба одвојити оне где је веза вокала са задњенепчаним

сугласником извршена на нашем земљишту: поред: *Даничин*, мајчин и сл. има: слугин, снахин, теткин итд.
сугласником извршена на нашем земљишту: поред: *Даничин*, мајчин и сл.

У извесним категоријама већ се почиње избегавати замена задње-непчаних сугласника; тако имамо поред: једнак, једначији, височији, љупчији, већ и: виткији, кроткији и нема сумње да ће таква образовања у нашем језику победити, као што су у читавој групи заменица и придева уопштени облици без умекшаности (исп. ниже).

Тако исто и у категоријама у којима се промена, као што сам изнео, готово увек одржава, има отступања и од ње када би језичкоме осећању облик са измењеним задњенепчаним сугласником био ма по чему незгодан: мачак: мачку м. маче (исп. још понегде тече), патку, оплећку, гласку и сл. под утицајем му̏жу, гла̏зара и сл. облицима.

Као што сам рекао у почетку ове тачке, све што вреди за *е*, *і* (= і староме), ѣ (= ē), ѧ и ь вреди и за *ј*. Али то вреди само за старо *ј* (прасловенско *ј*) које се и губило у *ч*, *ж* и *ш* те се не може данас (без упоредне граматике) ни познати да је било присутно (исп. плакати: плачеш — *плакјеш); али данас српско *ј* може стајати иза *ч*, *ж*, *ш* јер *ч*, *ж* и *ш* у српском језику, као што смо то видели, нису умекшани звуци: подручје, подножје, речју итд. Према томе, кад хоће да се утврди постанак *ч*, *ж* *ш*, треба имати увек на уму да су они могли постати пред палат. вокалима или од везе задњенепчаних сугласника са сугласником *ј*: пѐчēш = *пек*ешь, пла̏чēш = *плакјеш; у другим случајевима имамо образовања по аналогији, по угледању на друге случајеве.

4. Када су се место *к* и *г* пред палаталним вокалима и испред *ј* находиле групе *ск* и *зг* у прасловенском језику, тада смо у књижевном језику редовно добивали од *ск* — преко *сч*, *шч* — *шт*, а од *зг* преко *зџ*, *жџ* — *жд:* горштак, љуштити, вољштити, штица (дъскица), воштан, мрштити се, пиштати, пљуштати, смождити, мождан итд., тј. *горьск- іак > горсчак > горшчак > горштак; *љуск -ити > љуск-ити > љусчити > љушчити > љуштити; *војск-ити > војсчити > војшчити > војштити; *дъск-ица > дьсчица > дшчица > штица; *воск-ѣнъ > восчань > вошчан > воштан; *мьрз-ьск-ити сѧ > мрсч-ити сѧ > мршчити сѧ > мрштити се; *писк-ѣти > писчати > пишчати > пиштати; пљуск -ѣти > пљусчати > пљушчати > пљуштати; *съмозг-ити > сьмозџити > сьможџити > сможџити; *мозг-ѣнъ > мозџань > можџань > мождан.

Међутим када се *шч* образовало, ма на какав начин, на српском земљишту у новије време, оно је тако остајало: гушчар, гушчица, гушчићи, гушчији, дашчан, дашчара, љушчица, кошчица, пушчани, пушчица, дотешчати, болешчина, машчурина, пешчара и сл.

Од именице гѫсь имамо гѫська; оно је тек на нашем земљишту изгубило ь, тако да су се тек ту сугласници *ск* нашли заједно (гуска), и од тога је на српском зимљишту добивено гушчица и тако остало,

слично и гушчићи, гушчији; тако је од даска тек на нашем земљишту добивено дасчи а > дашчица, слично и дашчара, а тако и љушчица, кошчица, пушчани, пушчица, дотешчати од *дотѧжькѣти; болѣсть + чина > болесчина > болешчина; пешчара од пѣсък + јара > песчара > пешчара итд.

Ово исто вреди и за *ш* и *ч* када се у речима нађу једно до другога а припадају разним деловима (као машчина, болешчина) — ишчистити, ишчаурити се, ишчупати итд.

Али, као што сам рекао, ово је особина књижевног језика и неких других дијалеката; међутим на осталом простору нашега језика имамо старину у оба случаја: у чак. дијал. имамо увек у оваквим случајевима када је sk zg старо: dvorı̏šće, gnojı̏šće, ı̏šćēn, pı̏šće, ošćenila, šćit, šćap, plišć ...., и у случајевима где је веза новија имамо šč: prašči, prȁščići и сл.; mȍžjāni (*mozgijani).

Овај процес находи се и у већине говора новоштокавских икавског типа. Према томе добили смо:

А. У средњештокав.
Новоштокав. ист. } *шт*, *жд*
Новоштокав. јуж.

Б. Новоштокав. зап. } *шћ*, *жђ*.

Како у словеначком и кајкавском имамо такође *шч*, то се о развитку ових гласова код нас може рећи ово:

1) У заједничкојужнословенском било је свугде *ш́ч́* и *ж́џ́*.

2) Те групе су примиле и три основна говора: кајкавски, чакавски и штокавски.

3) Остављајући на страну сада кајкавску групу, продужићемо да пратимо чакавску и штокавску. У чакавском дијалекту ч (исто као и *џ* — *ж*) старо меко — очврсло је као и у штокавском, а у групи *шч* оно се сачувало у чакавском дијалекту као меко; зато је *šč* будући блиским ка *šć* и прешло у ту гласовну групу. То исто вреди и за прелаз *жџ́* у *жђ* у старијем штокавском (напр. звѝжђи < звижџи < звизџи). У штокавском имали смо такође *шч* (меко) и ч меко, и то се стање сачувало у старијем икавском новоштокавском, са преласком *шч* у *шћ*. Ови говори са тим цртама (zvižđi и ognišće и меким ч) сачували су се у посавском говору и по Босни и чак Далмацији. Напослетку, у средњешток. и новоошток. ист. јужлога типа *ш́ч́* и *ж́џ́* су врло рано прешли у *шт* и *жд*. Ново *шч* и *жџ* у тим је говорима могло остати неизмењено.

4) Потпуну паралелу овоме претставља и јотовено *st* и *zd* у нашем језику. У старим примерима у књижевном језику имамо *шт* и *жд* и у свима говорима који су се са њима слагали; међутим у штокавском старијем икавском имамо и ту старо *шћ* и *жђ*: исп. крсти-ти,

покрштава-ти (покршћавати, *покрьстјати), крштен, пустити, пуштати, пуштен, наместити, намештати, намештен итд., и са *шћ* у поменутом што-кавским икавским говорима. Међутим у свима случајевима где се од *ст* и *зд* градила група сугласника *шћ* и *жђ* на нашем земљишту, па било да је добивена новим јотовањем или како друкчије, те су групе остајале неизмење е и у књижевном говору и у свима са њим сродним говорима: маст — машћу = *мастьју, лист — лишће = *листьје, грозд — грожђе = гроздьје, звезда — сазвежђе = сазвѣздьје, дршћем, густ — гушћи. по аналогији; гвозден — гвожђе = гвоздьје, част — чашћу = частьју; шћи = кћи > хћи итд. Према томе када се од глагола образује облик са *шћ* — то показује да тај облик не претставља продужење старог облика него ново образовање вршено на нашем земљишту: чашћен, пошћах, чашћах, кршћах, итд., прошћавати и сл. (исп. опроштен; све ово према вратити : враћен и гостити : гошћен и сл.).

У чакавском дијалекту и старијем икав. штокавском имамо у свима старим случајевима: шћ (жђ — жј), односно ш́ч́-: kršćenje, pūšćāt итд.

5) Иако су ово два сродна појава, ипак их не треба никад мешати. Вели се напр. (Rj. J. Akademije) да од *леска* (*лѣска*) имамо збирну именицу *лешће*. То је тачно, али није тачно претпоставити да је *ск* овде са је дало *шћ*, већ овај појав треба овако разумети: лѣскьје = лѣштьје (исп. Лѣшть је место, у старом нашем језику), а *лѣштьје* даје, исто као и *листьје*, у новом језику лѣшће. Тако исто во̀шћӧње, во́јшћење и сл. облици имају основицу во̀штити, во́штити, а не *воск- вошч-* и према томе дају оно исто што и частити: чашћен.

Из овога излази да је прасловенско skј (*ske, ski, skѧ, skъ*) давало

у штоk. { у средње шток. *шт*
у новошток. ист. јужном *шт*
у новошток. стар. икав. *шћ*
у чак. > stј -st′ > -šć

(са ć чакавским).

Горе је већ поменуто да се у штокавском старом икавском и у чакавском ṣkі -šć и даље чува.

В. о томе детаљније А. Белић, Prace lingwisticzne посвећене Ј. Б. Куртене (Краков, 194, стр. 140—146).

7) У неким случајевима *ж* (од старог *г*) прелази у српском језику у *р*: *можеш — мореш, море, јере, неборе, јур, ондар, свеђер, доренем* и сл.

То је појав врло стар: морешь М. S. 43, моремо 330, Пуцић I 15 Јиречек 71, море М. S 357, изьрене. Пуц. I 32, изрене 64, нере М. S. 430, нер Пуц. I 8 ре, тере, тер од ж. теже, тежь у XIII и XIV в., кире,

какоре, кыиже, какоре-какоже (1169), юре (ю ма)1198/9, никомоуре ib., никоере, поневаре и сл. дери до, исп. даже до (1235) итд.

Овог појава има и у буг. јез. и у словеначком у извесним границама и зато се може поставити питање, да ли он није старији од доласка Словена на Балканско Полуострво, тј. да се у време њихове заједнице није већ био развио у неким локалним говорима и неједнако у њима распрострo.

Да су звуци *ж* и *р* блиски — то нам је познато (исп. факат да ṕ (р умекшано) у чешком прелази у ř а у пољ. у rz = ж); питање је у којим се приликама то вршило. Имајући на уму 1) да прелаз *ж* у *р* претставља извесну редукцију фрикативности и 2) да се он налази, углавноме, у речима које су енклитичне или проклитичне, можда се тај процес и вршио при ненаглашеном и мање прецизном изговору поменутог гласа (код *изренеш* — могли бисмо имати и појав друге природе, дисимилацију, а *можеш* је често енклитично, исп. *не мреш, неборе* и факат да се и у *немој з* изменило).

8) Напослетку, *ч* испред *р* изменило се у целом штокавском говору (у свима дијалектима) у *цр*: чрьн — црн, црево, цреп, црешње (трешња) и сл. Тај се процес извршио врло рано: Црьномоуж (1222—28), црьнога (1349), црьнилом (1571); црьлена, Црѣвикь итд. у доцнијим споменицима.

У чак. дијалектима на овим је местима остало č.

Промена *чр* у *цр* (čr > cr, t͡šr > t͡sr) претставља померање унапред звука *ч*, те би према томе значило да се само *р* — у штокавском дијалекту изговара постдентално (зазубно), па се према њему изједначило и *ч*, које је код нас звук алвеоларан (образује се на деснима).

Интересантно је да је овај незнатан појав обухватио цео штокавски дијалекат и, будући да је према споменицима нашим врло стар, можда имамо у њему праштокавски појав. У сваком случају он је данас општештокавски.

9) Прелаз *к, г, х* у *ц, з* и *с:* задржао се у овим категоријама:

а) Код глагола се *к, г, х,* у основи, где се ти сугласници у промени глаголској нађу испред *и* — увек претварају у *ц, з* и *с:* пеку: пецијах, пецијаше итд.; пеци, пеците, пецимо и слично.

Жегу: жезијах, жезијаше итд., жези, жезите и сл.

Врху: врсијах, врсијаше и сл., врси, врсите и сл.

Тако обично.

Од ових облика, који се употребљавају нарочито у неким новоштокавским дијалектима, нису сви стари; облик имперфекта *жезијах, врсијах, пецијах* и сл., иако су неки научници хтели у њима да виде дубоку старину, претстављају наставак -ија од -ѣја (п етѣјах), који се преноси и на глаголе са *к, г* и *х* у основи, и како се са тим сугласницима и вокалом *и* везала

промена у *ц*, *з* и *с* у гмперативу где је давнашња (жези: жезЂте код нас дало *жези*, *жезите* опет не гласовним путем) пренела се и на имперфекат где је та веза нова.

Промена код именица ово ће само потврдити.

б) Код именица мушкога рода у множ. у књижевном језику и гово-рима са њим сродним имамо ову промену докраја изведену:

јунак — јунаци, друг — друзи, Влах — Власи, унук — унуци, јуна-цима, друзима, Власима, унуцима итд.

Уствари *ц*, *з* и *с* оправдано је само у ном.: јунаци; у лок. смо имали јунацѣх, што је баш због *ц* које се везује обично са *и* дало јунацих и доцније јунаци; отуда је у инстр. множ. место јунаки (јунак) добивено јунаци. Као што се види, овде имамо утицај система и везивање гласовних промена за сугласнике у дакој парадигми.

У чакавском дијалекту језик је пошао у супротном правцу — да се претварање сугласника сасвим уклони. У њему имамо данас у том правцу прелазну систему, у којој има још остатака од старих особина, али тако исто и знатних знакова праваца и развитка о којим говорим.

Исп. у чак. дијалекту (место Нови у Хрв. Прим.): na rogi, na grihi, na mahi, lisńaki, korakih и сл.

в) Код именица женског рода у дат. и лок. јед.: ру́ка — ру̑ци, нȍга — нȍзи, снȁха — снȁси, рȁка — рȁци, пȍслуга — пȍслузи, мȁћеха — мȁћеси итд.

Али иако је ово опште правило књижевног језика, од њега у говор-ном језику има много отступања и много колебања тако да има целих категорија у којима се већ и у књижевном језику не врши ова промена.

У речи која се завршује глас. групом: цка, зга, сха, зато што би се после извршене промене губила веза те речи у том облику са осталим облицима:

коцка — (коци — нема) — коцки, пасха (паси — нема) — пасхи, мазга (мази — нема) мазги и сл.

Ова се промена на врши код личних имена: Анка — Анки, Мага — Маги, Мика — Мики, Стојанка — Стојанки, Сека — Секи и сл. Одавде се то шири и на називе личне као: ага — аги, тетка — тетки и сл.

Као што се види, употреба измењених задњенепчаних сугласника овде је поколебана у знатној мери; у разговорном језику то је још више случај. Књижев и језик својим правилом о овим претварањима задржава донекле ширење претварања горњих сугласника, али је несумњиво да се оно и поред тога шири и да ће једног дана бити наметнуто и књижевном језику.

Код придева и заменица правило о немењању задњенепчаних сугла-сника већ је генералисано. Сем у каквом архаичном изразу: *мнози*, у дијалек-

тима *свиколици*, *једнаци* — оно се нигде више не јавља; али у старијим споменицима имамо такве облике од придева у великом броју: велици, височи, глуси, горсци, градьци, дрази, друзи, дубровачци, дузи, краци, рајсци итд., све то у споменицима до краја XVII в.; али већ од XIII в. налазимо и супротну струју, тј. већ се почињу ови сугласници не мењати под утицајем облика одређеног вида (исп. ст. слов. nom. велицин: gen. великыихъ): љопыкински XIII в., дубровьчки, царски и сл.

Колебања у употреби старих облика са измењеним сугласником и новим неизмењеним има, уопште, у знатном броју. Тако:

1) У овим се речима осећа колебање и у књижевном говорном, али не и у писменом језику: челенки — челенци, приповетки — приповеци, девојки — девојци, колевки — ци, мајки — мајци, тетки — теци, војсци — војски, зверки — зверци итд.

Овај се процес врши знатно брже код придева због тога што код одређених придева промене сугласника у свима падежима множине сем ном. није било (тихъ: тиси: тисии, али тихъıхъ, тихъıмъ итд.), а облици одређених придева потисли су облике неодређених; напр. м. *тисѣхъ* gen. loc. дошло је *тихъıхъ* итд. Ово се доцније распрострло и на заменице, тако да кад оне имају и своје наставке на -ѣ- промене сугласника нема (какијех, каких, овакијех и оваких). Тако поред старијих XIV в. и ранијих: всациемь — имамо већ од XV в. всакемь, свакијем или напр. код дубровачких писаца: тацијем, толицијем, свацијем и сл. и у исто време: коликијем, или са прид. наставком коликим итд.

2) Из свега реченог види се практично правило: да се промена *к*, *г*, *х* у *ц*, *з* и *с* врши испред *и* у извесним облицима (тј. у промени облика), а у образовању основа они прелазе у *ч*, *ж* и *ш*. Од тога правила било би врло мало изузетака као: пе̑ци̏во, те̑ци̏во, неколици̏на, толици̏на, то̑ци̏љ и сл.; у свима тим речима *ц* је унесено са стране, а није у њима било првобитно. Исп.: мнозина и множина, неколицина и величина у којима је, у овом случају (мнозина, неколицина) *з* и *ц* из мнози, неколици, од којих се последње још у говорима чува.

12. У нашем су се језику такође сачували остаци од III палатализације: ли̏це, сѐце, о́вца, пти̏ца, стри̏ц итд., кне̑з, ва̏с, све̑, сва̏ки (вьсь, вьсаки итд.). Речено је упочетку да се III-ћа палатализација одликовала од II-ге тиме што су сугласници II-ге палатализације били полумеки, а сугласници III-ће потпуно меки. Зато је ѣ иза сугласника треће палатализације прелазило у *и* (овьца, овьци) а иза *ц* II-ге палатализације оно је остајало неизмењено (рѫка — рѫцѣ). Код нас су данас оба реда сугласника, и II-ге и III-ће палатализације, једнака; али појави нашега језика показују да није тако било увек. 1) у вокативу од именица на *ш*, *ж*, *ч* имамо увек *о*, напр.: душо, кожо, причо и сл. без изузетка; међутим баш код именица на *-ица* сачувало се у вокативу *е*, напр.: Милице,

учитељице, богородице итд. То је зато што се *ц* морало осећати дуже умекшано неголи *ш*, *ж* и *ч*, па према томе значи да је знатно више умекшано неголи и *ж*, *ш* и *ч*. 2) Том великом умекшаношћу ових основа ја објашњавам и овај појав чакавских дијалеката: у најархаичнијим чакавским говорима у којима је у ген. јед. уопштен наставак тврдих основа (ы): ženĭ, dušĭ, kūći напр. на острву Цресу имамо само код именица на *-ица* у ген. јед. *е*: bogatice, z Mihojašćice и сл. Ја мислим да су баш ове основе, које су имале у дат. лок. јед. *и*: *овци* и сл. учиниле да се и код именица типа *рука* у дат. место *руцѣ* развије *руци*; исп. са овим факт да у другим шток. говорима имамо и враћено *е*: девојке, *мајке* итд. у косовско-ресавском говору у дативу јд. од женѣ > *жене*.

13. Нарочито много остатака има код глагола: утицати, дизати, нарицати, затезати, напрезати се, сецати, јецати, клицати, ницати према прасл. *упикати и сл. Одавде видите како је, уствари, беспредметан спор оних који су се препирали око тога да ли је правилније утицати, утицај или утјецај. Јасно је да је прво изворно, а друго доцније, дијалекатско, под утицајем аналогије. Али није тако просто утврдити порекло свакога оваквог *ц*, *с* или *з*. Напр. у глаг. *дисати* м. *дихати* имамо *с* неорганско: јер смо испред *х* имали ъ, а *с* је ново, напр. према сишем: сисати (съшѫ: съсати) и дъшѫ : дъсати = дишем, дисати; или према такнути = тъкнѫти има *тицати* место тъкати (исп. и спотицати се, али у нашим дијалектима и старије спотикати и сл.), место микати има према макнути — *мицати* и сл. То је дошло од једнакости основе садашњег времена: према ничеш — ницати образовано је према мичеш: мицати, према тичеш — тицати итд.

Према томе, за сваки засебни случај мора се утврдити: да ли је било у њему услова да се гласовни појав ове природе у њему изврши; ако тога није било, — он је производ аналогије.

14. Ови сугласници III-ег претварања, *з*, *ц* и *с*, када се нађу било у промени именичној, било у промени глаголској било у односу према изведеним речима — стоје у вези са сугласницима *ж*, *ч* и *ш*, тако да је практична граматика и дала правила да горњи ред сугласника (тј. *з*, *ц* и *с*) прелази у други (тј. *ж*, *ч* и *ш*) под извесним условима. То је погрешно, и ако факта језика изгледају тако као да говоре у корист таквог схватања.

Напр вок: стри̑че, стри́чев, пти̏чица, о̀вчица, ли́сичји, пра̏вичан, слѐпачкӣ, гра̀ничāр, кнȇже, вӣтēже, ја̏рчеви, ша̏нчеви, о̀чеви, мȅсēче итд. према стри̑ц, пти̏ца итд.

И ово ће нам једино објаснити стање ових појава у прасловенском језику. Рекао сам да три палатализације: I, II и III нису једновремене, прво се извршила по времену I, затим II и најпосле III. Према томе

могло се десити да иста реч у различним облицима својим дође под различне гласовне услове, тако да се у различним облицима њеним огледају резултати свих трију процеса: Например:

За време I палатализације имали смо *отькъ, али отьче (од *отьке), од* кънѧѕь: кнъѧже, *стрыјькъ: стрыјьче итд. Ти су се облици сачували и доцније кад је добивено отьць, према III палатализацији, прво у *отьца* = *отька*, а затим и у *отьць*, *кънѧѕь* итд. тако да су те именице и тада имале у вокат. *отьче*, кънѧже, а то је у нашем језику дало: отац — оче, кнез — кнеже, витез — витеже итд. Тако исто од **правика*, **лисика*, **граника* и сл. добили смо: *правичьнъ* од **правикьнъ*, *лисичьји* или лисичји од *лисикьји* итд. тако да се тек доцније створио однос: *лисица*, када се III палатализација извршила, тј. кад је добивено *лисица*, *правица* итд. и *лисичји*, *правичан* итд. Према томе, може се дати правило кад год се у нашем језику има *с*, *з* и *ц* према *ш*, *ж* и *ч* у истим основама, а у различним облицима, да су то увек паралелна образовања по пореклу. Али то никако још не значи да се због везе тих паралелних облика по заједничкој основи није могло у нашем језику образовати механичко правило тако да тамо где стоји *ц* и *з* кад иза њега дође *е* добивамо *ч* и *ж*. Овамо долазе: ја̏рчеви, ша̏нчеви, вра̏пчеви, кнȇжеви, зȇчеви итд. Ми како ови облици чинили утисак гласовних закона, они то нису. Јер, прво, они су нови, образовали су се на српском терену, а, друго, на српском терену *ц* испред *е* никад, гласовним путем, не прелази у ч. Према томе, када је основа *јарца* са меким *ц* привукла наставак -еви, по оној механичкој гласовној вези да звуку *ц* у другим облицима испред *е* одговара ч (исп. у вокативу *јарче*), добили смо и овде ч. Према томе, облици *кнезови*, *зецови* и сл. из времена су када је и у њима могло стајати *-ови* као у *мразови* и другим облицима. Напослетку, познати су облици типа *ѕ́цеви*, *па̏лцеви зе̏цеви* и сл. који могу претстављати компромисне облике од *зе̏чеви* и *зе̏цови* или облике са старим *ц* (меким) и наставком -еви, а без уношења у тај облик механичкогласовне везе *ц* > ч испред *е*. Ако будемо имали на уму да се облик *кнезови* (управо *кнезове*) находи у XIV веку, онда је јасно да се облик *кнежеви* морао раније појавити, без обзира на то на коликом се простору данашњих дијалеката јавља и када је први пут забележен у старим споменицима.

Исто овако треба разумети и глаголске облике: ничем: ницати, утичем: утицати итд. Сви ови глаголи долазе у велику групу образовања која имају у садашњем времену наставак за основу слог *је-* или *јо-* као: писа-ти: пишеш, — писјеш, плака-ти: плакјем — плачем итд. Тако и овде имамо: *nikati — *nikješ, nikati — ničeš, у зап. н. чак. *nikji = niči итд.

15. Морам поменути да су се све ове промене тицале оних *ц*, *з* и *с* који су у извесним положајима постали од *к*, *г* и *х*. Јер поред оваквог *з* и *с* има и *з* и *с* другог порекла, имамо их таквог порекла које нема

никакве везе на словенском земљишту са *г* и *х*, напр. у речима: глас, спас, слава итд. или у речима: мраз, коза, образ итд. За *с* и *з* прасловенско, старо *с* и *з* наравно, не вреде ове промене о којима смо овде говорили: мраз — мразе, коза — козица, образиште — образина итд. (Опширније о III палатализацији наћи ћете у мојој расправи у Ј. Ф. II, 18—39).

Ђ. СТАРО И НОВО ЈОТОВАЊЕ СУГЛАСНИКА

Ја сам већ у неколико махова додирнуо питање о јотовању сугласника, нарочито онда када сам говорио о *ћ* и *ђ* (који су у великој већини случајева и добивени јотовањем) и о промени *к*, *г* и *х*. Овде ћу тај појав у целини обухватити.

У нашем се језику у великом броју случајева огледа прасловенско јотовање, тј. веза различних сугласника са *ј* и њихове измене које потичу из прасловенског језика, и веза различних сугласника са *ј* добивена на земљишту нашег језика. Разлике су између ових двају јотовања, прво, географска, јер се прво јотовање огледа подједнако на целом простору нашег језика; друго се огледа неједнако у различним говорима нашим. По себи се разуме да се то односи и на квалитетску страну ових јотовања: док је прво дало готово у свима говорима подједнаке резултате, код другога су резултати према говорима мање или више различни.

Узећемо прво ред прасловенских промена у нашем језику. У већини случајева старо јотовање се сачувало у трпном гл. придеву од глагола који имају у основи садашњег времена *и*, а у основи радног глаголског придева имали су глас *и* или *је*:

-сј > ш — носим — ношен
-зј > ж — газим — гажен
-тј > ћ — вратим — враћен
-дј > ђ — радим — рађен
-лј > љ — волим — вољен
-нј > њ — браним — брањен
-пј > пљ — купити — купљен
-бј > бљ — љубим — љубљен
-вј > вљ — славим — слављен
-мј > мљ — мамити — мамљен

Када се *с* и *з* находе пред ма којим од горњих сугласника сем *т* и *д*, тада прелазе у *ж* и *ш:* празни-ти: пражњен, мислити: мишљен и сл.; када је *с* и *з* испред *т* и *д*, тада према старим приликама (о томе сам већ говорио) добивамо *шћ*, *жђ*, који прелазе у штокавским говорима у *шт* и *жд*, а у стар. икав. штокавским и чакавским у *шћ* и *жј:* крстим — кршћен, пустим — пуштен, наместим — намештен и сл. Међутим када и у штокавском уопште има *ћ:* чашћен, гошћен итд. то је ново и образовано је на штокавском терену по аналогији; према *вратити: враћен* образовано је и *частити*: часћен > *чашћен*, као што је о томе напред говорено.

Одавде се види да је у нашем језику потребно да имамо у садашњем времену *и*, па да добијемо у трпном придеву јотован сугласник. Зато је и јасно зашто је од *тресем*, *довезем*, *спасем*, *доведем*, *црпем*, *гризем* итд. једино правилно: *довезен*, *донесен*, *спасен*, *црпен*, *гризен* итд. Ово такође јасно показује да су правилни облици глаголских именица: *рођење*, *суђење*, *мољење*, *брањење*, *ношење*, *гажење*, *дељење*, *одељење* итд. и тако исто да су и једино правилни облици *плетење*, *везење*, *вожење* итд.

Има наших говора, овамо иду нарочито наши старoштокавски говори, који су у овом правцу извршили знатне измене и имају увек: *бранење*, *молење*, *седење*; и тако увек. И из тих говора ови облици улазе и у друге; али новоштокавски дијалекти и чакавски чувају старе облике, који су обавезни и за књижевни језик наш.

Овако треба разумети и умекшане гласове у учестаних глагола на -ивати:

забра́нити:	забрањивати, исп. са овим глаголе:	пока́зати:	показ[illegible]вати
це́дити:	исцеђи́вати	допи́сати:	дописи́вати
му̑тиги:	размући́вати	до̏чекати:	дочеки́вати
ма́мити:	примамљи́вати	запи́тати:	запитки́вати
итд.			

строва́лити: строваљи́вати
испра́знити: испражњи́вати итд.

Из овога се може извући и практично правило: да је правилно — *наглашивати*, *оглашивати*, *надвишивати* итд., дакле увек умекшани сугласник када је у простом глаголу у основици *и*.

Код ових је глагола, по себи се разуме, био посредни ступањ: ку̑пити: оку́пљати, но̏сити: дона́шати, го̏нити: га́њати, ро̏дити, ра́ђати, хо̏дити: поха́ђати, про̏стити, опра́штати, пу̏стити, пу́штати и сл. Према томе горњи глаголи претстављају само контаминацију ових са наставком *-ивати* (разлика је у њиховим акцентима). Одавде се види да старо -st- са наставком -ја- даје у штокавском дијалекту, као што смо видели, у старим облицима — *шт*.

Овакво јотовање налазимо и у компаративу:
бр̑з — бр̏жӣ, гру̑б — гру̏бљӣ, бла̑г — бла̏жӣ, бе́сан — бе̏шњӣ,
ја̑к — ја̏чӣ, љу̑т — љу̏ћӣ, ти̑х — ти̏шӣ, мр̏зак — мр̏жӣ,
бле̑д — бле̏ђӣ, л[illegible]њ — ле̏њӣ.

Али када имамо групу *ст* код простих придева нова гласовна форма је преовладала: *чр̑ст: чр̑шћӣ* (не чешти), *чвр̑ст — чвр̑шћӣ* итд. Да су за углед послужила образовања на *т* као *љут — љу̑ћи* и сл., у то се не може сумњати.

Напослетку, велику категорију оваквих образовања која су се данас добро очувала претстављају облици глагола на *-а* код којих се садашње време образује наставком за основу *је-* (i̯е):

а) веза-ти:	вежеш,	вежи —	*везјеш,	*везји
вика-ти:	вичеш,	вичи —	*викјеш,	*викји
крета-ти:	крећеш,	крећи —	*кретјеш,	*кретји
њиха-ти:	њишеш,	њиши —	*њихјеш,	*њихји
струга-ти:	стружем,	стружи —	*стругјем,	*стругји
дозива-ти:	дозивљем,	дозивљи —	*дозивјеш,	*дозивји
капа-ти:	капљем,	капљи —	*капјем,	*капји
сиса-ти:	сишем,	сиши —	*сишјеш,	*сисје итд.

Ако се упореди старо јотовање са новим у књижевном језику и у говорима у којима се јотовање извршило, моћи ће се констатовати разлика у неколико тачака: 1) У старом јотовању *сј* = *ш*, *зј* = *ж*, у новом *сј* и *зј* остају неизмењени; 2) у старом јотовању *р* је постајало меко, па је у току времена очврсло, напр.: *створити: стваре́-ти = стварати, отворити: отваре́ти = отварати* итд., дакле исто онако као што је старо *р* меко у речима цар́, мор́е, бур́а и сл. дало: цар, море, бура итд., и то већ одавно; међутим у новом јотовању ново *ј* стоји иза *р*: борје, Загорје итд.; 3) према старом јотовању *ск* и *ст* давали су у једним говорима *шч* и *шћ* или само *шћ*, а у другим, међу које долази и наш књижевни језик, *шт*, тако исто и *зг* и *зд*, *жд* и *жђ* или само *жј*; међутим по новом јотовању: *скј* даје *шч* у штокавским говорима, *стј* — *шћ* и *здј* даје *жђ*; 4) по старом јотовању *ј* не може стајати иза *ж*, *ш*, *ч* и других сугласника у којима се оно садржавало; по новом јотовању *ј* може стајати иза *ж*, *ш*, *ч*, као и иза *с*, *з*, не мењајући их ниуколико. По тим се знацима може познати: а) да ли је неки појав нашег језика производ старог јотовања или новог и б) да ли се у ред старих јотовања и њихових резултата увукло које образовање по аналогији које даје изглед старог јотовања некоме облику а који ни по своме образовању ни по свему другом не улази у прасловенску епоху развитка нашег језика.

Велики је број примера са сугласницима старог јотовања. За сугласнике *ш* и *ж* напр. када нису постали једначењем сугласника, може се рећи да су готово увек оваквог порекла. Овамо долазе неки наставци за основу (старо -ј-, -јан- и сл.): *сиђан, блеђан, тештан, пепељаст, Ивањ-дан, Михољ-дан* и сл. (ту је оно исто *ј* и у првом делу сложеног придевског

наставка *-љев*) и сл. За наставак *ји* у придева као: *божји, козји, пасји* и сл. ја сам већ рекао да имају нову везу сугласника *ж*, *з*, *с*, са *ј*, а не стару, јер се овде своде на *божьји, пасьји* итд. Зато и немамо прелаз *сј* у *ш*, *зј* у *ж* итд. (о томе види у одељку о придевима и мало ниже). Код именица: кључ, миш, муж, нож, пањ, пришт (пришћ у чак.), дажд (у чак. дажј = *дажђ), цр̑њ (пришт), мла̑ђ (виноград) итд.; затим у душа, грађа, киша, međa, пређа, свећа, тѐжа, су̑ша, госпођа итд. У *гошћа — шћ* је ново, по аналогији, у књиж. говору од *гост* за жен. род. *гостьја*. Затим овакви су меки сугласници у основама: чељад, вињага, сметењак, сељак, горштак, никољштак, весељак, мошташица, можданик (клин), брђанин, грађанин, грмљава, ломљава, поље, море, кошевина, каљуга, пепељуга итд.

Засебно од свих ових образовања стоји *ћ* у овим случајевима: рѐћи: лѐћи; дӣћи, стӣћи, клѐћи, ма̏ћи, вр̑ћи, нӣћи, пӯћи итд., затим у имен. *нȏћ, лȍћика* итд. У овим образовањима имали смо у прасловенском језику -kti, -gti, -hti, или ktь (исп. ноћ са nox — noctis у лат. језику), и те су групе преко ḱti (= *kti* и *gti*) или jti (= xti) већ у прасловенском дале *t'i* које се једначило са *t'* добивеним од старога (*ti̯*). Овде се види још једна црта прасловенског језика: да је *t* пред *i* било до извесне мере меко, али да је *к* било знатно мекше од *t*; како *к* није могло у овом положају прећи у ч, оно је вероватно прелазило у *ј*, тј. остављало је место себе i̯ (исп. plek-te — plete, али ḱek-ti — le-jti, што је дало le-t'i као што је *vьrh-ti дало — vьr-jti > vrьt'i. Потпуну паралелу овоме даје српско *pōjti > pō-jti > pot'i > пōћи.

За прелаз *к* у *ј* испореди наше *нођца:* ноćса > nojca, пољско ојca = ośca = otьca.

Као што је речено, *р* место р́ налазимо у свима категоријама где се у другим случајевима јавља умекшан сугласник старога јотовања: ствòрити: ства́рати, ствȏрен; гòрӣм, гòрӣх, сагòрен; орати: ȍрēм, шӣрӣ, гȏрӣ итд. Зато кад год се гдегод јави *ј* иза *р*: оно је у оваквим положајима или из других говора (словеначких) или је у категоријама новог јотовања (пе̑рје, перја̀нӣк, перјаница итд.).

2. *Ново јотовање* јавља се свугде где је *непосредно* веза сугласника *ј* и сугласника који му претходи створена на земљишту српскога језика. Та веза остајала је, као што смо већ о томе говорили, у чакавским говорима, углавноме, без измене и у новоштокавском икавском говору каткада такође без измена, — у свима осталим штокавским говорима било је сталних измена, само што су староштокавски дијалекти знали само за

ћ и *ђ* од *тј* и *дј*; *шћ* — и *жђ* од *стј* — и *здј*
љ и *њ* од *лј* и *нј*; *шљ* — и *жљ* од *слј* — *злј*
шњ — и *жњ* од *снј* — *знј*.

а новоштокавски источни и јужни још и за:

мљ од *мј*
вљ од *вј*
бљ од *бј*
пљ од *пј*,

(у источној Ц. Г.) ово мада у неким старијим говорима јужнога типа претварање није извршено у потпуности (о овоме в. у глави о *ћ* и *ђ*). Иначе *сј*, *зј* и *рј* (исто тако као и *жј* и *чј*, *шј*) остају у већини наших дијалеката неизмењени. Од тога чине изузетак неки говори јужнога типа који имају у неким приликама и умекшано *ć*, *ź*, као што су морали имати и умекшано *ṕ* које је одмах дало *р* обично (исп. брȇза — бре́за, вре́мена = вре- итд.).

и онога који му је претходио и њихово Веза између сугласника *ј* претварање у даље гласове вршило се обично у случајевима када је између сугл. и *ј* у старом језику било ь код изведених именица на *је* и (ью), у инстр јед. на *ју* (ь-ж = ьју), код присвојних придева на *ји* (*ьји*) у другим категоријама где примери нису тако многобројни: *братја*, *нетјак*, *просјак*, *родјак*, *људје* и сл.

а) клас, пас, раскош, миш, лемез, лаж, бор — класје, пасји, раскошје, мишји, лемезје, лажју, борје и сл.;

б) облик, рак, гуска, врабац, обруч, луг, бог, орах — обличје, рачји, врапчји, лужје, божји, Орашје;

в) брдо, глад, чађ, чокот, крило, со — соли, зрно, зелен — забрђе, глађу, чађу, чокоћу, окриље, сољу, зрње, зелењу; мисао, маст, грозд, смрзао, плесан, бојазан — мишљу, машћу, грожђе, смржљу, плешњу, бојажњу;

г) сноп, гроб, лав — снопље, гробље, лављи.

Исп. у чак.: nȅtjāk, divják, dȓvjē, veséljē, gránjē, prútjē, zdrávje и сл. Слични се облици налазе у старошток. икавским говорима.

Речено је напред да се ово ново јотовање извршило крајем XVII и почетком XVIII века. Оно се могло у различним говорима (у различном обиму) извршити и раније, али је несумњиво да главни део појава долази баш у ово време.

Сем овога јотовања, као што је познато, има у говорима јужнога типа и јотовање најмлађе врсте: оно се јавља када *ј* од *је* = ѣ долази у непосредан додир са сугласницима. Речено је да има говора, и таква је њихова већина, који знаду и за *тријети*, *грмјети* итд., *ћерати*, *ђевојка*, *Ћетко*; затим у мањини имамо и *ćести*, *źеница* и сл. али, као што смо говорили, има их (као напр. у Дубровнику) у којим се ово није вршило. Изговор говора где тога нема узет је за књижевни језик, као што смо то већ видели. О осталим појавама ове врсте говорено је раније.

3) Као што се из свега досадашњег види, у нашем језику имају данас свега четири умекшана сугласника: *ћ*, *ђ*, *љ*, *њ*. Само иза њих не може у нашем језику стајати *ј*: напр. од *чађ*: чађју — чађју — чађу; ноћ: ноћу итд. Иза свих других сугласника, ма они, према старом јотовању, и били добивени на основу везе сугласника *ј* са другим сугласницима, данас може стајати *ј*, што значи да они данас нису више умекшани: божји, речју, кокошју, лажју, птичју итд.

4) Има случајева где се *ј* налази, и то поодавно, иза сугласника, али не даје са њим сливене звуке: *надјачати*, *објавити*, *подјармити* итд. То је отуда што је граница слога између сугласника и *ј*, *над-јачати*, *под-јармити* итд.

5) У малом броју случајева губи се *ј* испред сугласчика: стрѐшина — *старѣјши-на. Како је ово врло стар појав (у повељи од 1348 имамо два пута старѣшина), може се објаснити традиционалним писањем. Овамо долази и новије *млађешина*. Напослетку, у глагола *немати* (= нѣмати), који гласи и *нејмати*, које је новообразовано, немамо губљење *ј*, већ старо ѣ још из прасловенског језика (исп. у рус. јез. нѣма итд.). Отуда је разумљиво и *нимати* код икавских писаца, а нејмати начињено је од *не* и *имати*.

6) Усамљен је случај у нашем језику добивање *ј* од меког *з*: нѐмојте од *нѐмози-нѐмозите*. Тако се јавља од XIV в. а у доцнијим споменицима, као и у говорима и: *нѐмо̄*, *нѐмо̄те* и сл. и сматра се као нејасно. Ја мислим да се може овако протумачити: *не мози* дало је са редукцијом *и немоź* које је, нарочито у **нѐмозмо*, **нѐмозте*, дало нѐмој зато што *ź* није било познато језику уопште, а најмање у оваквом положају, а најближи му је глас *ј*. Према томе у оном тренутку када је редукција вршена добивано је и *ј*. Треба имати на уму да се ово *нѐмо̄ј* одвојило од глагола *моћи* и по употреби својој (у знач. заповедног начина и по значењу).

7) Много је ширег значаја прелаз сугласника *љ* у *ј*. У том се правцу могу констатовати две групе случајева и две групе дијалеката: 1) у једним говорима свако *љ* (јуди, јубити, кјуч итд.) прелази у *ј*. Ово се налази у говору чакаваца острвљана и великог дела примораца, затим у Дубровнику, и најзад код икаваца штокаваца (муслимана и католика) у неким крајевима Херцеговине и Босне. Тога има и код старијих писаца (од XVII в.). Само морам напоменути да има чакавских дијалеката (напр. у Хрватском Приморју, у Истри) који и данас употребљавају ḷ (љ), међутим острвски говори имају готово увек *ј* (иначе овакав појав може се констатовати у романским дијалектима). 2) У источном делу дијалеката Ц. Г. *љ* прелази у *ј* само иза уснених сугласника: *Жупјанин*, *дубји*, *дебји*, *уловјен*, *сломјен* и сл. Према томе сасвим је природно што у овим говорима имамо *робје*, *копје* и сл., јер да смо и добили *робље*, *копље* итд. оно би овде морало дати *робје*, *копје*.

8) Многе од промена о којима смо говорили зависе од природе нашега *ј*. Оно је, уствари, *и* које не образује слога (ị). Оно је врло слабо, нарочито између палаталних вокала у нашем језику: грĕјē, сĕјē итд.; у случајевима испред *и* готово се *ј* сасвим не чује: Радоица итд. Много је експресивније иза *и*, а испред других вокала: пѝје итд. То је све објашњиво из природе *ј*.

Одавде се може разумети и његово испадање у различним положајима у нашем језику. У неким говорима то бива особито у почетку речи: *је — е, још — ош* итд. Такво слабо изговарање у почетку речи зависило је наравно и од положаја речи са *ј* у реченици (напр. иза затворених вокала) па су се доцније речи са слабим *ј* уопштиле.

Та несигурност употребе *ј*, нарочито у почетку речи, учинила је, те се тај глас додаје и тамо где му није место, или се пропушта тамо где му је место. Напр. аспра и јаспра (ἄσπρον), јастог (ἄσταχος), јевтин (εὔϑυνος) итд. Или у нашим речима *јучер* (= вьчера) м. **уче*, према *утро-јутро* исп. *с̑тра* и *сју̏тра* итд.

Исто онако као што се у повељама нашим може констатовати прелазно *в* (-ụ-) тако се може констатовати и прелазно *ј* (-ị-) напр., и јако м. и ако и сл. Али ово улази у појаве међу речима у реченици.

О. ЈЕДНАЧЕЊЕ СУГЛАСНИКА

1) Појави ове врсте припадају не тако удаљеној прошлости нашег језика. Они се јављају или тамо где је нестало полугласника између сугласника или тамо где је веза сугласника нова, образована на нашем терену.

У вези са једначењем сугласника находи се и испадање њихово: када се два сугласника потпуно изједначе, онда се јавља обично у нашем језику упрошћавање. Овде ћемо говорити само о таквој врсти испадања сугласника. Иначе ћемо о упрошћавању и испадању сугласника говорити у потоњој глави.

2) Једначење сугласника може бити: по *звучности*, по *месту образовања* и по *начину образовања*. То значи да се безвучни једначи према звучноме који је за њим и обрнуто; сугласници различнога места образовања — могу се такође изједначити: *тћи* > *кћи* и сл.; неумекшан сугласник може постати умекшан према таквим сугласницима: *лишће* и сл. Ова три начина могу се јављати засебно у извесним појавима, али они се могу комбиновати: *дргће — дркће — *дрхће — дршће* и сл.

Правило је нашег језика да се једначење врши према потоњем сугласнику, али није ни то правило искључиво. У неким се случајевима једначење врши и према сугласнику који претходи. Напр. срећни > срећњи и сл.

3) *Једначење по звучности*. У групама сугласника први се сугласник једначи по звучности са оним који је за њим. Као сугласници који се овако мењају (по звучности) јесу они који имају редове *безвучних* и *звучних* сугласника који једни другима потпуно одговарају, а само се у звучности разликују. Такви су:

1) т — д; 2) к — г; 3) п — б; 4) с — з; 5) ш — ж; 6) ћ — ђ; 7) ч — џ.

Сугласник *ц* нема свога звучног парњака, тако исто и х. Они и не долазе испред звучних сугласника. Сугласници *в* (звучни) и *ф* не претстављају само разлику по звучности, него и по томе што је *ф* сугласник, а *в* сонант, дакле нису парњаци. Уосталом испред сонаната *в*, *ј*, *н*, *м*, *р* и *л*, иако су то звучни гласови, безвучни се не мењају онако исто као што се безвучни сугласници не мењају пред вокалима (тај, ти, село, ко, поп и сл.). Сонанти и немају због тога безвучних сугласника који би им одговарали.

1) сват — свадба, сладак — слатка
2) свак — свагда, бег — бекство
3) топ — тобџија, Србин — српски
4) створити — здружити
   изићи: истерати
5) душа — задужбина, ножак — ношка
6) омеђак — омећка, жеђ — жећца
7) учити — уџбеник итд.

Од Вука Караџића ушло је у обичај да се ово претварање не врши испред *с* и *ш* када је пред њима *д: председник, одсећи, градски, одшетати* итд. Иако је ово општа црта нашега правописа, за њу нема довољно разлога. У свима тим случајевима уколико се чује дентал, он је увек пре *т* него *д*; иначе он може да се изгуби и може дати са сибилантом *ц* или *ч*. Баш због свега тога најправилније би било писати *т*. Ово отступање у правопису нашем наводи и на друга отступања, напр. *бегство, вођство*, а одатле не би било далеко и до *робски* итд. А све то заједно претставља рушење наше целокупне фонетске системе. Зато свугде овде треба ставити оно што одговара нашем изговору као и у свима другим случајевима: *бекство, воћство, ропски* и сл. као *претседник, гратски* итд.

Иако би било овако најправилније, наш правопис од 1924—57 године задржао је испред наставака *-ски* и *-ство т* и *д*, не мењајући их (градски, братски, господство, братство), а у почетку речи у префиксима прописивао је правилно *претседник, отшетати* и сл. отступајући ту од Вука

Карацића. У новије време опет се јавља покрет да се и ту задржи *д*, односно *т*, онако како је писао Карацић.

Чим се полугласник у нашем језику изгубио, јавила се могућност да се ово једначење врши како у засебним речима тако и у реченици од првих почетака наших писаних споменика до данас. Исп. неколико примера: згоди, згоде, M. S. 22, зде 28, 29, 33, тадьбе (од тат лопов) ib. 188, ȣдадбȣ (удат-) Сп. XI 81, увѣждбати (исп. вѣшть) П. I 48, свиедожбȣ (сѣедочити) XI Сп. 80, исхраниль (*изхра-) П. II 40, усьхокѥ (*узхоће) П. I 132, ковчесцȣ (исп. ковчежьць) M. S. 387, натрашка (исп. натражькь) M. S. 285, мушке (од мужске) M. S. 106, потписах (подпи-) M. S. 357 итд. Или у реченици: г богу M. S. 444, прѣт кога M. S. 368, от кнеза M. S. 400, нис поток M. S. 143, прѣс то M. S. 23, ись ȣракь П. I 48, з богомь, пот печатью итд. Само је у једном случају ово прет-варање међу речима постало опште природе. Код предлога *од* од старога *от* (исп. отети, отићи). Налазећи се пред звучним сугласницима *од града*, а под утицајем предлога *пред*, *над* и *под*, ово је *д* пренесено и у положај пред вокалом: *од овога*, од устьѧ и сл. На тај начин овај се предлог потпуно изједначио са горњим, и већ га находимо у првим споменицима нашим: у Типику Хилендарском: ѿ вас, ѿ онѣхьѡ него, ѿ инѣхь, ѿ немати итд. До извесне мере нешто слично имамо још у једном случају. Код предлога *конь* који се употребљава тако до XIV, а после тога времена преовлађује облик *код* (исп. На дольни путь конь ниве M. S. 93 (1330), низ Врьмошȣ конь Бабина Лȣга ib. (95, 1330 итд.). И овоме се случају мора тражити објашњење у реченици. Ја мислим да смо у случајевима као *кон нас*, *кон њиве*, *кон њега* итд. имали: *ко — нас*, *ко — њиве*, *ко — њега* и сл исто као и *пре(д)домом*, *по(д)друмом* и сл. и како је предлог *кон* имао слично значење као и *пред*, *под*, *над* — добивен је облик који му одговара пред вокалом (са *д*): *код онога* и сл. као *пред онога* итд. Што и предлог *међу* има облик *мед* то су разлози другог типа. Оно се у облику *мед* находи углавном у чакавским и кајкавским говорима, и то доста рано; мора се узети да је *меј* (од меју) давало *ме* и по истоме односу по којем је *ко — код*, имамо и према *меје — мед*. Зна се да *ј* лако ишчезава у чакавском дијалекту. Исп. *мед* код чакаваца које је особито обично у XVI и XVII веку.

4) У сучајевима као *веџбати* мора се претпоставити и метатеза: *вешт-бати се*, *веждбати се* и, с једне стране, *вежбати се*, а, с друге, *веджбати се* = *веџбати се*.

5) Када са једначење изврши потпуно, тада се добивају врло често два сугласника од којих се један губи: *мека*, *лака* и сл. *мекка*, *лакка* од старога мѧгька, льгъка и сл.; *раз сипати — расс — расипати*, *петдесет — педдесет — педесет*, *шестдесет — шезддесет — шездесет* итд. Овамо

долази и упрошћавање у оним случајевима када је други саставни део африката:

ткати, тку: *чем*, *чеш*, *чу* — *t* и $\widehat{tš}$ дало је само $\widehat{tš}$ (ч).

симит: симиција } симит-ција > симид-ција — симиција јер је
бурмут: бурмуција } ц = $\widehat{dž}$ па зато *д* пред њим испада.

отац: *оца*, *оче* = *t*$\widehat{ts}$, *t*$\widehat{tš}$

светац: *свеци*, *свече* = t$\widehat{tš}$

чувати: *чуваћу*, *говорићу* = t$\widehat{tš}$ итд.

Из овога се види да ваља писати речи: *додаци*, *почеци*, *суци* и сл. без *т*; овамо иду и сви облици типа: *гвоздац — гвосца* итд.

6) *Једначење по начину (и месту) образовања*. а) Када *носни зубни сугласници* стоје пред усненим сугласницима, они прелазе *у носне уснене сугласнике:*

црвен-перка > црвемперка; хинба > химба;
једанпут > једампут; странпутица > стрампутица
зеленбаћ > зелембаћ; итд.

У књижевном се језику понегде и даље задржава старији гласовни ред, а другде се ово једначење у језику врши: *зелембаћ*: *једанпут*.

И обрнуто се дешава: да *уснени носни* сугласник находећи се пред зубним сугласником пређе у зубни носни сугласник: *памтивек — пантивек*; *памтити — пантити* и сл. у дијалектима, али круг тога појава још је мали, тако да он не улази у књижевни језик. Има још и других једначења носних сугласника, али је њихов значај по броју случајева још ужи, и каткада су искључиво ограничени на дијалекте. Напр. *потоњи* претставља несумњиво: *потомњи = потоњи = потоњи* и сл.; *околни = окомни; накоњче* и *наконче* итд.

б) Сугласници *с* и *з* једначе се према *ч* у којем је саставни део *ш* прелазећи у *ш*: *ишчезнути*, *рашчистити*, *бешчаст*, *косац — кошче*, *возац — вошче* итд.

Овамо долазе и случајеви када се *с* и *з* находе испред *ш* и *ж* или једно испред другога и када се једначећи се редуцирају: *раз-сипати: расипати*, *без-жични*: *бежични*, *раз-ширити: раширити* итд. У многих од ових случајева имамо комбиновано једначење по звучности и једначење по начину образовања: *из-шетати: исшетати: ишшетати: ишетати* и сл. тј. звучни у безвучни, а затим пискави пред шуштавим прелази у шуштав и губи се.

в) Пред меким сугласницима *љ*, *њ*, *ћ* и *ђ* сугласници *с* и *з* прелазе у *ш* и *ж*, тако да испред *љ* и *њ* стоји место *с — ш*, место *з — ж* а

испред *ћ* — *ш*, испред *ђ* — *ж*. Али у погледу јављања ових промена има разлике. Испред *ћ* и *ђ* оне се јављају свугде; испред *љ* и *њ* оне су обавезне само онда када су промене старе, тј. када је веза сугласника стара и када је постала старијим јотовањем.

Увек имамо, као што смо видели, *лист* — *лишће*, *грозд* — *грожђе*, затим у случајевима као *рашћеретати се* и сл.; тако исто имамо увек: *тешњи*, *стешњен*, *ношња*, *прошња*, *пошљем*, *измишљен*, *мишљу*, *мишљах* и сл. Али поред *данашњи*, *болешљив*, *бојажљив*, *ражљутити* и сл., а тако исто и облика јужнога говора: шљез, пошљедњи, шљеме, шљепачки и сл. находимо такође: *сњежан*, *сњежаница*, *сусњежица*, *сњегово*, *сљез*, *посљедњи*, *насљедник* или: *попузљив*, *бојазљив*, *разљутити*, *изљубити* и сл.

Питање је, пре свега, како то треба разумети, а затим: шта би морало бити обавезно за књижевни језик.

Имајући на уму да у последњем јотовању *сј*, *зј* остају неизмењени (*класје*, *рогозје*), јасно је да и у *мишљу* немамо јотовање, већ једначење по умекшаности са *љ*, *њ*, *ћ* и *ђ*. Из факта што *мисљу* и *лисће* дају исте резултате, јасно је да и свако *љ* и *њ* које се находи у вези са *с* и *з* мора дати *ш* и *ж*, напр. *ражљутити се*, *пошљем* и сл. Према томе за XVII — XVIII век ово једначење је несумњиво обавезно, у пуном смислу те речи, за наш језик; али да ли и данас оно вреди за наш језик?

Пре свега факти јужнога наречја *сњежан* и *шњежан*, *посљедњи* и *пошљедњи* показују да то једначење није обавезно за цео јужни говор, и у духу Вукових принципа да у таквим случајевима узима старије, а према томе и више заједничке облике, ваљало би оставити за књижевно јужно наречје *сњежан*, *посљедњи*, а не *шњежан*, *пошљедњи* и сл. Код *бојазљив*, *разљутити* се и сл. случајева, сасвим је појав супротне природе. Ту је општије, доследније и у вези са свима сличним случајевима у нашем језику *бојажљив*, *ражљутити* се и сл., а *бојазљив*, *разљутити* се и сл. нови су појави, сасвим нови, који, са своје стране, потврђују да група -зљ, и сл. данас у нашем језику могу стајати, не мењајући се даље; али то су данас још толико усамљени случајеви да се може остати при старијем општем и данас, можда, у извесним случајевима само традиционалном једначењу.

Са гласовне стране прелаз *сћ*, *сљ* итд. у *-шћ-*, *-шљ-* претставља несумњиво прелаз *сћ* у *ćћ*, *сљ* у *ćљ* и даље у *шљ*. Да је тако, показују особине самих ових група. *Ш* у *шћ* (то вреди и за *ж* у *жђ*) претставља и данас *ć* или *ш́* (*ʒ́* или *ж́*), док је у *мишљу* прешло у право *ш́* (у *ражљутити* у право *ж*). Према томе у *бојазљив*, *разљутити* и сл. имамо успостављено наново *-зљ-* који не дају више *-ʒ́љ-*, па не дају ни *-жљ-*;

међутим *ć* и *ʒ́*, не прешавши испред *ћ* и *ђ* у *ш* и *ж*, остали су до данас као гласови те врсте.

Као што сам и раније говорио, овамо долазе и појави типа *дршћем* — *дрхтати*, *дашћем* — *дахтати*, *бахтати* — *башћем*; *Бихаћ* — *Бишћа* и сл., који су добивени када је *х* у нашем језику било фрикативно. Група *хћ* давала је *х́ћ* и даље *ćћ* као и у *лишће*. Познато је да су од горњих глагола у употреби и облици *бактати*, *бакћем* и сл. са изговором *х* као *к*.

7) У ову групу једначења долазе и примери једначења потоњег сугласника *н* према *ћ* претходног слога: *синоћни* — *синотњи*.

броћно — бротњо;
кућни — кутњи;
срећни — сретњи итд.

Овде имамо сливена два процеса: прво, једначење потоњега *н* према *ћ* које му претходи:

броћњак, *воћњак* и сл. од *броћни*, *воћни*; а затим прелаз дисимилизацијом *ћ* у *т* у оваквом положају.

8) Једначење по месту образовања находимо у речи *кћи*. Стари је облик *тћи* = *дъћи*. Пред *ћ*, које се находи у устима дубље него обично *т*, *т* добија нијансу звука *к*, па у тај звук и прелази (од XII века); али се напоредо употребљава и *tći*, што је морало дати *ћû*. У *кћи* *к* прелази у *х* једначећи се донекле са фрикативним карактером *ћ*, али подвргавајући се и редукцији о којој ће се још говорити; оно прелази даље у *ш* (*шћи*, *шћер*).

Ја мислим да у *мо̏гбудем* имамо место *мођбудем* образовање по аналогији према *дадбудем* и сл. од *дат будем*.

У *Дмитар* — *Гмитар*, *длијето* — *глијето*, *подретло* — *порекло* имамо, по мом мишљењу, замену једним експлозивним другога на основу акустичког момента. Тога у нашим дијалектима има доста.

Најзад и у књижевном језику, а нарочито много у дијалектима, може се констатовати тенденција да се сугласници *н* и *л* иза и испред *к* и *г* развијају у правцу палаталности: *гњио*, *гњила*, *гњусан*, *гњусоба*, *Игњат*, *гњида*, *гњев* и *гњездо* (врло често), *књига*, *књегиња* и сл. или: *рањка*, *црњка*, *црњкаст*, *цењкати се*, *дебељко*, *затиљак* — *затиљка* итд.

Ако се узме да је по месту артикулације *к* или *г* удаљено од обичне артикулације *л* и *н* и да се при прелазу од једне артикулације другој ставља у покрет много већи део језичне површине него што је потребно за *л* и *н*, јасно је да тиме *л* и *н* могу постати затворенији и дати у резултату извесне врсте звук *њ* и *љ*.

П. СКРАЋИВАЊЕ И ГУБЉЕЊЕ СУГЛАСНИКА

1. Говорили смо већ о губљењу изједначених сугласника у потпуности пред истим сугласницима и пред африкатама са истим првим компонентом: *бежични, оца* = *бежжични, отца* и сл. Сада ћемо узети случајеве где се губљење извршило у прасловенској епоси у нашем језику, а где се по савременим законима нашега језика оно не врши. То је један од врло лепих примера да у различним епохама истога језика могу бити гласовни закони сасвим друкчији.

а) У прасловенском језику испред *н* испадају сугласници *т* и *д*, *п* и *б*:

спати — *сан* (= съпати: *съпнъ);
топити — *тонути* (= топити: *топнѫти);
светлост — *сванути* (=свѣт-: *свѣтнѫти);
шиба — *шинути* (= шиб-: шибнѫти);
скидати — *скинути* (*съкыд* : *съкыднѫти*);
гртати — *грнути*
кретати — *кренути* итд.

По себи се разуме да је овоме губљењу претходило једначење, *-pn-*, *-bn-* итд. прелазили су у *-p̃n-*, *-b̃n-* итд. (назално *p*, *b*, *t* и *d*), што је давало даље *-mn-* или *-nn-* (прво од *pn* и *bn*, а друго од *tn* и *dn*).

У савременим епохама нашега језика ове се групе сугласника задржавају: *обносити, обновити се, сапнем, окспним, шапнем* (исп. *шанути* старо), *седнем, дно, гладна, однети, ситно, блатна, паднути, седнути.*

б) То исто вреди и за старо

-скн- } који дају: *-сн-*
-згн- } који дају: *-зн-* :

звизг- — *звизнути; прск-* — *прснути; бризг-* — *бризнути*, *тѣск* — *тесна*, *стиснути* итд. Међутим у нашем језику имамо: *тѣскноу* M. S. 114, *плоскни* ib. 127, *раскнежити*. Питање о самом *к* и *г* испред назала у прасловенском није још довољно разјашњено (исп. *бринути се* — *брига*) и сл. У новијим епохама нашега језика (а можда већ и у прасловенском) они се чувају: *бегнути, викнути, стигнути* и сл.

в) 1. Једна од основних особина нашег језика јесте да *прасловенске* групе *-dl-* и *-tl-* упрошћава. Он се у том правцу слаже не само са свима јужнословенским језицима него и са целом руском групом; док западнословенски језици чувају групе *-tl-* и *-dl-*:

молить, молити: пољ. *modlić*, чеш. *modliti*; р. *плёл, плео, плелъ* ст. слов.: ч. *pletl*, п. *plotł* итд. Међутим у новијим епохама нашег језика те групе могу стајати: поред продужења старих облика *плео, пала, рало, мео, мела, крала, прела* итд. имамо нове, на нашем земљишту образоване облике: *седло, сврдло, котлар, петлић, метла, одлучити, подложити* итд.

По себи се разуме да је овоме упрошћавању и у прасловенскоме претходило једначење *-tl-* или *-dl-* у *-ll-*; исп. напр: у лат. *sella* — **sedla* итд. и у другим језицима сличне процесе.

2. У прасловенском не може стајати ни *-kt-* ни *-pt-*, *-bt-*, *-vt-* (напр. *насъпѫ: насоути, наспем* — *насути, длѣто* — **delp-to, плетѫ* — *plekto* итд. У нашем језику све те групе (уколико се не противе правилу о једначењу по звучности) могу стајати у нашем језику: *опток, хрпта* (исп. *хртењача*), *сокта, бактати се* итд.

д) Видели смо шта бива са два једнака сугласника у нашем језику, напр. од *-т — т -д — т* — и сл., они се упрошћавају, изједначивши се. Међутим у облицима који воде порекло из прасловенског језика није тако. Ту два једнака дентала развијају између себе *с* или *з*, тако да пред њим прво *ш* или *д* отпада: *грести: гредем, вести: ведем, цвасти: цватем* и увек тако. У већини случајева где има у нашем језику *-ст-*, оно је овога порекла: *сласт: слад-ть, напаст* итд. Уосталом овај појав залази и у епохе пре развитка и прасловенског језика. Већ у праиндоевропском се овакво *-с-* или *з* развијало у оваквом положају (тј. већ тамо је *t t* давало t^st, а *dd* — d^zd који су се даље различно развијали у различним индоевропским језицима).

ђ) Сем ових појава, наш је језик знао и за многе друге у епоси заједнице словенске. Што находимо данас у нашем језику *ос, особина*, а у лат. *axis*, *тесати*, а у инд. **tekš-*, код нас *десни, дгсница*, а у грчком δεξιός, лат. dexter — то су све појави прасловенског језика и већ смо тада у поменутим речима нашим добили просто *с* које се, према томе, находи у свима словенским језицима.

Тако исто и у другим случајевима. У словенскоме прајезику *д* или *т*, *к* или *т*, *п* или *б* нису могли стајати испред *с* (напр. гусле: *гуд-сле, јасле: јад-сле, оса- vapsà* у лит. итд.), међутим, као што је познато, ти сугласници у новијим епохама нашега језика могу стајати пред тим сугласником.

Тако је исто у прасловенској епоси *д* испадало испред *м* или *в*, исп. напр. у садашњем времену у множ. *дамъ, давѣ* и *дадѫтъ* (у срп. *дамо, даду*). Испадање *к* у нашем *pujex* јесте прасловенско: *рѣхъ* у свима словенским језицима у којима се оно сачувало.

Већина ових примера улази у прасловенску граматику; али ви видите како су у нашем језику испреплетани појави прасловенске епохе његова развитка и савремених епоха, тако да се о тим епохама стално мора водити рачуна ако хоћемо да разумемо појаве нашег језика. Иначе

ће се јавити таква мешавина црта, правилних и неправилних, да се ништа не може разумети, и, што је најглавније, нећемо имати никаквих крите- рија за разумевање природе самих појава. Напр. у нашем језику од *гребем, зебем* и сл. глагола имамо у начину неодређеном *грепсти, зепсти* итд. Какве је природе тај појав? Од **гребти* у праслов. је морало бити добивено *грети* (исп. *грети* у ст. слов. или у нашем језику *наспем, насу- ти*); у нашем језику према садашњем времену *гребем* — добивено је *грепти*, а према глаголима типа *ведем* — *вести* уметнуто је још и *с* — *грепсти*. У другим словенским језицима остало се само на овом послед- њем моменту, исп. руско *гресть* веслати, пољско grześć. Тако се за сваки посебни случај мора утврдити, како је постао.

2. Сада прелазимо на правила која вреде за савременије епохе српскохрватскога језика, па према томе и за савремени књижевни језик:

а) када се сугласници *т* и *д* находе између два сугласника од којих је први један од ових: *с, ш, ж* и *з*, а други *н* (*њ*) или *м* или *љ* — онда се *т* и *д* увек губе:

радостан — радосна, уста — усмено,

болестан — болесна, годиште — годишњи, годишњак,

*лист — лиснат, кост — кошљив — *костљив* итд.

Да је то појав стар, показују нам примери у повељама нашим: *причесникь* (1349, M. S. 145), *часномь* (1392, M. S. 222), *ѡбласни* (ib. 234), *шкосни* (П. I, 8, *радосни* (П. I, 17), *милосник, нявлашно* M. S. 240, гвозницу M. S. 439, *увѣжьбано* (П. I, 166), *увежбахь* (П. II, 117) итд.

Фонетско је објашњење: t губи експлозију у -stn-, задржавајући првобитно имплозију; она се доцније и сасвим редуцира.

Под утицајем облика у којима је губљење дентала оправдано често се дентал губи и тамо где нема за то разлога: *празан — празна* — м. *праздан, нужан — нужна* — м. *нуждан, ласан — ласна* — м. *ластан* итд. Али ово су само појединачни примери.

б) Под истим приликама, само када је други сугласник ма који експлозивни сугласник — *п, б, к* и *г* губе се *т* и *д* у нашем језику:

*гост — гозба — *гоздба; гроздак — гроска — *гростка;*

*част — чазбина — *чаздбина; лист — лиска — *листка* итд.

У натих. речима може се и овакво *т* и задржавати и губити. Исп. *модискиња* (од модисткиња), али *комунисткиња* и *комунискиња, азбестни, протестни* и сл. Може се претпоставити да се овакво *т* задржава по аналогији, *комунисткиња* према *комуниста*, према чему је *комунискиња* гласовне природе, *азбестни* према *азбест, протестни* према *протест* и сл.

Исп. грађу о овоме у чланку Р. Бошковића, Протестни, азбестни итд. Наш језик н. с. I (1949—50) 285—294.

в) *т* и *д* у српском језику губе се испред *с, з* или образују са њима сливене звуке *ц* и *ӡ* или се са њима једначе по звучности.

У засебним речима они се губе као у *оздо, озго* итд. (= *оздол, одзгор* итд.); али *братски* (-цки), *луцки* или *лутски, хрвацки* или *хрватски, браство — брацтво — братство* итд. За све ове случајеве најбоље би било узети компромисан начин писања са *т*, јер данашњи начин са *д* у неким случајевима ствара велику забуну.

Исп. у стар. јез.: госпоцтни M. S. 300, Поцтиње (Подьстѣнье) ib. 439, прицтоном (прид Стоном) ib. 281, или: господства M. S. 217, 435 итд. Под утицајем напоредне употребе испред *к* оваквога *ц* и *с*, добивено је у таквом положају *ц* према етимолошком *с*: *Атанацко — ско, ласкати — лацкати, скварa — цкварa, трускати* се — *труцкати* се итд.

Да ли је у *коцка* поред *коска* (= костка) *ц* добивено на овај начин или метатезом *ст* у *тс* — тешко је рећи.

2) Када се *с* находи иза сугласника сличне врсте, а наиме: *ж, ш, ч* и *ц* оно се губи:

јуначски — јуначки; лупежски — лупешки;

бечски — бечки; сиромаштво — друштво;

вражски — врашки итд.

Када се *ч* које се овако очувало нађе испред *т*, оно се скраћује у *ш*: *јуначтво — јунаштво, девојачтво — девојаштво* итд.; међутим када је такво *ч* испред *к* оно остаје неизмењено: *градачки, дубровачки, Митровачки* итд. Овде се само о томе напомиње, о томе ће се доцније говорити исцрпније.

У свима овим случајевима очекивали бисмо једначење према *с*, чега нема (као што бива у другим словенским језицима), већ има једначење *с* према *ш* или *ж* који му претходе.

3) Нарочите врсте случај имамо када се сливени сугласници *ћ* и *ђ* находе испред *с*; тада се то *с* може изгубити, а може и остајати. Када је за њим сугласник *к* чешће се губи, а када је за њим сугласник *т* — обично остаје.

Белопавлићски, ћумићки, пећки и *пећски, боговађки, вармеђки* и *вармеђски* итд.; међутим: *мсгућство, покућство* итд.

И овде имамо случај нарочите врсте: *с* се једначи са претходним *ш* у *ћ* и испада; међутим да је извршено једначење *ћ* према *с*, имали бисмо *ц* (као што бива у другим словенским језицима од *-чс- -цс- ц* и сл.).

ђ) Сугласник *к* губи своју експлозивност у многим положајима (нарочито у говорима нашим), а нарочито испред експлозивних и сливених сугласника (африката):

h tebi (Задарски лекционар), *tehčl-*
xħu — шħep (као што смо видели), *пракци — прахци* (у гов.); чак
nami, *lahčini*, *lahka*, *техчају* (Дивковић), (вероватно преко *векши* и сл.).
каткада и м. *већши — вехши* и сл. (вероватно преко *векши* и сл.).
е) Ја сам већ помињао редуцирање *воћка* у *војка*, *нoћца* у *нојца*
и сл.; у првом случају имамо појав уско дијалекатски, а у другом појав
шире природе.
ж) Сливени сугласник *ч* губи први саставни део увек испред *т*:
почтен — поштен, *что — што*, *чтити — штити* итд. Ово се упрошћа-
вањѐ извршило од најранијих времена и находи се у случајевима као
iунаштво, *девојаштво* итд. Да наведем овде неколико занимљивих случа-
јева у којима је овај процес сложенији: од *тьштета* имамо прво *чтета*
(исп. *отшли — очли* и сл.) П. I 7, 131; П. II (81), ѡчтетитѣ М. S.
210 (бос.) и сл. у којима је *тш* дало *ч*, па затим је *чт* прешло у *шт*;
щету М. S. 218 и данас *штета* (да ли је у језику постојало и *чьхета* М.
S. 54 — тешко је тачно утврдити); овамо долази *дьштица — чьтице*
М. S. 98 — *штица* у дан. јез.; *кадшто — качто — кашто*; **слободштине*
— *слобочтине* М. S. 382 — *слобоштине*, исп. са овим десѣщине М. S. 28,
натьште — начте — наште (наште срца). По себи се разуме да се и овде није
морао увек извршити цео овај процес, већ је *т* могло ишчезнути и испред
ш. Овамо иду и случајеви као *лишце*, *сунашце*, *јагњешце*, *бремешце* итд., јер
се овде *ч* находило испред *ц* чији је први компоненат *t* (т). Колико
облици *ријечца*, *облучца* заиста постоје у нашем изговору тешко је рећи;
али је несумњиво да су то нова образовања са *-чц-* која се, по свој при-
лици, изговарај са једним *ц* (*ријеца*, *облуца*), иако се, под утицајем
ријеч, *облучац* и пишу са ч и каткада и према написаном изговарају.

Ако се са овим испореди *мачка*, *играчка*, *кучка* и сл., затим *јуначки*, *трговачки* итд., онда је јасно да је при редукцији *т* у *-чт-* тј. t͡št играо улогу факат што се на тако блиском растојању понавља исти сугласник (дакле, имали смо и извесну врсту дисимилације). У дијалектима нашим имамо (нарочито у чакавском делу) каткада и редукцију у овом случају: *taška*, *deško* итд.; тада имамо појав исте врсте као у *хрватски — хрвацки* и *хрваски*.

У *учтив* имамо *-чт-* у позајмљеној (туђој) речи. Напоменућу и *чьбан* које даје правилно *џбан*, а које се скраћује у *жбан* (*džb* > *žb*).

3. Засебно место у овом правцу заузима почетак и крај речи.

Овамо долазе случајеви: *бзова — зова*; *пшеница — шеница*; *Дмитар — Митар*; *птица — тица*; *ктитор — титор*; *тко — ко* (тко добивено метатезом од *кто* још се употребљава, али *ко* већ П. I. 79, никѡ П. II. 118); *пчела — чела*; *где — де*, *ди*, *ђе* (од XVI в.; овај облик зна и за метатезу дге у споменицима XIV и XV в.; са изгубљеним *д* имамо облик *ге* у југозап. крајевима нашег народа; *тканица — каница*; *гњирити — њирити*; *змилети — милети* и сл. итд.

Разлог губљењу сугласника (које се посматра нарочито у групи експлозивних сугласника) првобитно је у губљењу експлозивности, што повлачи за собом и губљење артикулације (исп. *ко*, *тица*, *ди* и сл).

Код сугласника на крају речи имамо неколико засебних појава.

а) Сам сугласник на крају речи, гласовним путем, не губи се у нашем језику: када у нашем језику, од најстаријих времена, има *да* М. S. 2, 16, 19 итд.; пода М. S. 52, греде М. S. 101 и сл.; бѫдѫ М. S. 2, ходе М. S. 2, проходе М. S. 6, враћаю М. S. 6 итд. — то значи да је српски језик добио те облике из прасловенског без сугласника на крају. Ви знате да у старосл. има напр. *бѫдетъ*, *бѫдѫтъ* у 3. л. једн. и у 3 л. множ., али већ се по кашто и у старословенскоме находи *бѫде*; то значи да је у прасловенском било **bǫdetъ* и **bǫdet* што је морало дати *bǫdetъ* и *bode* у ст. слов. У нашем језику уопштено је и 3 л. једнине и множине без крајњег *t*. Код *дастъ*, *ѥстъ* имамо *да*, *је*; то је дошло по аналогији глагола као *знаш* = *даш* и *зна* повукло је и *да*; а *да* м. *даст* повукло је за собом *је* м. *јест* и поред *јест* (доцније су се ти облици употребљавали у различном значењу).

Што код прилога имамо *јӱчē* поред *јӱчēр*, *вȅчē — вȅчēр* (увече), *ȍзгō* поред *ȍзгōр* и сл. (без крајњега *р*), то и ту немамо појав гласовне природе (јер у другим случајевима на крају речи *р* не отпада), већ губљење *р* под утицајем прилога типа *ондар* и *онда*, *тадар* и *тада* којима се може додавати партикула *р* и не додавати.

б) Праву редукцију сугласника посматрамо на крају речи у данашњем нашем језику. У речима које се завршују звучним сугласником на крају, данас у већини дијалеката наших имамо скраћену звучност; само у маломе броју наших данашњих дијалеката изговара се *дӯг* (са *г*), *грâд*, *бȫб*, *дӯд*, *вȏз*, *нȏж*, *чȅљāд*, *млáдеж*, *вȏђ*; *смӯђ* итд., већ имамо увек *звучно-безвучне* сугласнике. То значи да је изгубљена звучност, али да је задржан слаб притисак ваздуха који је карактеристичан за звучне експлозивне сугласнике. Међутим та звучност не мора бити скраћена у потпуности, већ се може нешто од ње и задржати у изговору ових *звучно-безвучних* сугласника у нашем језику. У сваком случају она не претставља потпуну безвучност сугласника са свима њиховим карактерним цртама.

Однос звучно-безвучних сугласника на крају речи, напр. у ном. и акуз., према звучном сугласнику у другим падежима учинио је те смо у неким речима према безвучном сугласнику по пореклу добили звучни сугласник у косим падежима (пред вокалима). Тако смо од *кȍмāт* добили *кȍмāда* (исп. *град*^{m}: *града*), а доцније и *кȍмāд*^{m}: *комада*; то исто вреди и за *рӱковē*^{m}: *рӱковēди*, а после и *рӱковēд*^{m}. По себи се разуме да се чува и стари ген. *комата*, *рӱковēти*. Тако се може објаснити и развитак *мозак* (мозга), *дрозак* (дрозга), *бризак* (бризга) и сл.; пошто је добивено *мозаг*

— под утицајем многобројних образовања на *к* добивено је *мозак*, а пошто је већ у парадигми однос *-дуг*: *дуга*, то и однос *мозак*: *мозга* није чинио тешкоће.

в) Најзад, трећи случај редукције крајњих сугласника имамо када се на крају нађе једна од ових група:

ст, зд, шт и *жд*.

Ту се губи крајње *т* и *д* у нашем језику врло рано, вероватно још у XIV веку. Данас имамо у књиж. јез. *још* (*јошт*), *навлаш* (*навлашт*), затим у говорима *милос*, *слабос*, *плаш*, *гроз*, *даж*, *дваш*, *триж*, *јес* итд. Не треба да нас буни употреба *милост* и сл. облика у данашњем књижевном језику и у старијим споменицима нашим: ту је поново унесено *т* из косих падежа, али то не значи да се процес губљења *т* није вршио. Исп. напр. „Кад би ме тва радос у милос вазела" Ш. Менчетић, поч. XVI в., „А кад бих најмању милос ње имао" Н. Нањешковић, XVI в., код Кавањина напр. у делу писаном поч. XVIII века находимо: „даровати милост" и сл.

Код речи као *јошт* — *т* је наново унесено из облика *јоште-р* итд.

И овде се редукција своди на редукцију експлозије, као што је код звучних сугласника редукција звучности. Та редукција повлачи за собом — губљење сугласника (град^m).

Према овоме свему у овом правцу се може констатовати двојака редукција: 1) редукција полугласника на крају речи (милост), 2) редукција експлозије завршног сугласника групе сугласничке (град^m).

4). Несумњиво у ову групу промена (редукције) долази замена код свих чакаваца и код већине примораца штокаваца (можда и свих) сугласника *м* сугласником *н*. Пред таквим *п* јавља се често назалиран самогласник, а каткада имамо место *-ом* — *ǫ*, *-ем* — *ę* — само назални вокал. Наприм. ја сам забележио у дијалектима Хрватског Приморја: *držin* (= držim), šćāpǫ́n (= šćāpóm) итд.; а тако исто и *nǒžę́* (= nožem), poįį (= pojim) итд. Овога појава има и код некојих муслимана (напр. у Подгорици или погдегде у Босни). Интересантно је да се у неким дијалектима, напр. у Дубровнику, уснени назал поново уноси у речи према паралелној употреби у облицима где уснени носни сугласник није на крају слога или на крају речи: *дим* — м. *дин*, према *дима*, *-му* и сл.; *Рим*, *плам*, *сам*, *лаком*, *питом* итд. према *Рима*, *Риму*, *плама*, *сама*, *самога*, *лакома*, *питома* и толиким другим облицима у којима се находи неизмењени сугласник.

Овај се појав находи у споменицима, нарочито чакавским, од XVI века.

Р. УМЕТАЊЕ СУГЛАСНИКА

1. У школској граматици се под овим називом разумеју појави врло различне врсте, и оно што претставља гласовну особину језика, и морфолошку, и оно што смо добили из најстаријих епоха нашега језика и што се данас јавља у њему. Као обично досада, ми ћемо ставити сваки појав ове врсте на његово право место.

а) Код неких глагола „умеће се" *н* које каткада постаје стални саставни део њихов, а који је само случајни елеменат: *унићи* напр. и *уићи* или *снимати* (исп. узимати); код именице *угао* имамо и *нугао* и сл. Ово *н* је врло старо и находи се још у једној групи облика који на први поглед изгледају као да никакве везе са њим немају. То је *н* (које гласи, везано са ј, — њ) у *њега*, *њему*, *њих*, *њим* итд., јер је првобитно та заменица гласила *јега, *јему, *јих, *јим као што показује и данас заменица за женски род *јој*, *ју је* (од старог генитива) и паралелна пуна форма *њој*, *њу*, *ње*.

То су појави морфолошке природе добивени на тај начин што су предлози *въ* и *съ* имали некад на крају *н*, дакле *вън и *сън, па су у вези са глаголима давали *вън-ити* — *вънити* у ст. сл., а у нашем језику *унити*; *сън-имати* — *сънимати* и сл. (исп. у старом језику *сѫ-сѣдъ* где је *сън* пред сугл. дало *сѫ*). Код анафорске заменице имали смо *сън-јимь* > *сън̑им*, *вън-јего* > *вънего*. Када су са овим предлозима употребљавани облици са *н̑-*, они су се почели употребљавати и уз друге предлоге који нису имали *-н* (напр. *отъ него* и сл.). Руски је језик сачувао старе односе, напр. *его дом* („јево", његова кућа), али *у него дом* („у њега је кућа", тј. он има кућу).

б) Али ти појави могу бити и гласовне природе. Када гласови типа *о* или *у* стоје испред или иза других вокала (*а*, *е* и др.), може се између *о* и *у* и тих вокала развити прелазни глас какав који даје обично *ų* = в. Ми смо већ говорили о *уво*, *сув*, *дувати* итд. Овамо долази например *блăвор* (рум. baláur — *блаор*), *увјести* м. ујести, *увиједати*, *озловиједити* од *озлоиједити* у говорима итд. Или иза *и* развија се *į* = *ј*, напр.: *Михо* — *Мио* — *Мијо*, *Михат* — *Мијат* итд.

То исто вреди и за предлоге који се находе пред именицама: у Ворахoвици = у Орах- Сп. III, 1, у Ворашахь = у Ора- ib. 12 итд; или: иако (= и ако) M. S. 33 (bis), иђко ib. 44, 45 итд.

У засебним речима (као што смо видели код сугл. *в*) ти сугласници остају, исп. напр. *руковет* м. *рукојет*, а после ишчезава *ј* — *рукоет* и даље *руковет* (rukoųet) (исп. ст. слов. рѫкоѩть).

в) Између сугласника *с* и *р* или *з* и *р*, *ж* и *р*, па каткада и *ж* и *л*, умеће се *т* или *д*: у *струја*, исп. ст. инд. *srávati* „*тече*"; *сестра*, исп.

лит. *sesers*, нем. *Schwester*; у *мездра, ноздри* и сл. речима имамо уметање прасловенско, међутим у *ждрѣбе, ждрѣло, прождрѣти прождрем, прождерем, ждерем, разрѣшити — раздрѣшити* и од овога прост глагол *дрѣшити* (исп. *обискати: бискати*) и сл. У дијалектима има тих појава још више: напр. у Боци: *здрака, заздрети, здрео, ждрак, ждрака* у Ц. Г. *ждлијеб* и сл.

У свима овим случајевима има пресек струјења ваздуха почетком изговора потоњег гласа — што даје утисак звука *т* или *д*, пошто су сви поменути гласови дентални (*с, з, ш, ж*).

С. МЕТАТЕЗА

1. Почива на психолошким основима: да се неки глас будући присутан у свести, раније изговори него што би требало према основној гласовној слици дотичне речи. То особито често бива када је код некога мало нарочито психичко стање (кад смо у афекту, недовољно пажљиви и сл). Отуда обичне грешке у овом смислу и када смо заморени, слаби или расејани.

Она се може извршити код гласова који су у непосредном додиру (метатеза једног слога) или код гласова различних слогова.

2. Узећемо примера непосредног додира гласова: *стакло, цкло, цакло; Стака — Цака, Стана — Цана, цволика — стволика;*

ветх > *ведг — вегд*; *обветшати* > *обвештати; липше* > *лишпе, мжирити, жмирити, мжул* (modiolus) > *жмул, жмуо, лжица* > *жлица; пукша* (Bükse) > *пушка*;

пладновати > *пландовати, где — дге — ге; кто — тко;*

всега > *свега* (затим: *сав*); у дij. *наћве* > *навће, седло* > *селдо, авлатан* и *алватан;*

бајрак и *барјак; бајрам* и *барјам; ладјица* у Хрв. Крај. — *лајдица* и сл.;

овђе — вође; онђе — нође.

3. Метатезе у различним слоговима има такође, нарочито у дијалектима нашим. Ја ћу навести тек понешто (исп. у глави о *в жрвањ* и сл. прим.): *левши: вљеши, могила — гомила, куцати — цукати, печити се — чепити се, цртало — трцало, налијеп* (тал. nappello), *капрал — каплар* (corporal), *караула — калаура* (karavul), *кочања — чокањ, њушка — шуњка, њушити — шуњати се, манастир — намастир, бунар — буран, коприва — покрива* итд.

Т. ДИСИМИЛАЦИЈА

1. Разједначавање се може вршити и у истим и у различним слоговима у различном правцу. Најобичнији је случај дисимилације када се два сугласника истога начина образовања једнога слога или непосредног додира разједначе тако да само један од њих остане са старим начином изговора, а други прелази у сродни глас без специфичнога начина изговора који остаје код првога гласа. Видели смо како *Мнеци* (од *Внеци*) даје *Млеци, многи — млоги, мнити, млити, најамник — најамлик, димњак — димљак, помња — помља, сумња — сумља, — мњах — мљах* итд. у народним говорима *Л* (љ) се образује на истом месту у устима где и *н* (њ), само није носно. То исто вреди и за *м* у речима *гумно — гувно, Думно — Дувно, обрамница — обравница, тамна — тавна, ломна — ловна, тамница — тавница* итд. *В* се образује на истом месту где и *м*, само нема носне артикулације. Према томе ово је појав супротан прелазу *в* у *м* у дијалекатском: *дамно* м. *давно, ждрмњи* м. *жрвњи, димно* м. *дивно* итд.

2. Много је чешћи појав ове врсте у нашем језику у различним слоговима, на извесном растојању. Нарочито се то находи у страним речима: *фланср — м. фланел, Глигорије — м. Григорије, поклисар — м. покрисар* (ἀποκρισιάριον), *саландар* исп. σαραντάριος, *бенберин* поред *берберин*; затим: *зламење* од *знамење, подлимача* м. *поднимача, жуванце* м. *жуманце*.

Овамо долазе и појави као: *неимар* исп. турско *mimar*, *наком* исп. *након* (ако овде немамо морфолошки појав, исп. *истом, нетом* и сл.).

Нарочите врсте случај имамо у *слобода* м. *свобода*, где се врши дисимилација двају уснених сугласника.

3. Али најчешћи је и најобичнији случај дисимилације када се од два једнака или слична сугласника у два оближња или два удаљенија слога један избаци.

Напр. *обеушити* м. *обезушити* (*з* и *ш*), *оавијестити* м. *обавијестити* (*б* и *в*); *црешња* (или *чрѣшња) даје *трешња* на тај начин што се *с* из *ц* (t͡s) подвргава дисимилацији према потоњем *ш*; *двадест, дванадест* старог језика и сл. дају *дваест, дванаест* (у споменицима се сачувало, као што смо напред видели, и *два на десете* и *два на десте* и сл.).

Овамо долази и велика група имена типа *Берисав, Богосав, Милосав, Радисав, Вукосав, Љубисав* — са променом *-слав* у *-сав*. Проф. Маретић (Gram. 108—109) позива се овде на језик Даничићев у којем обично находи *Радослав, Владислав, Светослав* итд., а у придева *Радосављева, Владисављева, Ниносављева, Миросављева* итд. Из тога Маретић изводи закључак да је у ових имена *л* дисимилаторним процесом изгубљено првобитно у присвојних придева где се оно јављало на кратком растојању од *љ*. Одатле би се губљење *л* распрострло на проста имена. Да је то тачно,

показује нам и наш стари језик. У споменицима од XI — XV века (в. Даничићев Рјечник из књижевних старина), напр. поред имена *Радослов* находи и име *Радосав* у истом односу, док је код придева обично *Радо-* *саљ* (ч. Радосаљ) и код презимена *Радосаљић*.

Међу појаве ове врсте долази и губљење *л* у *благослов* — *благосов*, *благословљати* > *благосивљати* које је, после испадања *в*, дало *благо-* *сиљати*; да ли можда и овај глагол сам није утицао на губљење *л* у *благослов* — тешко је рећи; али је несумњиво да се поред *благосиљати* употребљава и *благослов*, што и показује да у њему испадање *л* не мора бити изворно. Овамо иде и *човек*. Ова реч је до XV в. гласила *чловек*; од тога времена и у штокавском и у чакавским говорима имамо *човек* (човјек, човик), док се код кајкаваца и даље употребљава *človek*. Овде би била дисимилација по акустичком утиску: *л* и *в* имају у себи нешто од тембра звука *у*, и то је, изгледа, било довољно, па да се дисимилација изврши. Али ипак тешкоћа објашњења овог појава остаје и даље. Док се овде врши дисимилација *л* и *в*, дотле се у другим случајевима не врши: *слава*, *слово* итд. Зато и поред објашњења које дајемо, мислим да су нова испитивања у овом правцу потребна.

Овамо долази и *како* = *као* и под његовим утицајем у Ц. Г. *прео* м. *преко*.

4. У појаве ове врсте долази и избацивање целога слога када је он потпуно једнак са слогом до њега. Напр. *бременоша* м. *бременоноша*, *законоша* м. *закононоша*, *иконосац* — *икононосац*, *Танкокоса* — *Танкоса*, *часословац* — *часловац*; у реченици: *он је видео* = *он је је видео*. Под утицајем тога изоставља се *је* и испред *се* — *он је се вратио*: *он се вратио*, али је могућно и гласовно објашњење: *он се је ... = он сē ...

Пропуштање сугласника има и друге природе: напр. *глеам* м. *гледам*, *глај* — *гледај*, *грем* м. *гредем* и сл.; то долази од пасивне артикулације која се јавља у народним говорима. Под утицајем глагола *дати* који има правилно у 3-ем плур. *даду* направљено је *дадем* поред *дам*, *имадем* поред *имам* и сл. Ово је повукло и *грем* — *гредем*.

Ђ. САЖИМАЊЕ

1) Може бити двојако: сугласничко, када се од два засебна звука створи сливен, сложен звук: ч од *-тш-*, *ц* од *-тс-*, ҙ од *-дз-*, џ — од *дж*. О тим смо појавима говорили, исп. *чтета* — *тштета*, *коцка* — *котска*, *увеџбати* — *уведжбати* и сл.

2) То је обичније код вокала.

Обично се сажимање врши према другом вокалу. Дакле мора се претпоставити и извесне врсте једначење које је претходило сажимању:

пòјāс: *пâс*, *зȁјēц* — *зêц*, *пòсао* — *пòсō*, *вȅсео* — *вȅсō*, *мȍгао* — *мȍгō*, *кȁо* — *кô* и сл. Има случајева где има и само сажимање: *сòкō*, *сô*, *вô* итд. од сокоо < сокол итд.

Према томе разумљиво је и *пѐтнēст* = *-аест*, *шѐснēст* — *-аест*, *âмо* — *двамо*, *свȁкāко* — *свȁкојāко* и сл. Одавде излази да би *мêга*, *твêга* и сл. у дубров. дијалекту било фонетско, а *мôга*, *твôга* и сл., исто онако као и *дȍбрōга*, *дȍбрōму* итд., било добивено према *тога*, *тому* и сл. Исп. и *двојега* — *двога* под утицајем *двоје* и сл.

Исп. још сажимање *ии* — *кỳтūца* < *кутијūца* итд.; у чак. дијал. *bát* = *bojät*, *stát* = *sojät*, *gospá* = *gospoja*, *vôko* = *va oko* и сл. С друге стране: *vátok*, *sêt*, *sêl*, *vêt*, *prolét* итд., наше *нêћу*, *нêћеш* (= не оћу < не хоћу) итд. у којима је боју контрахованоме вокалу дао етимолошки најважнији *слог* који се и изван дане везе употребљава: va otok: va, sёjat, sёjal, vёjat, prolejät. У не хоћу и сл. х је врло рано изгубљено под утицајем *не јесам* = *нѣсам*.

О *нећу* в. моју расправу: А. Белић, О постанку српскохрватских глаголских облика *нећу*, *ћу* и сличних, Глас САН CXII 1—18.

3) Сем сажимања које је извршено на терену нашега језика има и старијега, прасловенског. Овамо долазе случајеви као *нѣсам* = **не есмь*, *нѣма* — (не има) и сл., затим, веровати, *ā* у *чŷвāте* — *чува'ете* и сл. О том ћемо опширније говорити у одељку о глаголима.

У. НЕКЕ НАПОМЕНЕ О ГЛАСОВИМА

1. Сугласник ҙ (д͡з) сматра се да је у нашем језику ишчезао прешавши у *з*, али то није тачно. У староштокавском дијалекту он живи у пуној употреби и прелази преко граница старе употребе. Имамо га не само у *ҙвезда* (исп. цвет) и сл. него и ҙид, ҙвоно итд. Од других дијалеката оно је најчешће у дубровачком: ҙора, јеҙеро, ҙет, ҙова, ҙијехат, пронҙор, миҙерија, спенҙа; у црногорском: ҙипа, ҙора, ҙид итд. Како се оно находи већином у страним речима, могло би се претпоставити да је овде страног порекла и да је дошло преко туђица (напр. из стародалматинског у којем се употребљавало); међутим у староштокавском ја мислим да оно претставља продужење старих односа старога ҙ које се добивало у прасловенском од *г* испред *ѣ* и *и* = ҙ (*d͡z*); то је вредело за *г* и када се и иза њега находило *в* — *ҙвѣзда* (исп. пољско gwiazda).

2. У знатноме броју речи *с* пред сугласником нарочито *к* и *т* изговара се као *ш*: *сврака* — *шврака*, *скроб* — *шкроб*, *строка* — *штрока*, *стап* — *штап*, *шкриња* — *скриња*, *штрцаљка* — *стрцаљка*, *шмукнути* — *смукнути*,

шкрб — скрб, исп. још: *шклоцати, шкрок, шкропити* (такође: *клоцати, крочити, кропити*); *оштрити, оштар* (исп. у југозападним дијалектима *остар*, старошток. **острити* итд.

Вероватно су различни узроци овога појава: 1) у страним речима, исп. и *жглоб, ждрака* у Ц. Г.; 2) усвајање страног изговора ових сугласника, (наравно у различним функцијама) 3) напоредна употреба *с* и *ш* уз *т*: *пустити, пуштати, пуштен, крстити, крштавати* и сл. Тако ја објашњавам у *острити — оштрен, наоштравати* и сл., а после и у *оштар*.

3. Што се код неких прилога јавља покретно *к, н* и *м*, напр.: *даклем — дакле, докле-н*, -м, *дотле* -м, -н, *покле-м, посли-м, тере-м, веће-м, послије-н, отоле-н, овде-к, -ка, ондек* и сл. — није га тешко објаснити, бар у већини прилика, речцама -н, -на, -к, -ка, које су некад нешто значиле као појачајне речце или су у току времена изгубиле право значење. Сугл. *м* може бити и морфолошког порекла: *истом* од *исто, нетом* исп. *нето* (под утицајем прилога *гредом, крадом* и сл.).

4. *Гласови у страним речима.*

Познато је да се језици у изговору истих гласова не слажу: отуда долази да један глас (вокал или сугласник) у једном језику има гласове који му друкчије одговарају у другом. Остављајући ово питање детаљним истраживањима, ја ћу дати овде само неке напомене.

а) *а* кратко различних страних језика даје *о* у нашем језику. То је стара традиција. Свако *ă* у прасловенскоме језику постајало је *о*. Свако ă туђега порекла звучало је уху нашег народа као *å* (о): босиљак — basilicum, јастог — ἀσταχός, *коледа* — лат. calendae, *конао* — тал. canale, *конопље* — χάνναβις, коситер — κασσίτερος, коризма — лат. quaresima, молер — Mahler итд.

б) *е* у завршном слогу испред *р* и *л* изговара се као *о:* мајстор — Meister, логор — Lager, обор — ober, фратор — frater, шафољ — Schaffel.

в) *i* или ü (v) дају у нашем језику отвореније гласове: *калеж* — calix, *чемпрес* — cypressus, *комесар* — Kommissär, *Полексија* — Πολυξένη, *Алемпије* — ’Αλυπιος и сл.

г) Туђе *о* у речима даје затворенији звук, звук *у*, што би показивало да је наше *о* глас отворенији.

Напр. Антун — Antonius, друм — δρόμος, Француз — Francose, подрум — ὑπόδρομος, бандунати диј. — abbandonare, дуња — κυδώνιον, каруце — carrozze, кухати — kochen, нурија — ἐνορία, путир — ποτήριον, рузмарин — rosmarinus итд.

д) *у* имамо такође који пут и од *ü* (υ), од гласа који наш језик не зна: *ћурилица* — Κύριλλος, *панађур* — πανήγυρις, *Јеђупка* — Jeđupat (Египат) и сл.

ђ) Од *е* имамо каткада и *а*: касарна — Kaserne.

е) Видели смо да од *е* народном етимологијом (везивање са другим коренима) бива ѣ: Стјѐпан — Στέφανος, *лијер* — λείριον, *налијеп* — nappello, *лијевча* — ! cs,. Овамо долаве и речи као *колијер, путијер* и сл. у дубровачком говору и сл.

ж) Код сугласника: *чавао*, chiavo, *очали*, occhiali, *рачун* — razione, *пуч* — pozzo и сл.; затим *ћелија* — κελλίον, *ћесар* — καισαρ (у мак. ј.), ђакон — διάκονος, ђа̄во̄ — διάβολος и сл.; Ма̀џа̄р према турском Madžar и Мађар према мађарском — Magyar и сл. Поучни су примери *џебрати, џебрак* од словачког žebrati, žebrak, *џак* од мађ. szák, нем. Sack и сл. Употреба самосталнога *џ* (хоџа, џамија и сл.) и оснива се на позајмицама, исто онако као и *ф* (фес, фрајла, фишек итд.), о којима смо говорили. Такво је у извесним случајевима и ς (исп. и чкола м. школа и сл.).

а) У страним речима пред денталним и лабијалним сугласницима умеће се врло често *н* или *м* у нашем језику: чемпрес — cypressus, Алемпије — ’Αλυπιος, амбис — ἄβυσσος, тамбор — табор, арантос (у Рисну) ἀρᾶτός, комендија — комедија, Мелентије — Μελέτιος, Дометијан — Δομετιανός итд.

У њима имамо утицаје најразличније врсте: народну етимологију, наслањање на друге сличне речи итд.

АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ

1) Значај српскога језика необично је велики за испитивање не само свих словенских језика него и за испитивање свих индоевропских језика уопште. Јер је српскохрватски језик верније него иједан други индоевропски језик сачувао акценат дубоке старине. Када се ти остаци старе акценатске системе попуне оним што се сачувало или у словенским или несловенским језицима (нарочито балтиским) индоевропске групе језика, тада добијамо готово потпуну претставу о акценатским односима у прасловенском језику.

Систем прасловенске акцентуације једини нам може протумачити велики број појава наше савремене акценатске системе, појава које на сваком кораку наилазимо. Јер као и у осталим деловима склопа нашега језика тако и у акцентуацији највећи део појава наслеђе је прошлости; само релативно мали део пада на савремени развитак нашег језика.

Сем тога, разматрање унутрашње стране наших акцената даће нам могућности да разумемо и акценат савременог књижевног језика — и да његову чистоту негујемо. Јер тек онда када свако од нас, појединце, пореди однос свога акцента, акцента којим он говори, према књижевном акценту, моћи ће добро савладати акценат књижевног језика.

Тако напр. акценат београдских књижевних кругова или београдске интелигенције претставља стална отступања од нашег књижевног акцента. 1) У београдској акцентуацији скраћују се обично дужине за наглашеним слогом напр.: *вӣйти* и *вйти*, *ру́ка*: *ру̑ку*: за̏руку м. за̏ ру̑ку и сл.; 2) Акценат \ у двосложним речима са крајњим кратким слогом прелази у \ напр. *же̏на* м. *жѐна*, *ду̏кат* м. *ду̀кат*, *се̏ло* м. *сѐло* и сл. Иначе се (сем мањих отступања, напр. сем употребе кановачког *Бо́жић* и *Бо̀жић* и сл.) употребљавају четири књижевна акцента. Тако се за сваки наш крај може с тачношћу одредити: шта претставља нова акцентуација и када се она сведе, према њеним принципима, на сталан акценатски однос

према нашој књижевној акцентуацији, — онда се у свему осталом акцентуација нашег књижевног језика мора слагати са остатком те акцентуације

2) Код акцента треба разликовати: а) *акценат засебних речи* и б) *реченични акценат*. Акцентован слог (носилац акцента) у нашем језику онај на којем је ритмички највећа снага; акценат реченичних делова је ритмички однос фонетски повезаних делова реченице у групе речи или слогова и, на послетку, реченични је акценат онај који се у односу према свима деловима реченице највише истиче и којим се одређује акценатска узајамност свих делова реченице. Ми ћемо овде говорити само о првом, остављајући све друго за друге одељке ових предавања (ред речи у реченици и сл).

У засебним речима интонацијом називамо цело акценатско кретање у њиховим границама: однос различних страна у самом акценту (експираторне и музичке стране), однос различних слогова итд. Сем интонације разликујемо још акценат и квантитет. Квантитетом називамо дужине краткоће слогова изван акцентованог слога.

У акцентованом слогу разликујемо три стране: његову јачину, која може расти, расти и опадати, опадати итд. у границама истог слога, његову висину, тј. растење или опадање акцента по висини тона и његову дужину или краткоћу (однос по трајању међу акцентима). Јачина или снага акцента назива се и експираторном страном акцента, висина се назива његовом музичком страном.

Музичка и експираторна страна акцената се данас одређује и различитим апаратима на које се преноси вибрирање ваздушних таласа при изговору дотичних акцената. Али засада се још увек најтачније карактеристике њихове могу дати на основу њиховог утиска на наше ухо. Јер поред тона (његове висине и низине) има још једна страна која је у овом случају врло важна: то је физиолошко осећање веће или мање снаге употребљене у различним деловима акцентованог слога које знатно исправља све грешке које се могу јавити код апарата (било да се они стављају у уста, било да се на ваљку обележава величина и смена ваздушних таласања).

3) Наш акценат садржи у себи особине које је добио у прасловенској епоси свога развитка, затим има особина које су се развиле у јужнословенској епоси његова развитка и које су заједничке и словеначком и српскохрватском језику; али за нас су особито важни они појави који су се развили на његову земљишту.

У своме излагању ја ћу ићи овим путем: даћу главне системе српскохрватске акцентуације и гласовну анализу свих њихових акцената. Када то учинимо, свести ћемо све наше акценатске системе на најстарију и полазећи даље од најстарије кретаћемо се ка старијим епохама њеним. Тако идући утврдићемо главне акценатске појаве прасловенског језика.

Када одредимо промене које је претрпела прасловенска система у самом прасловенском језику, задржаћемо се и на главним променама које су је довеле до стања у данашњем нашем језику.

4) Али претходно морам дати неколико напомена из литературе предмета. Вук Караџић је у своме речнику од 1818 године имао свега три акцента: два кратка акцента \\ и \ бележио је само у речима које су у свему једнаке сем у акценту (на пр. *бȁцати* (бости) и *бàцати* (jeter), jȁрица (јарац) и јарица (пшеница) итд.; тако је имао \ ⌒ и /. У његовом речнику је провео (1852) потпуну систему од четири акцента. Ђура Даничић, који је у више својих студија најбоље досада показао промене акцената у нашем језику (последњи пут прештампано у издањима Српске академије под називом Српски акценти, 1925). Наша савремена акцентуација ту је добила своје најбоље фиксирање.

За старију штокавску акцентуацију од значаја је дело проф. Решетара: Die serbocroatische Betonung südwestlicher Mundarten (1900) где су углавноме обухваћени говори Црне Горе, Боке и Дубровника; о осталим системама види код Белића, Диалектологическая карта сербского языка (1905) и Акценатске студије, 1914.

За најстарију штокавску акцентуацију види Дијалекте источне и јужне Србије, А. Белић (Београд, 1905—6).

За чакавски дијалекат дао је први пут тачно бележење акцената А. Мажуранић у Slovnici Hrvatskoj (1859, Загреб); али је његов материјал недовољан. Добар се материјал може наћи у овом правцу тек у студијама новога времена: за Хрватско Приморје у Замѣтки по чакавскимъ говорамъ (Петроград, 1910) и за славонске говоре код Ившића (Rad 187).

За фонетско-физиолошку страну акцената од значаја су M. Šuňica (Шуњића) „De ratione desingendi vite quaslibet voces articulatas seu de vera orthographia cum necessariis elementis alphabeti universalis. Viennae 1853. Овде је дата, у главноме добро, општа слика наших акцената, која је у фонетско физиолошком правцу допуњена и усавршена тек у новије време. Тај опис потпуно модерно је израдио тек L. Masing у делу које је изазвало, у своје време, велику дискусију: Die Hauptformen des serb-chroat. Akzente (Петроград, 1876) исп. критику Љуб. Ковачевића у (Archiv für slav. Philologie III 685 и д.). Са друге тачке гледишта (експерименталне) дао је схему наших акцената R. Gauthiot у Etude sur les intonations serbes (у Mémoire de la Société de Linguistique XI 336), која је врло интересантна, али која такође не претставља још најбоље што се у овом правцу може дати.

Напослетку да поменем студије о историској страни нашег акцента: проф. А. Лескин, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den Slavischen Sprachen (I 1885; II 1893, III 1899), академика А. Шахматова: Къ исторіи сербско-хрватских ударенiй (1888), Јурiй Крижаничь „О сербскохорв. удареніи у Извѣстія Петроградске Акад. Наука III, св. I.

А

1) На терену српскохрватскога језика (у смислу лингвистичком) имамо, по акценатском квантитету четири акценатске системе:

а) Новију акцентуацију новоштокавских говора од четири акцента \\ \ ⌒ /, кратког низлазног \\ и дугог низлазног ⌒ и кратког узлазног \ и дугог узлазног /. Ако се то по који пут понеки од ових акцената и недовољно типично изговара, ипак они су овој акцентуацији познати увек у четири облика своја. Ова се акцентуација находи у шумадиско-сремском говору, херцеговачком и новијем западном.

б) Старију акцентуацију новоштокавских говора од два акцента \\ и ⌒, оба низлазна. Дешава се у овој акцентуацији да се у ограниченом броју случајева и под нарочитим погодбама јави и /; али то није особито карактеристична црта \ се никада овде не јавља. Ова се акцентуација находи у косовско-ресавском говору, у зетском, и у старијем западном. Каткада се оваква акцентуација јавља и у чакавским говорима (који не чувају добро своју стару акцентуацију).

в) У чакавску стару акцентуацију од три акцента \\ ⌒ и чак. ⸯ. Чакавски узлазни акценат ⸯ разликује се знатно по изговору, а тако исто и по пореклу, од штокавског /; зато овај чакавски акут ми и бележимо засебним знаком, и ако се он обично у научним делима бележи знацима / или каткада и ~. У некима се чакавским дијалектима чакавски акут (ⸯ) замењује низлазним акцентом ⌒; тада се чакавска акцентуација ничим не разликује од старије новоштокавске. Таква се акцентуација находи најчешће у југоисточним чак. говорима (у Далмацији).

1) Акцентуацију староштокавских и средњештокавских говора од једног акцента који је најбоље бележити усправном цртицом ǀ. Тај акценат, стојећи каткада на местима старије новоштокавске акцентуације а каткада добијајући нарочито место према одређеним ритмичким правилима, има извесне нијансе, али увек принципски претставља један акценат у дотичном говору.

2) Када се испореде акценти свих система, лако се долази до уверења да су \\ и ⌒, углавноме, свугде исти; према томе имаћемо да дамо физиономију — фонетску карактеристику свега шест акцената:

\\ ⌒ \ / ⸯ и ǀ

Сви остали акценти наши (у споредним слоговима, у различним дијалектима) претстављају мање или веће модификације ових акцената.

3) Према одређивању природе наших акцената ја ћу се задржати на претстављању њену *Мазинга* и Gauthiot. То ћу учинити ради тога да бих показао и начин како се та испитивања врше. Мазинг је најистакнутији претставник музичкога претстављања наших акцената. Gauthiot је дао резултате „објективног бележења“, помоћу апарата. Најзад у моме претстављању имаћемо поређења дојакошњих резултата тих испитивања и исправљање њхиово на основу мојих посматрања.

Б. ОПИС АКЦЕНАТА

1) Пре свега нам се ваља задржати на опису наших акцената у Мазинга. Његово су мишљење многи оспоравали, али ипак оно остаје као врло карактеристично и садржи у себи схватање целе групе испитивача нашега језика.

Мазинг је имао објекте из Жаркова (околина Београда) и Мркопоља, места у јужној Хрватској. Његова се посматрања на њима само узајамно попуњавају.

На основу жарковачког изговора он је дао овакву схему:

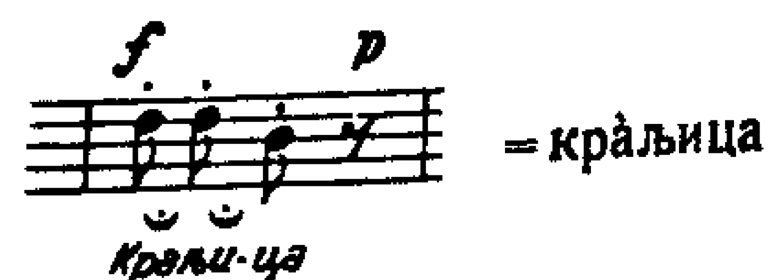

= кра̏љица

На основу мркопољског изговора он бележи:

= говòрити = жèна или že< ěnå a

Из овога излази да је по његову мишљењу акценат „кратки узлазни" двосложан да у првоме слогу он музички расте (до квинте), а у другом да се спушта са те висине. Оба слога имају подједнаку снагу у тренутку свога највишег тонског момента; када су речи двосложне (жèна), тада други део овог двосложног акцента има на себи јак удар (иктус), значи да је он претежнији од првог слога.

Исту такву двосложност он находи и код дугог узлазног акцента:

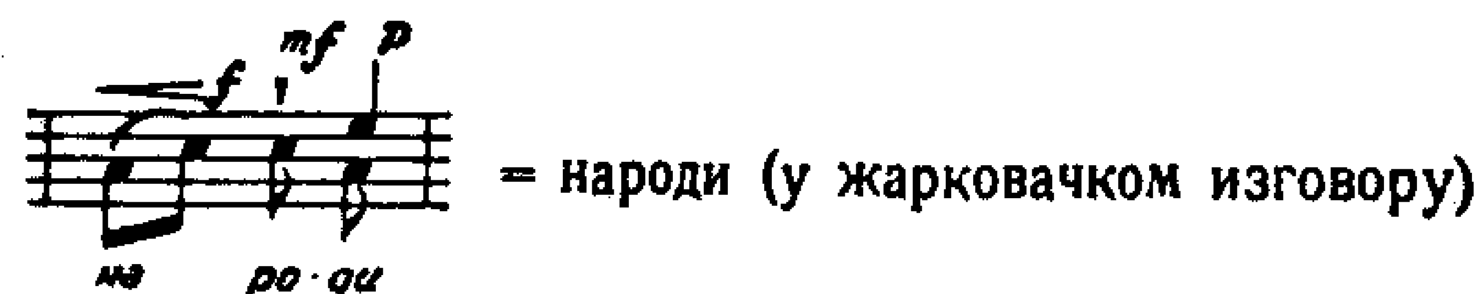

= народи (у жарковачком изговору)

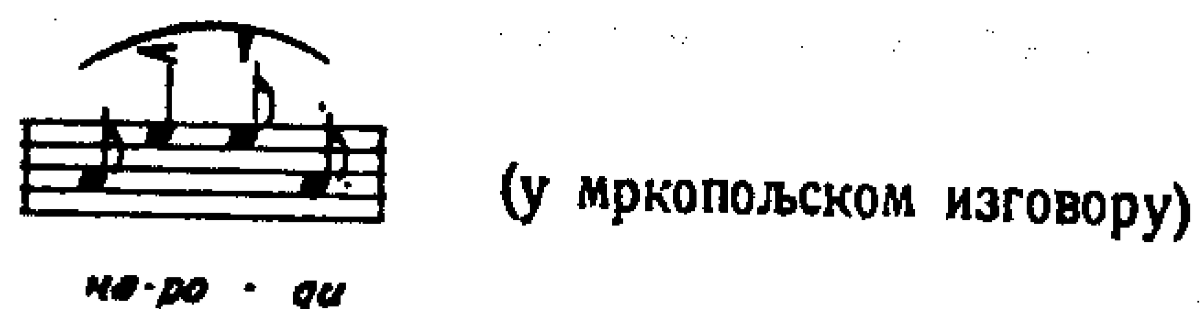

(у мркопољском изговору)

Обележавајући • (тачком) удар, ͗ (луком од лева на десно) глас који се музички пење, ͑ (луком од десна на лево) звук који се спушта, ‿ (доњим полукругом једнога кружића) кратак слог, а — (хоризонталном цртом) дужину он графички овако претставља поменута два акцента:

\= ◡̇.◡̇ или 2 S или 2 S (жена)

/= ◡̲ ◡̇ или 2 S или 2 S (рука)

Код кратког низлазног и код дугог низлазног има по Мазингу врло просте и лако разумљиве типове.

а) ⑊: dĭm, klĭn, drăm

⑊ он се осећа као моментан, врло кратак удар (иктус), после којега глас толико пада, да се последњи сугласник находи у дубоком слабом тону.

б) ⌒: drug тј. drů$_{ůg}$, дакле, прво врло висок тон који се одједном спушта. То исто вреди и за вишесложне речи.

По Мазингу, дакле, имамо две врсте акцената у савременом језику:

1) двосложне акценте (кратки и дуги), којих по томе и не може бити у једносложним речима, то је ＼ и ／. Код њих је удар или подједнак у оба слога или је у почетним моментима другога слога јачи него у првом.

2) Једносложне акценте, који могу стајати и у једносложним речима, кратки (⑊) и дуги (⌒). Ти низлазни акценти једнаки су, по Мазингу, са другим компонентом узлазних акцената.

Остављајући на страну све оно што је споредно у Мазинговој теорији, задржаћемо се пре свега на његовој двосложности ＼ и ／. Већ одмах после појаве своје изазвала је књига Мазингова критику Љуб. Ковачевића (Archiv Јагићев III књ.). Он је на основу свога изговора, а уз припомоћ музичара Мокрањца и д-р В. Бакића, доказивао: да нема двосложности у нашим акцентима ＼ и ／, већ да је наглашени слог и највиши и најјачи у нашем језику, сви остали да су слабији. Другим речима, да у нашем језику нема двосложних акцената.

Овакав суд Ковачевићев несумњиво је тачан за његов лични акценат, јер такви су заиста акценти ＼ и ／ онога краја одакле је Ковачевић; али међу нашим различним крајевима има и разлике у акцентима. Мазинг је за наш језик туђин и он је дао врло танану слику спољашње стране наших акцената. Али има нешто што се не може дати никаквим справама и никаквим описима туђега изговора, што се мора осетити у нашим акцентима. То је оно што Мазинг назива ударом, а што ми називамо снагом или експираторном снагом акцента. Та снага је у самом акценту тако малена и тако танана, да се она може само осетити. У *жѐна, кра̏љица, на́род, до̀мови* и слично та је снага увек на наглашеном слогу у нашим дијалектима са потпуним развитком наше савремене акцентуације. Мазинг је имао објекте из таквих крајева, и према томе у *томе* његова опажања нису тачна. Истина је да има крајева где се део удара још задржао на последњем слогу, али то су крајеви у којима се тек сада врши превлачење акцента. Колико год сам имао могућности да посматрам наш акценат, то сам могао констатовати. Али Мазинг у нечем има ипак право. У музичком или тонском правцу он је тачно опазио да је врло често слог са акцентом по висини тона исти или каткада и виши од наглашеног слога. Иначе кретање акцента у унутрашњости слога — углавном је тачно претстављено.

2) Код Gauthiot (*M.S.L.*[1]) XI, 336 и др., Etudes sur les intonations serbes) имамо потпуно разликовање у току целог трајања акценатског, експираторне и музичке стране акцената, тј. њихове јачине и њихове висине. Он даје ове схеме кретања једног и другог момента:

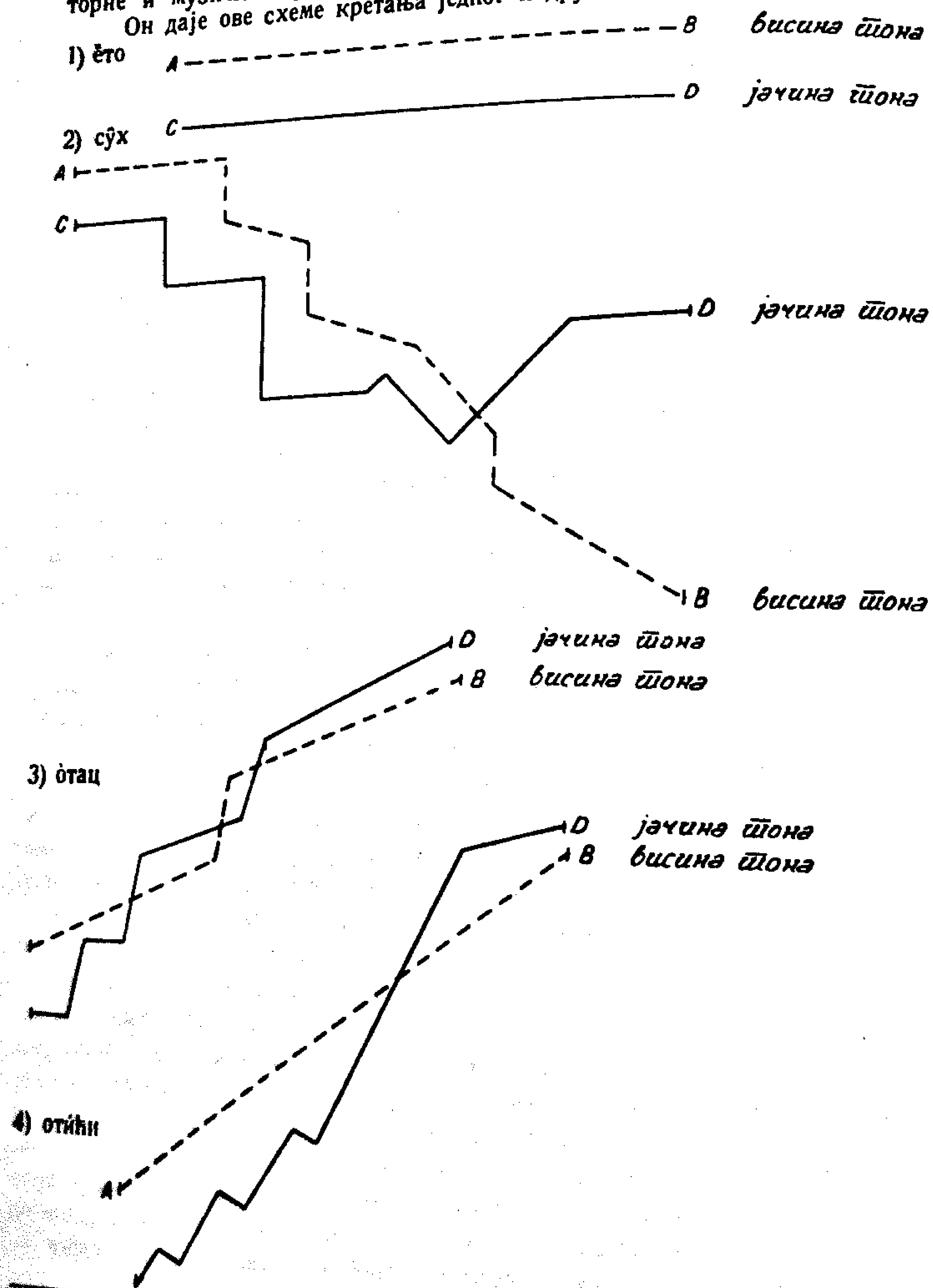

[1]) Mémoire de la Société de Linguistique

За већи део ових схема не може се рећи да је нетачан, већ да је само сумаран и груб. 1) Акценат \\ силно опада и чини потпуну паралелу акценту ⌒ (то се одавде не види); 2) акценат ⌒ је, по мом мишљењу, дан врло тачно; 3) експираторна страна није тачна, као што се види у *4*, где она такође није у потпуности тачна, јер она опада од половине акцента, а не само на његову крају. Али \\ се кашто нетипично изговара, тако да у овом правцу бележење Gauthiot-a не мора бити сасвим нетачно.

3) Већ се из онога што сам досада рекао може видети права фонетско-физиолошка природа четири акцента књижевног језика.

а) \ и / имају тонску (музичку) страну која стално расте: *сѐло, др̀жава, жѐна, планѝна, водѐница* и слично претстављају акценат кратки који стално тонски расте дакле а/б, међутим његова снага, јачина опада пре завршетка наглашеног слога, дакле в/\г или в/\г. То исто вреди и за /, само са том разликом што је / дуг, па зато и растење тона и растење и опадање снаге бива у већим размерама. Напр. у *ру́ка, напи́сати, повра́ти, препору́чити* итд., увек имамо:

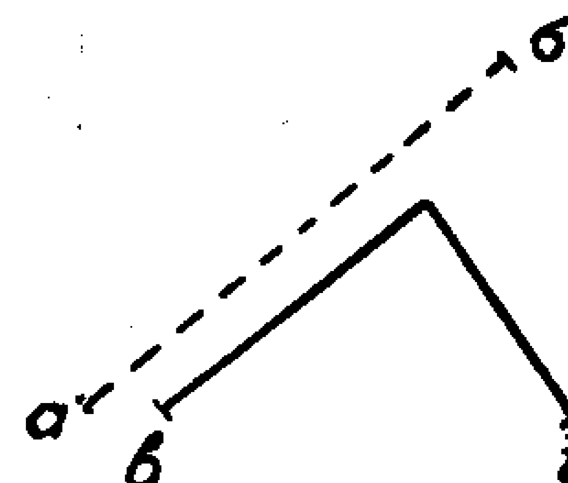

Ово опадање експирације ових двају наших акцената тако је типично да чини карактерну страну (недовољно запажену) ових наших акцената. Оно и чини да се ја никако не могу сложити са мишљењем о његовој двосложности. Главна страна акцента јесте његов експираторни удар; он је у нашем језику сав на слогу под \ и /.

Приметио сам већ да висина тона до које се долази у наглашеном слогу може остати и у првом делу потоњег слога; али одмах затим она (музичка страна) у том слогу опада. Тај други слог може бити каткада у почетку и виши од првог; али снага акцентска увек је усретсређена на првом слогу. \ и / у двосложним су речима дужи него у вишесложним; напр. у *сѐло* је дужи него у *сѐлити се*, у *ру́ка* је / дужи него у *ру́чати*. Отуда је дошло да \ у неким крајевима у двосложним речима прелази у /, напр. у шумадиском говору *се́ло = сѐло, ду́кат = дỳкат, о́тац = ѐтац*. То исто запажамо и у дубровачком говору *(же́на, се́стра* итд.) и у околним говорима. Ови се акценти довољно типично изговарају у нашем народу. Истина је да код \ може растење тона бити скраћено (од квинте на терцу или на два тона), али га увек има.

б) ⸜ и ⌒ (кратки низлазни и дуги низлазни акценат) претстављају такође паралелу.

Код ⸜ тонска страна нагло опада, експираторна такође:

, на пр. сла̏ва, сла̏вити, си̏нови, лу̏пити итд. Остали су слогови толико у ниском, дубоком тону, да се наглашени слог истиче пред осталим.

Овај акценат изгледа често (у крајевима где се типично изговара, напр. у Дубровнику, у северозападној Србији, у Босни итд.) као редуциран ⌒. Али има крајева где он губи своје карактеристично тонско опадање и где се једначи обичним експираторним акцентима са јаким експираторним ударом (такав је тај акценат код чакаваца, у Београду и у многим другим дијалектима нашим, напр. у косовско-ресавском итд).

Код ⌒ имамо обично карактеристично спуштање гласа у два дела, првом необично јаком и брзом и другом слабом у оба правца, у правцу тона и његове снаге. Напр. *Бо̑г, пра̑вда, пра̑вдати се, за̑града, сла̑мка* итд. Могли бисмо га претставити са:

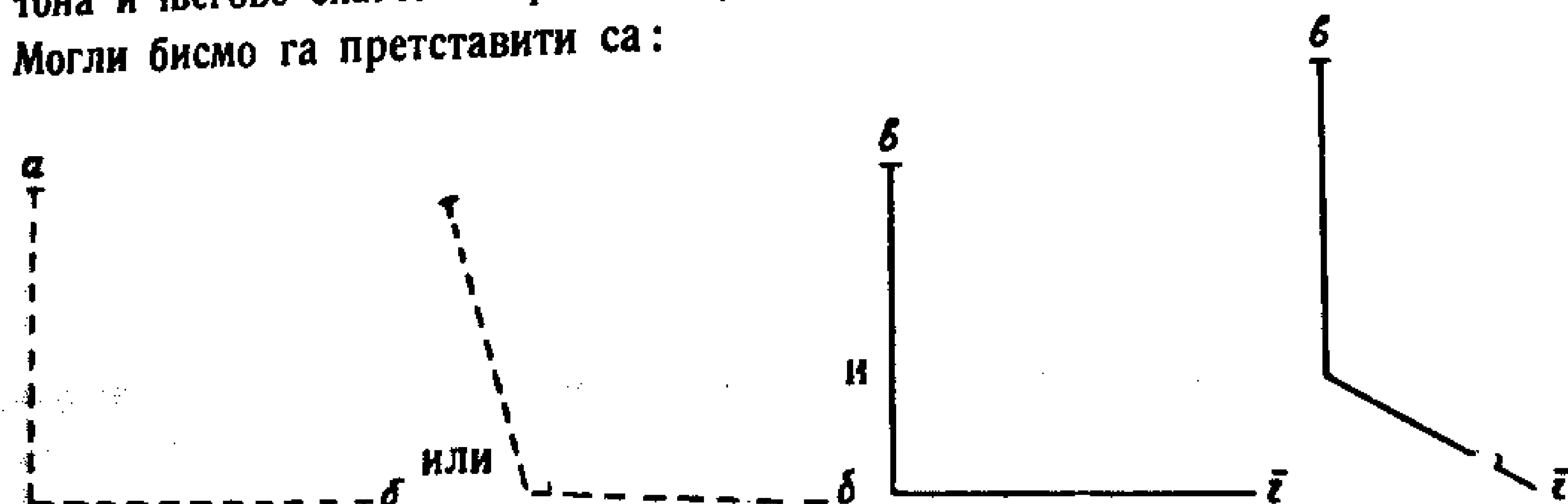

Због скретања у другом темпу овог акцента у извесном моменту његова трајања — он чини утисак прекинутог акцента.

Експираторна страна овога акцента може при крају трајања и бити појачана:

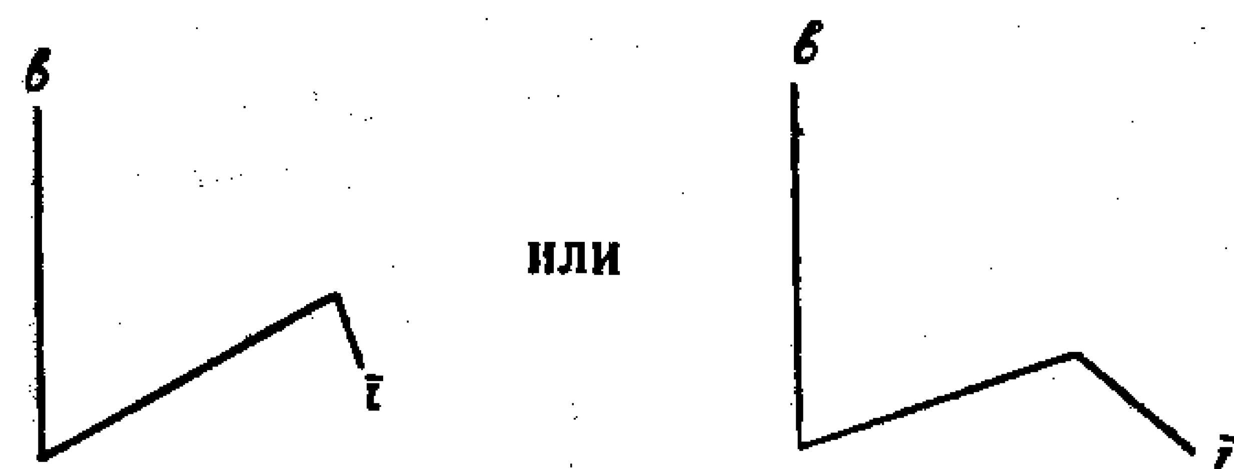

Све дужине иза акцента имају овај карактер, напр. *водѐнӣца̄, вра̑ба̄ца̄, гла̏да̄м, чи̏новнӣк, дѐвојка* итд. Зато их је Караџић и обележавао све тим акцентом, дакле: *во̏де̑нѝца, вра̑ба̑ца̑,* итд. Према томе у свима овим

случајевима само први знак (идући од лева на десно) претставља акценат, а сви су остали знаци за дужине које добијају у нашем језику карактер споредних акцената који опадају и у тону и експирацији.

И овај акценат може бити у нашим домаћим говорима знатно редуциран.

4) Два главна акцента који се находе и у другим системима сем у савременом новоштокавском јесу ⸜ и ⌒; али сем њих, као што смо видели, има у чакавском дијалекту акценат који обележавамо ˜, а који се у науци обележава знаком ∕ или код неких ~. То је тзв. чакавски акут. Напр. у речима: *mlãtiš, grãja, kopãč, klobũk, zidãr, kõń* и слично.

Његова је природа сасвим друкчија него код акцента ∕. Ја сам (1910), описујући тај акценат, дао овакву схему за тон и експирацију (снагу):

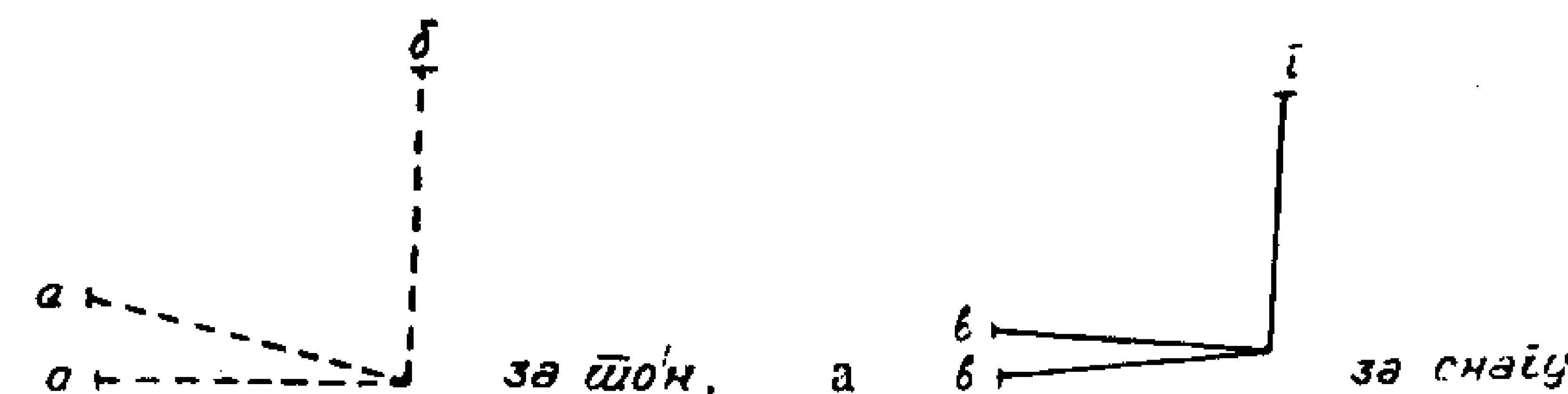

„У почетку је звук уједначен или каткада и низлазан, затим постаје силно узлазан и у тренутку највишега и најјачега тона он се прекида".

Проф. Ившић, описујући сличан акценат у Славонији, дао је овакву схему:

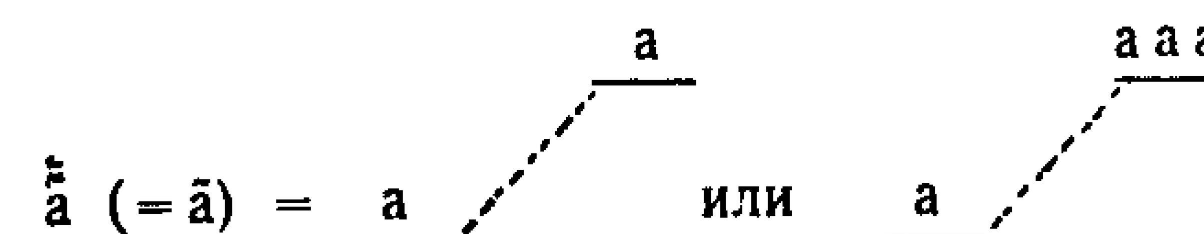

У почетку је тон раван, једнак, затим скочи на извесну висину на којој остаје до краја.

Поменуо сам такође да у средњештокавском и староштокавском дијалекту имамо само један акценат и место ⸜ и ⌒, који је ниже обележен неутралним знаком ׀, напр. *сла̀ва, Бо̀г, пра̀вда, удовѝца, учѝтељ, планина̀, држѝ* итд. Тај би се акценат могао назвати кратким експираторним акцентом, код којега је главно експираторни удар и који се највише приближава нетипичном ⸜. И овај експираторни акценат може бити према крајевима различан (мање енергичан и више енергичан), али по суштини то је увек исти акценат, који претставља скраћивање ⌒ у правцу ⸜ и губљење и код ⸜ његових музичких особина. Овакав је акценат већине словенских језика. Распоред употребе (место) овога акцента различно је у нашим говорима, али о томе ћемо засебно говорити.

В. УЗАЈАМНИ ОДНОС РАЗЛИЧНИХ СРПСКОХРВАТСКИХ АКЦЕНАТСКИХ СИСТЕМА

Речено је већ да у најопштијим потезима имамо *четири* акцентуације у нашем језику.

а) Чакавска акцентуација са три акцента ξ ̏ и ̑, напр. а) *bȉč, brȁt, gȁd, kmȅt, stȁrac, krȁva, kȕća, žȉca (kost), kȍsti, dȕg, slȁb, gȉnūt, maknȕt, pītȁt, potȍk, pālȉt, divȉca, kralȉca, nevȅstica.*

б) *vlâs, mêd, plôt, môst, kôst, nôć, mîsal, blâg, krîv, sêd, sîv, slân, plân, kopâš, kopâmo, omotâ.*

в) *stãrca* (од *stȁrьca)*, *brẽst, trũd, prãvda, slãmka, klẽtva, strãža, sũša, drãgī, bẽlī, blãgī, umrĩt, počẽt, pĩtāš, želĩn, želĩš, divõjka.*

г) Старија новоштокавска акцентуација не разликује се од првих двеју група чакавских акцената, само у трећој групи има увек место чакавског ξ свој ̑, дакле:

ста̑рца, бре̑ст, тру̑д, пра̑вда, сла̑мка, кле̑тва, стра̑жа, су̑ша, дра̑гӣ, бе̑лӣ, бла̑гӣ, умре̑т, поче̑т, пӣта̑ш, жели̑м, дево̑јка, итд.

Истина је да у осталим тачкама има локалних отступања у говорима старије новоштокавске акцентуације (напр. *пи̏тат* место *пӣта̏т*, *по̀ток*: *пото̏ка* место пото̏к: пото̏ка), али се на томе ја овде нећу задржавати, остајући само на најкрупнијим линијама.

д) Новија новоштокавска акцентуација има два акцента ̏ и ̑, по којима се слаже потпуно у извесним положајима са старијом новоштокавском акцентуацијом: у свима случајевима када она има те акценте на првом слогу: не само би̏ч; бра̏т, гӣнути, вла̑с, ме̑д, ко̑ст и слично, него и *ста̑рца, бре̑ст, тру̑д, пра̑вда, сла̑мка, пӣта̑ш* итд. Према томе ова акцентуација у том правцу претставља сва она отступања од чакавске акцентуације која претставља и старија новоштокавска акцентуација.

За остала два акцента имамо овај однос:

	новија новошт. акцентуација	старија новошт. акцентуација	чакавска акцентуација
̀	ма̀кнути, по̀ток кра̀љица, нѐвестица по̀чēти, жѐлӣш дѐво̄јка	макну̏ти, пото̏к краљи̏ца, неве̏стица поче̑ти, жели̑ш дево̑јка	maknȕt, potȍk kralȉca, nevȅstica počẽt, želĩš divõjka
́	пи́тати, па́лити ру́чак, све́тац	пӣта̏ти, па̄ли̏ти рӯча̏к, све̄та̏ц	pītȁt, pālȉt rūčȁk, svētȁc

Из овога се види: да ̀ претставља превучен акценат ̏ или ̑ на *претходни кратки* слог; да ́ претставља превучен акценат ̏ (то вреди и за ̑) на *претходни дуги* слог.

Ово показује да се новија новоштокавска акцентуација своди на старију новоштокавску акцентуацију, имајући на првом слогу ̏ и ̑ тамо где и старија новоштокавска акцентуација, а ̀ и ́ тамо где је старија новоштокавска акцентуација, за кратким и дугим слогом акцентован слог једним од његових двају акцената (акцентом ̏ или ̑).

Примери чакавског дијалекта то такође потврђују: да је место ̏ унапред за један слог према крају речи било старије него данашњи превучен акценат најновије новоштокавске акцентуације.

Сада нам остаје још однос чакавског ξ и штокавског ̑: strãža: стра̑жа, prãvda: пра̑вда, mlãtiš: мла̑тӣш итд. Да ли је старији чакавски акут или штокавски циркумфлекс (низлазни дуги)?

Ту нам не помаже више поређење штокавског и чакавског дијалекта, већ се ту морамо осврнути на словеначки језик, руски и друге словенске језике. Гдегод руски језик може да нам да̂ поуздан материјал, он показује да је ту старина на страни чакавског дијалекта: сторо́жа, моло́тишь и сл.; а тако исто и словеначки: stráza, mlátis и сл. има такође акут, а не циркумфлекс; међутим словеначки језик по типу правилно разликује та два акцента.

Према овоме излази да је чакавски акут старији од овога штокавског циркумфлекса и да се према томе последњи у овом положају развио из првога, а не обрнуто.

Зато се може рећи да је најстарија штокавско-чакавска акцентуација, до које се може доћи поређењем, била од три акцента:

1. ̏ (кратког низлазног) који је могао стајати на свима слоговима. Види примере горе.

2. ̑ (дугог низлазног) који је могао стајати у то време само на првом слогу.

3. ξ (дуги узлазни, чакавски акут), који је могао такође стајати на свима слоговима. Види чакавске примере.

Ова се акцентуација до данас у потпуности сачувала у чакавским говорима; од штокавских говора за њу зна само један: штокавски икавски посавски или славонски говор. Али и код њега је питање, да ли се у овоме код њега не огледа више остатак од раније његове чакавске природе него ли штокавска старина.

На нашем земљишту ова је акцентуација у току времена претрпела још двојаке измене:

а. У времену до XV века чакавски ξ прешао је у већини штокавских говора у нови ̑ који је тако, пошто је ξ могао стајати на свима слоговима, добио такође ту особину. На тај се начин стари штокавски ̑

изједначио са овим новим ⌒, те је сада у овој епоси штокавских дијалеката ⌒ (ма каквог порекла било) могло стајати на свима слоговима. То је старија акценатска система новоштокавских говора. Овамо спада, значи, косовско-ресавска акцентуација, зетска и акцентуација старијих босанских говора. То је штокавска акцентуација од два акцента.

6. У току XV века, у једном делу наших говора, по свој прилици у Херцеговини, извршило се померање ова два стара акцента (˵ и ⌒) за један слог на почетку речи, које је дало, када је тај слог био кратак \, а кад је он био дуг /. То је новија, савремена акцентуација новоштокавских дијалеката.

Питање је, како је дошло до тог померања? Зашто је *удовйца, селȍ, пи̏сати, девôјка, неправда, рӯкôм, планинȁ* и сл. дало: *удòвица, сѐло, пи́сати, дѐвојка, нѐпра̄вда, ру̏ко̄м, планѝна*. Одговор је врло прост. Како су ˵ и ⌒ низлазни акценти мора се претпоставити да је у pīsȁti и devôjka тон на наглашеном слогу опадао и у тонском и у експираторном правцу: *pīsȁti* и *devȍjka*.

Пошто су ти акценти опадали са извесне висине, мора се претпоставити да се у тонском правцу слог који им је претходио развијао у пењању до њихове висине, одакле PÍSATI, DÈVOJKA.

У старијој акцентуацији нашој и данас се могу чути такви примери. Кад се за тонским растењем повело и експираторно, добили смо прелаз акцента са једног слога на други. Распра око тога, да ли је било једно или друго — беспредметна је, јер је акценат био пренесен тек онда када се и експираторна снага пренела. Код *devojka* у потоњем слогу (иза *e*) остала је дужина, јер је експираторна снага полако премештена на узлазну краткост претходног слога.

Из свега се види да су \ и / у своме развитку били једном несумњиво двосложни акценти и по тону и по снази, али да то по експираторној снази више нису. Одавде је такође јасно, зашто је Мазинг на другом слогу чуо музичку и мислио да чује и осећа и експираторну снагу. Са оним што је могао чути он је помешао хипотезе о пореклу данашњих акцената \ и /.

Дакле, према овоме у новијој акцентуацији и могу бити ˵ и ⌒ само на првом слогу (јер се са осталих слогова преносе); али када се пред речима са ˵ и ⌒ на првом слогу нађу проклитичне речце (свезе, предлози и сл.), онда ти акценти (у говорима који добро чувају особине нашега новога акцента) преносе на њих: напр. *ѝ брат и сѐстра; са̏зва̄ла је гȍсте ѝ званице ѝ кумове ѝ све при̏јатеље; нѝ брат нѝ ма̄јка, нѝ ȍтац; дȁ пође̂м дȁ видим; ȍде нȁ језеро дȁ се ȍкӯпā*. Међутим само се у извесном делу наших говора књижевнога типа ово одржава, иначе се говори *ȍде*

на јȅзеро, ни ȍтац ни ма̂јка и слично, тако да се може рећи да за извесни део говора наших најновијег типа процес о преношењу ˵ и ⌒ вреди као завршен.

Рекао сам да се овај појав извршио у херцеговачком говору вероватно у XV веку. То закључујемо на основу тога што се у то време знатан део претставника херцеговачког говора одвојио и отишао далеко на запад (у Лику, Крбаву део Славоније); и сви претставници херцеговачког говора, ма где се они находили у западним крајевима, знају за пренос акцента. Зато се као несумњиво време када је стара штокавска акцентуација померена може узети XV век; међутим стварно то се у њој могло десити и знатно раније.

На послетку морам приметити да су баш претставници херцеговачког говора и били и носиоци најновије акцентуације и они који су потстакли да се она распростре и у другим крајевима. Што се она употребљава данас и у западном и источном говору, то је опет заслуга њихова; јер претставници херцеговачког говора продирући далеко на север (у Војну Границу) и губећи се у масама других дијалеката, предавали су своје особине.

Г. СРПСКОХРВАТСКА АКЦЕНТУАЦИЈА И АКЦЕНТИ ДРУГИХ СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА

При утврђивању штокавско-чакавске акцентуације од три акцента ми смо се осврнули на руски језик и словеначки, сада нам је дужност да испитамо нашу акцентуацију од три акцента у вези са целокупном акценатском системом осталих словенских језика. Тада ћемо видети да је и у њој много штошта знатно упрошћено и нејасно.

1. Штокав.-чакав. ⌒ одговара у почетку речи такав акценат других словенских језика:

гла̂с	— руски	го́лосъ;		ква̂с	— слов.	kvȃs;
зла̂то	— „	зо́лото;		сне̂г	— „	snêg;
бре̂г	— „	бе́регъ;		ли̂ст	— „	lȋst;

Према томе несумњиво је да нашем ⌒ одговара ⌒ других словенских језика.

2. Штокавско-чакавски ˵ одговара двојак акценат других словенских језика.

а) дуги /:

кра̏ва :	руски	коро́ва,	слов.	kráva
бла̏то :	„	боло́то,	„	bláto
бре̏за :	„	берёза,	„	bréza
пле̏ва :	„	поло́ва,	„	pléva

Из овога би изашло да свугде где је био у другим словенским
језицима ⁄ имамо и у чакавском и штокавском кратак слог, тј. извршило
се скраћивање ⁄ и ⑊. С друге стране, ми знамо да су у прасловенском
језику вокали *ъ*, *ѫ*, *ѧ*, *а*, *у*, *и*, *ѣ* и групе *ьр*, *ър*, *ьл*, *ъл*, *рь*, *ръ*, *ль*, *лъ*,
затим, *ор*, *ол*, *ер*, *ел* били увек дуги, а у нашем језику све те вокале
често находимо под ⑊. То значи да су сви ти вокали стајали некада
под ⁄ који је скраћен у штокавско-чакавској акцентуацији у ⑊: напр.
имамо *ра̏на* (исп. чешко rána), *жа̏ба* (чешки žába), *ве̏ра*, *пе̏на*, *гри̏ва*, *ли̏па*,
гру̏да, *чу̏до*, *ри̏ба*, *си̏р*, *зе̏т* итд.; чешко víra, hríva, lípa итд.

У овом односу словеначки језик не може нам помоћи, јер се, по
мом мишљењу, и у њему извршило ово скраћивање: bràt, zèt, итд. Што
у словеначком језику у отвореном слогу имамо ⁄, то ништа не доказује,
јер је закон словеначког језика да се ⑊, ма каквог порекла било, у
отвореном слогу дуљи у ⁄; отуда jùg : júga, sìr : síra и сл. у њему; па
према томе и žába, lípa, čúdo, síto и сл. од *zȁba, *lȉpa, *čȕdo, *sȉto
и слично.

б) Када је слог кратак, то се и ту под нашим ⑊ крију два стара акцента, један низлазни и један узлазни.

Да су ту била два различна акцента показују нам процеси у словеначком језику. У нашем језику на пр. имамо *ко̏жа*, *бо̏га*, *ро̏да*, *мо̏ћи*, *ле̏да*, *ре̏бра* и сл. увек исто; међутим у словеначком имамо у једним случајевима: *bogâ*, *rodâ moči* и сл. који се своди на *во̏да* = *во̏да* једног типа; а у другим случајевима *kóža*, *rébra* и сл. без преношења: јасно је да смо ту имали друкчије природе кратак вокал. Да смо и у нашем језику имали нешто слично, види се по овој особини његовој. Код речи са старим ⑊ на првом слогу, тај се акценат преноси на предлог или префикс: *о̏д кости*, *о̏д бога*, *ми̏мо гору* и слично; међутим када је тај кратки акценат био узлазни он се у овом облику не преноси: *за̀ кожу*, *у̏ ребра* и сл., тј. *за ко̏жу*, *у ре̏бра* и сл. а не *за̏ кожу*, *у̏ ребра*.

Према томе види се јасно одавде да се у нашем данашњем ⑊ скривају три акцента. а) На старим дугим слоговима стари дуги узлазни акценат; б) стари кратки низлазни и в) стари кратки узлазни. Сем словеначког језика и руски нам језик (отвореношћу и затвореношћу вокала у неким дијалектима) даје могућност да разликујемо поменута два кратка акцента.

3. За штокавско-чакавски акут видели смо већ да одговара у поменутом положају руском и словеначком акуту, а свакако и сличном акценту других словеначких језика.

Д. ПРАСЛОВЕНСКА СИСТЕМА АКЦЕНАТА И ПРОМЕНЕ КОЈЕ СУ СЕ У ПРАСЛОВЕНСКОМ ИЗВРШИЛЕ

Овај аналитички пут довео нас је до приличног броја старих акцената, које ћемо сада моћи свести на потпуну систему.

Поредећи различне словенске језике између њих, с једне стране, а, с друге стране, са различним другим индоевропским језицима, долазимо до овога закључка.

Прасловенски језик је имао двојаких слогова: једних који су били увек дуги, и других који су били увек кратки. Кратки су били слогови са вокалима *о*, *е*, *ъ* и *ь*; а дуги су били сви остали вокали и групе дифтоншке: а̄, ы̄ ӣ, ѣ̄, ѫ̄, ѧ̄, о̄р̄, о̄л̄, ъ̄р̄, ч̄л̄, ӯ (оу), р̄ъ̄, р̄ь̄, л̄ь̄, л̄ъ̄. У току времена у сталним положајима сви су се дуги слогови скраћивали.

Од заједничко-индоевропског језика прасловенски је језик наследио свега три акцента: ⁄ ∼ и један кратки акценат (лит. *va͂rnas* = *вра̑н*, лит. *várna* = *вра̏на*, на̑ва — νέϝα̃ у грчком и сл.).

Ти су акценти могли бити добивени у различним слоговима и ти акценти претстављају основне словенске акценте: ⌒, ⁄ и ⑊.

На словенскоме земљишту та три акцента индоевропска добила су ове особине: ⌒ је могло стајати само на првом слогу речи; ⑊ када се налазило на првом слогу речи преносило се на предлог или префикс; само је ⁄ могао стајати у свима положајима. На пр. *у̏ гра̄д*, *и̏з гра̄да*, *на̏ воду* (= вода̀ : во̏ду), *на̏ стра̄ну*, *по̏д рӯку*, *на̏ гору* итд. Ово је особина свих словенских језика, зато је и можемо приписати прасловенскоме језику.

Из овога би изашло да је прасловенски језик већ врло рано троакцентну систему прасловенског језика развио у четвороакцентну, на тај начин што је ⑊ добио двојаке особине: у почетку речи низлазног акцента (као ⌒), јер се преносио на префикс, а у осталим слоговима имао је вероватно друге особине.

Али и четвороакцентна система прасловенског језика није довољна да се њоме објасне сви појави акцентуације ма кога словенског језика. Ми смо видели за старије епохе нашега језика: два акута, један ⸗ који се чува у штокавско-чакавском и кајкавском (словеначком) и други ⁄ који се увек скраћује; видели смо да су у ⑊ најмање два стара кратка акцента; видели смо да имамо ⌒ итд., то је већ пет различних акцената.

Покушавало се да се изађе на различне начине из те забуне и међу осталим покушајима ја ћу вам изнети своју теорију, за коју се може рећи да је у своме основном делу у науци примљена. Приличан број европских научника покушао је да је примени на новим фактима. Наћи ћете је у целини изнету у I књизи Акценатских студија издање Акад. Наука, 1914, а укратко у Јужнословенском Филологу I књига под насловом „Промене акцената у прасловенском језику“. Укратко је изнесена

та теорија у франц. лингвистичком часопису (Mém. de la Société linguistique de Paris, XXI) под називом „Un système d'accentuation du slave commun".

Посматрајући узајамну везу различних акцената ја сам дошао до закључка: да се стара прасловенска акцентуација у прасловенском језику под одређеним приликама мењала дајући нове акценте опет прасловенског језика.

Тако сам нашао да је стари
⌒ давао под новим приликама нови прасловенски ꝗ (акут),
/ „ „ „ „ „ „ ~ (циркумфлекс)
⑊ „ „ „ „ „ „ ⟍ (нови кратки акценат).

Ја сам узео пре свега облике придева, кратке и сложене, и нашао сам да се акценат последња два слога (ако је дуг) или последња три слога (ако је кратак) неодређене придевске форме мења увек у одређеној придевској форми.

На пример:

živo : živoie;	тако је увек у чак.	mlâd : mlâdī = шток. млâд : млâдӣ
bêlo : bēloie	„ „ „ „	bēlō : bēli = шток. бéло : бêли;
ōkrōglo : okrōgloie	„ „ „ „	ōkrūglo : okrūglī
stáro : stãroie	„ „ „ „	stàro (*stáro) : stârō = шток. стȃро : стȃрō
bogáto : bogãtôie	„ „ „ „	bogãto : bogâtō
gold : gòloie	чак. dobrȍ : dȍbrō	шток. дòбро : дȍбро
zelenȍ : zelènoie	чак. *zelenȍ : zelȅnō*	шток. *зелèно : зѐленō*
bȍso : bosòie	чак. *bȍso : bosô*	шток. *мȍкро : мòкрō*
vȅselo : vesèloie	чак. *vȅselo : vesȅlō*	дубр. *вȅсело : вèселō*

gotȍvo : gotovòie у руском језику сурóво : суровóй (шелковóй, почтовóй, ретивóй и сл. у дијалектима).

Из овога излази да се основна прасловенска акцентуација, када су речи добијале нов облик (било дужи било краћи), мењала као последица мењања интонације у речима. Исп. са овим на пр. у грчком: ″ανϑροπος у gen. plur. ʼανϑρόπων и слично.

Ова промена акценатске системе која у потпуности вреди за придеве, вреди и за све остале облике нашег језика. Само другде није тако лако показати све услове јављања акцената. Зато сам ја синтетички, показао у своме делу да резултата оних процеса које смо могли констатовати у придева има у других речи, али у саме те процесе нисам улазио. На пр. у чакавском *krȁva : krȃv* (у gen. plur.) *livȁda : livād, kosȁc : kȍsci(h), rȍg : rogi(h), dobītăk : dobitāk, vlȃs : vlás,* итд. *jȃje : jajá (jájā), pȍle : polá, čelȍ : *čȁlā, čȁla, gȁnūt : gȃneš, mlȁtit : mlátīš, nosȉt : nȍsīš* и слично.

Није тешко на основу овога свега показати особине ових *шест* акцената у нашем језику. Сваки од њих, иако се фонетски понеки изједначио се другим акцентом, има својих особина које јасно показују да је то други акценат по пореклу.

1. ⌒ и ~ изједначили су се у нашем језику у један ⌒, али када ⌒ претставља стари ⌒ — он може стајати само на почетку речи и преноси се увек на први слог предлога или префикса *(нȁ рӯку : рӯку)*, а када је ⌒ = ~ — тада тај акценат може стајати на свима слоговима и никада се овако не преноси на предлоге или префиксе (испор. у чакавском *livād, pogîneš* и сл.).

2. / и ꝗ разликују се по тонској страни до данашњег дана. Док је / скраћено и док је и у штокавском и чакавском дало ⑊ (испор. *brȁt, slȁva, krȁva* и сл.), дотле се ꝗ чува у чакавском као чакавски акут увек, дајући у штокавском ⌒ (исп. *strȃža, mlȃtīš, dobȋtāk* и слично., у штокавском *стрȃжа, млȃтӣш, добȋтāк*, у новијим штокавским говорима *дòбитāкā* и слично.

3. ⑊ и / по тону су се изједначили, али се између њих задржала разлика на првом слогу речи: ⑊ се преноси као ⑊ а ⟍ (= ⑊) се прéноси (или се само у најновијој акцентуацији преноси као обично, тј. као ⟍ или /). На пр. *вȍду : нȁ воду, гȍру : нȁ гору* и слично; међутим nòsīš = нȍсӣш : донȍсӣш = дòносӣш, а не дȍносиш и слично.

Према томе јасно је сада откуда су добивена у прасловенском језику два кратка акцента, са различним особинама, која су се у изговору нашем изједначила. Тако је исто тако јасно и то да су се кратки акценти ⟍ и ⑊ изван првог слога у свему у нашем језику изједначили.

Ђ. НЕКЕ ИЗМЕНЕ ПРАСЛОВЕНСКЕ АКЦЕНТУАЦИЈЕ

Изнећу овде само оно што је потпуно поуздано и што се може односити на наш језик.

1. Од мојих правила која су се износила за прасловенски језик мало се одржало у пуној вредности. Једно од тих правила јесте преношење акцента у балтиско-словенским дијалектима које је утврдио и формулисао први Фердинанд де Сосир, француски научник, и које је такође, независно од њега, дао руски научник проф. Фортунатов. По томе закону ⌒ или ⑊, стари, индоевропски преносили су се у епоси балтискославенској на крај речи са првога слога када је крај речи имао дуги слог који није постао контракцијом. Испор. у прасловенском: *bȍgu = bogȁ = *bogá, рӯку = rǫ̂kǭ : rǭkȁ = *rǫká*. Тај је појав необично распрострт код придева: *млȃд : млáда : млȃдо*, тј. *mȏld : moldȁ : mȏldo*. У већини штокавских говора средњи род се у акценту угледао на женски, те имамо *младо*, али као прилози су се

лȇп, лéпа, лéпо — adv. *лȇпо, дра̑г,*
задржали стари облици, придева: У литавском имамо појаве сличне врсте
дра̀га, дра̀го = adv. *дра̑го* итд.
(испор. nomin. *ranka*).

2. Много важније правило прасловенског језика јесте: да се разлика међу дугим слоговима чувала једино у два последња слога, а у слоговима изван два последња, сви су се дуги акценти и све су се дужине скраћивале. На место њих су се појавили кратки, наглашени или ненаглашени, слогови. Од овог општег правила има, нарочито у српском језику, доста одступања. Али увек та су одступања или резултати сасвим младих нових процеса или резултати утицаја система (исп. сажето изнесене главне тачке,
Ст. Куљбакин, Акценатска питања, Јужносл. фил. II).
На основу овог општег правила није тешко разумети да се ненагла-
шене дужине *чувају* само непосредно пред последњим наглашеним слогом.
На пр.: бра̄да̏ : брода́ : бра́да, зӣма̏ : зи́ма, грēда̏ : грēда̏ итд.
Али на основу овога излази да је само врло мали део старих дужина и старих акцената остао у праврашњем облику. Дужине изнад акцената (после акцента) чувају се добро у прасловенском, па према томе и у нашем језику.

Исп. *пра̏са̄до́* (прасе), *пу̀тања* (пут), *вра̀та̄р* (вра́та)), *пра̑се : пра̏сета, сӣн : сӣнови, да̑р : да̏рови, кнѐгиња : кнȇз, крѝлат : кри́ло, бѐлило : бéло, кљу̀нат : кљу̑н, го̀лубаст : го̏лӯб, цр̀ница : цр̑н, цѐлица : цéла, мла̀дић : мла̑д, гра̑д : гра̀дӣћ, дружѝна* итд.

Исп. такође: *главо̀боља, злато̀кос, ру̏ковēт; гласо̀ноша* и сл.; *лѝстопа̄д, са̏мото̄к* и сл,; *па̏мēт* и сл.; *пре̏гӣбао, ѝзнӣкао, ѝзра̄стао* итд.; *прѝпека, ра̏справа* и слично.

За речи овога типа поставио је извесна правила проф. Лескин; али он их је дао не према системи прасловенских *шест* акцената, него према несвршеној системи од три акцента. Зато мислим да цео овај материјал, ако хоћемо да разумемо унутрашње односе његове, треба наново прегледати и испитати.

Е. ИЗМЕНЕ АКЦЕНАТА НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ЗЕМЉИШТУ

1. Измене у акцентима, и у нашем и у свим јужнословенским језицима, чинили су полугласници својим испадањем, дуљећи их на различне начине.

а) Пре свега морам поменути две групе случајева: када је код именица мушког рода на првом слогу стари кратки низлазни акценат (бо̏га), тада се у nom. sing. добија губљењем ⁀ у свима јужнословенским језицима, На пр. штокав. бо̏га = чак. = слов. *bôg : bogâ, bôk : bȍka* (шток. = чак.), бо̑р : бо̏ра (= слов. bôr : bôra, brôd : brȍda (чак. = слов. brôd), *до̑м : до̏ма* (= слов. dom), дро̑б : дро̏ба (drôb слов.), *мо̑ст : мо̏ста*

(= чак. = слов. môst), го̑ст : го̏ста (слов. gôst), хо̑д : хо̏да, пло̑т : пло̏та (= чак. plôt = слов.), ро̑г : ро̏га (= чак. = слов. rôg) итд.

Када се у овом случају деси на крају слога *v* или *j* слог остаје на овај исти начин продужен: *бо̑ј : бо̏ја, бро̑ј : бро̏ја, ло̑ј : ло̏ја, зно̑ј : зно̏ја, ко̑в : ко̏ва, ло̑в : ло̏ва, кро̑в : кро̏ва, ро̑в : ро̏ва* и сл.

Када у првој групи случајева у gen. sing. имамо акценат на крају, дуљење акцента у nom. sing. не врши се: *бо̏б : бо̀ба* (= боба̏), *гло̏г : гло̀га, гро̏б : гро̀ба, гро̏ш : гро̀ша, по̏п : по̀па, ко̏ш : ко̀ша, ро̏б : ро̀ба, сно̏п : сно̀па* итд. Овако имамо у чакавском дијалекту.

Али када се ове речи завршују сугласницима *ј, р, м, н* — тада се акценат nom. једнине дуљи, и то тако да кратки акценат постаје у чакавском ⸗ што би дало у штокавском ⁀ (новога порекла) Исп. у чак. *двор : двора̏, kon : koñȁ, mol : molȁ, stol : stolȁ, vòl : volȁ* и сл. У штокавском је у већини говора и овде проведена она акцентуација која је у већини именица овог типа: *ко̏њ : ко̀ња, сло̏м : сло̀ма, со̏м : со̀ма, згȍн : згòна, кле̏н : клѐна* и слично. У *сто̑, во̑* и сл., због контракције, тешко је констатовати шта је у основици.

Ово дуљење слога после губљења полугласника може се констатовати и онда кад је тај (крајњи) слог ненаглашен: *бу̏сен : бу̏сена, ко̀рēн : ко̀рена, че̏мēр : че̏мера*, (испор. *кле̏пēт : кле̏пēта* и сл.), *жало̄ст : жа̏лости, ко̏кош : ко̏коши* итд.

2. Основно правило нашег језика јесте: да се дуљи сваки вокал који се налази испред сугласника *н, м, р, л, в, ј*, а иза којих се налази још један сугласник. Другим речима, када се иза поменутих сугласника находи полугласник који се изгубио добијемо дуљење слога. Ако је тај слог био под кратким акцентом — тај се кратки акценат дуљи у ⸗ у чак. дијалекту, а у нови ⁀ у штокавском; ако је слог ненаглашен — он добија само дужину. По себи се разуме да и овај ⁀ у новијој акцентуацији новоштокавских говора има обично превлачење (као и код других акцената).

ла̏комац : ла̏ко̄мца	*ра̀збојац : ра̀збо̄јца*
о̀дломак : о̀дло̄мка	*за̀војак : за̀во̄јка*
мо̀мак : мо̑мчити се и сл.	*бо̑јни : бо̑јница*
Црно̀горац : Црно̀го̄рца	*пра̏порац : пра̏по̄рца* и сл.
ма̏тор : ма̀то̄рка	*бого̀мољац : бого̀мо̄љца*
па̏сторак : па̏сто̄рка	*драго̀вољан : драго̀во̄љна*
Ко̏сово : Ко̏со̄вка	*главо̀бољан : главо̀бо̄љна*
псо̀вати : 'псо̑вка	*о̄бојак : обо̄јка* итд.
Јасѐновац : Јасѐно̄вца и сл.	

По себи се разуме да се оваква дужина, једном добивена, може преносити и у друге случајеве: *до̏во̄љан, бу̏но̄ван, о̏ло̄ван, го̑јан, то̑ван* и слично.

Узети су примери са вокалом *о;* али бисмо могли узети примере и за
све остале вокале и за полувокале (исп. *сӑнак : са̂нка, ȍпанак : ȍпа̄нка* итд.).
Када се овако продуљен слог налази пред старим акцентом, он,
наравно, у новијој акцентуацији новоштокавских говора има ⁄ (док у
старијим говорима и у чакавском дијалекту има дужину пред нагла-
шеним слогом).

На пр. *кòнац : кóнца = конӑц : кōнцӑ*

покрòвац : покрóвца = покровӑц : покрōвцӑ

твóрац = **творàц* : *твōрцӑ = *твóрца*

óвца = ōвцӑ

јелéнак = *јелēнӑк; *јелēнкӑ = јелéнка итд.

Нема сумње да су се овим новим правилом јужнословенских језика
реметили стари акценатски односи о трпљењу дужина само у два последња
слога. Међутим када су се стара акценатска правила сукобила са овим
новим правилом, често је ово ново дуљење (са ритмичких разлога који
су овако добијени) изостављано.

На пр.: према *гӯњ : гӯњски* и сл. имамо и *јӑбланскӣ*, јӑбла̄н; према
Сре̂м, Срèмскӣ, — Зе̏мӯн, Зе̏мунскӣ; исп. *рӑтар-а̄ра рӑтарскӣ* и сл.; али
ипак рèса̄вскӣ и сл.

У осталом у овом се правцу стварају и локална правила и различни
ритмички односи са мањим круговима употребе.

У чакавском дијалекту ово је правило у потпуности заступљено,
само, наравно, са том разликом што у чакавском дијалекту акценат
овако продубљеног слога може бити само ξ: *stárac, stãrca, klínac, klĩnca,
tánac : tãnca, pȁstorak : pȁstōrka, rȁzgovōr : rȁzgovora, magȁrac : magãrca, opȁnak,
opãnka, konȁc : kōncȁ, lonȁc : lōncȁ, dvorȁc : dvōrcȁ, vretēncȅ, stakālcȅ, brãjda,*
gen. plur. *brȁjād, jẽlva* : gen. plur. *jȅlāv, tõrba ; tȍrāb*, итд.

3. Већ смо у првој тач. видели да се при губљењу полугласника
иза *r, m, n, ń, j, l, ļ, u, v* на крају речи добија дужина претходнога слога;
то исто вреди и за случајеве наведене у тач. 2, тј. када се полугласници
губе између ових сугласника и сугласника који се за њима налазе. Такво
се дуљење находи и пред свима сугласницима, када се иза њих находио
наставак ьн: *пѐро : пе̂рје, ȍрӑх : ȍра̄шје, снȍп : снôпље, прѝмōрје, зȁгōрје,
рȁздōље, пȍднōжје, прȍчēље, створéње, весéље* итд.

4. Ми смо у своје време видели разлоге за дуљење самогласника
испред *р, м, н* итд. она је у развијању дужине код њих после ишчезавања
полугласника, тј. *онь́* се на пр. развило прво у *оп*, а доцније у ōп. Ово
по моме мишљењу вреди и за друге сугласнике: они су морали имати
после изговореног сугласника још дуго времена неки неодређен глас
(који је заменио полугласнике), на пр. snopje *snopᵊ-je* или *snopə-je* у гла-
совном правцу. Слог рə чинио је утисак дугог сугласника и зато је

претходни вокал и добио дужину, када се *pᵊ* или *pə*, скратило у *p*, јер
је *pə* или *pᵊ* припадало једном слогу са *snō-* дакле *ŝnopᵊ*-je snopᵊ-je.

У чакавском дијалекту и у свим овим случајевима (при дуљењу
вокала) имамо ξ: *žẽljī, vesẽljī, karẽnjī, zelẽnjī* итд.

5. Исто онако као и у свим дојакошњим случајевима, у чак. дија-
лекту, у речима са покретним акцентом када је акценат био на полу-
гласнику, па се на нашем земљишту преноси на претходни дуги слог, он
даје ξ којему одговара ⁀ старијих штокавских говора. Према томе у
овим случајевима био би чакавски ξ новога порекла, чија је даља судбина
била у штокавском као и старога прасловенског ξ. У овом правцу сви
чакавски и штокавски дијалекти не дају апсолутно исти материјал, зато
су у овом правцу потребна нова испитивања, да би се са поузданошћу
утврдила хронологија ових појава (тј. да ли је и овде ξ штокавско-чакавски
или су се на терену сваког од два дијалекта ова дуљења *сасвим* само-
стално вршила.

6. О нашим акцентима врло се много писало и код нас и на страни.
Тако су о њима писали Н. ван Вејк (van Wijk N.), Р. Јакопсон, Исаченко,
Trager, Hodge, Трубецкој, Лер-Сплавињски, Ивковић, Егблом и многи
други; али се њихова излагања тичу појединости, а нама је стало само
до најглавнијих појава. Зато се ја на тим радовима на овом месту нећу
задржавати.

7. Досадашња испитивања наших акцената претстављала су прасло-
венску акцентуацију која се развила из прабалтиско-словенске као про-
дужење два дуга индоевропска акцента и једног кратког (тј. два различна
акцента дугих слогова и једног кратких). У том правцу развио је у
свом најновијем делу теорију о прасловенском акценту и проф. А Вајан
(Grammaire comparée des langues slaves. Tome I Phonétique, Lyon—Paris
1950, IX одељах, 221—283). Али већ од 1931 год. (Le problème des into-
nations balto-slaves Rocznik Slawisti czn) J. Курилович, истакнути пољски
лингвиста, заступа гледиште да су се основи словенске акцентуације
образовали у епоси балтичко-словенској без непосредне везе са акценту-
ацијом праиндоевропском. У оба правца се развијају студије словенских
научника, али ствари још нису могле бити решене у једном правцу.
Развитак наших акцената и теорије о њима од тога се не налазе у
непосредној зависности. Навешћу само још монументално дело Курило-
вичево под називом L'accentuation des langues européennes, Пољска акад.
наука, Краков 1952.

САДРЖАЈ

Страна